

De Nederlandse economie 2013

Centraal Bureau
voor de Statistiek

De Nederlandse economie 2013

Verklaring van tekens

.	Gegevens ontbreken
*	Voorlopig cijfer
**	Nader voorlopig cijfer
x	Geheim
–	Nihil
–	(Indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	Het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
Niets (blank)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2013–2014	2013 tot en met 2014
2013/2014	Het gemiddelde over de jaren 2013 tot en met 2014
2013/'14	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2013 en eindigend in 2014
2011/'12–2013/'14	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2011/'12 tot en met 2013/'14

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Prepress: Textcetera, Den Haag en Grafimedia, Den Haag
Druk: Tuijtel, Hardinxveld-Giessendam
Ontwerp: Edenspiekermann

Inlichtingen

Tel. 088 570 70 70, fax 070 337 59 94
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

Bestellingen

verkoop@cbs.nl
Fax 045 570 62 68
ISBN 978-90-357-1900-2
ISSN 1386-1042

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2014.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.

Voorwoord

De Nederlandse economie kende in 2013 een matig jaar. De economie kromp met 0,7 procent en de consumptie door huishoudens en de investeringen liepen verder terug. Het aantal banen van werknemers ging fors omlaag en de werkloosheid bedroeg gemiddeld 8,3 procent van de beroepsbevolking. Het reëel beschikbaar inkomen daalde met 0,9 procent. Kortom, de crisis die in 2008 begon, was ook in 2013 nog niet ten einde.

Toch waren er met name in de tweede helft van het jaar wel voorzichtige tekenen van herstel. Het consumentenvertrouwen, dat twee jaar lang op een bijzonder laag niveau had gelegen, steeg vanaf augustus opmerkelijk snel. Ook op de markt voor koopwoningen was een verbetering zichtbaar: de verkopen vertoonden vanaf juli een stijgende lijn. De malaise op de woningmarkt was tot nog toe een van belangrijkste redenen dat de crisis hier zo lang aanhoudt. Veel andere Noordwest-Europese landen zitten al langer op de weg van het herstel.

In deze uitgave van *De Nederlandse economie* wordt uitgebreid stilgestaan bij de economische ontwikkeling in 2013 en, waar mogelijk, begin 2014. In de eerste zes hoofdstukken wordt achtereenvolgens ingegaan op het macro-economische totaalbeeld, de arbeidsmarkt, het milieu, de huishoudens, de ondernemingen en de overheid. Hierna komen in thema-artikelen vijf bijzondere onderwerpen aan bod.

Het eerste artikel behandelt een thema dat wellicht nog weinig voorpagina's haalt: de grondstofafhankelijkheid van de Nederlandse economie. Voor een groot deel van haar productie en consumptie is Nederland afhankelijk van grondstoffen uit het buitenland. Om deze afhankelijkheid in kaart te brengen, wordt een overzicht gegeven van de herkomst en het verbruik van grondstoffen door de Nederlandse samenleving.

Eén van de uitvloeisels van de recente revisie van de nationale rekeningen is dat illegale activiteiten, conform internationale afspraken, voortaan meegenomen moeten worden als onderdeel van de economie. In het tweede thema-artikel wordt geschetst hoe groot de economische omvang van verschillende illegale activiteiten in Nederland is en hoe die omvang door het CBS wordt vastgesteld. Ter illustratie wordt nader ingegaan op prostitutie en de productie en verkoop van cannabis.

De overige drie thema-artikelen komen voort uit actuele economische discussies. De veel gehoorde bewering dat de investeringen door Nederlandse bedrijven achterblijven, wordt aan een nader onderzoek onderworpen. Verder wordt het thema inkomensongelijkheid op een andere manier belicht door te kijken naar de verdeling van inkomsten over huishoudens en bedrijven. Ten slotte wordt het overheidstekort aan een kritische blik onderworpen: het tekort mag in 2013 dan wel onder de 3 procent zijn uitgekomen, de vraag is in hoeverre dit te danken was aan de extreem lage rente op de nog immer hoge overheidsschuld.

Directeur-Generaal
Dr. T.B.P.M. Tjin-A-Tsoi

Den Haag/Heerlen, september 2014

Inhoud

Voorwoord **3**

De belangrijkste gebeurtenissen van 2013 **8**

1. Macro-economisch overzicht 11

1.1 Totaalbeeld **12**

1.2 Bestedingen **19**

1.3 Internationale vergelijking **23**

1.4 De financiële markten **26**

1.5 Het vorderingensaldo met het buitenland **30**

1.6 Regionale verschillen **31**

2. Arbeidsmarkt 34

2.1 Inleiding **35**

2.2 De vraag naar arbeid **38**

2.3 Het aanbod van arbeid **47**

2.4 Loonontwikkeling **56**

2.5 Sociale zekerheid **61**

3. Economie en milieu 69

3.1 Inleiding **70**

3.2 Energieverbruik **71**

3.3 Emissies **73**

3.4 Minerale reserves **81**

3.5 Milieubelastingen en milieuheffingen **82**

4. Huishoudens 89

4.1 Inleiding **90**

4.2 Consumptie **91**

4.3 Beschikbaar inkomen **91**

4.4 Besparingen en vermogen **94**

5. Ondernemingen 100

- 5.1 Inleiding **101**
- 5.2 Goederenproducenten **105**
- 5.3 Commerciële dienstverleners **114**
- 5.4 Financiële instellingen **124**
- 5.5 Faillissementen **134**

6. Overheid 139

- 6.1 Inleiding **140**
- 6.2 Overheidstekort en overheidsschuld **140**
- 6.3 Overheidsinkomsten en -uitgaven **146**
- 6.4 Consumptie door de overheid **154**

7. Materiaalstromen en grondstofafhankelijkheid van de Nederlandse economie 159

- 7.1 Inleiding **160**
- 7.2 Winning, export en import **162**
- 7.3 Grondstofafhankelijkheid **164**
- 7.4 Grondstofefficiëntie **170**
- 7.5 Materiaalsubstitutie en hergebruik van materialen **174**
- 7.6 Conclusie **176**

8. Illegale activiteiten in de nationale rekeningen 178

- 8.1 Inleiding **179**
- 8.2 De omvang van illegale activiteiten in Nederland **180**
- 8.3 Wat zijn illegale activiteiten? **181**
- 8.4 Welke illegale activiteiten zijn er geschat? **184**
- 8.5 Schattingen van productie en verbruik: cannabis als voorbeeld **186**
- 8.6 Grote onzekerheden in schattingen **188**
- 8.7 Integratie in de nationale rekeningen: prostitutie als voorbeeld **190**
- 8.8 De schattingen in perspectief **192**

9. De dalende investeringsquote 194

- 9.1 Inleiding **195**
- 9.2 De daling van de investeringsquote **195**
- 9.3 De volumegroei van de investeringen **201**
- 9.4 Besparingen versus investeringen **204**
- 9.5 Conclusie **208**

10. De inkomensverdeling tussen sectoren 209

- 10.1 Inleiding **210**
- 10.2 Verdeling van het nationaal beschikbaar inkomen **211**
- 10.3 Het beschikbaar inkomen van bedrijven **213**
- 10.4 Het beschikbaar inkomen van huishoudens **217**
- 10.5 Inkomensoverdrachten **220**
- 10.6 Conclusie **223**

11. De houdbaarheid van de overheidsfinanciën 225

- 11.1 Inleiding **226**
- 11.2 Het overheidssaldo en de rentelasten **226**
- 11.3 De ontwikkeling van de verschillende overheidssaldi **231**
- 11.4 De Nederlandse overheidsfinanciën in internationaal perspectief **232**
- 11.5 Conclusie **237**

Literatuur **238**

Begrippen **240**

Publicaties **260**

Medewerkers **261**

De belangrijkste gebeurtenissen van 2013

Begin 2013 bleek dat de problemen in de financiële wereld nog niet voorbij waren. In februari werd de SNS Bank genationaliseerd, omdat er een faillissement dreigde. De bank had een miljardenverlies geleden, onder andere door een aantal risicovolle leningen in de vastgoedtak van het bedrijf, Property Finance. In de tweede helft van het jaar bleek dat werknemers van de Rabobank en andere banken de belangrijke rentegraadmeter Libor hadden gemanipuleerd. Bij de fraude zouden volgens eigen opgave zo'n dertig Rabobank-medewerkers zijn betrokken. De bank werd door Amerikaanse, Britse en Nederlandse toezichthouders een boete van 774 miljoen euro opgelegd. Bestuursvoorzitter Piet Moerland stapte op naar aanleiding van de affaire.

Voor de financiële markten was 2013 uiteindelijk toch nog een goed jaar. Opge-stuwd door een combinatie van lage rente, kwantitatieve verruiming, betere economische vooruitzichten en vooral het uitblijven van nieuwe mondiale financiële crises, sloot de AEX voor het eerst sinds de zomer van 2008 boven de 400 punten. De obligatiemarkt deed het minder goed dan in 2012, ook een teken dat beleggers meer risicovolle waardepapieren in hun portefeuille namen.

Veel grote pensioenfondsen moesten in het begin van het jaar voor het eerst in hun bestaan de pensioenen verlagen. De dekkingsgraden, de verhouding tussen bezit en pensioenverplichting, lagen onder de kritische grens van 104 procent. Gedurende het jaar verbeterden de dekkingsgraden echter aanmerkelijk. Dit kwam niet alleen door de stijgende aandelenkoersen, maar tevens door de oplopende rekenrente: de reserves waarover pensioenfondsen geacht werden te beschikken, werden hierdoor lager.

Voor het eerst in 123 jaar kreeg Nederland in 2013 weer een koning op de troon. Op 30 april nam koning Willem-Alexander de plaats in van koningin Beatrix. Ook in buurland België was er een troonwisseling. Koning Albert II deed afstand van de troon en sinds 21 juli is Filip de nieuwe koning der Belgen. Op 28 februari trad paus Benedictus XVI af en op 13 maart hij werd opgevolgd door de Argentijn Jorge Mario Bergoglio, die de pausnaam Franciscus aannam.

De broer van koning Willem-Alexander, prins Friso, overleed in augustus. Hij lag wegens een ski-ongeval vanaf februari 2012 in coma. Op 5 december 2013 overleed ook oud-president van Zuid-Afrika en icoon van de strijd tegen apart-

heid Nelson Mandela, op 95-jarige leeftijd. Ook de Britse oud-premier Margaret Thatcher, bijgenaamd de ijzeren dame, kwam in 2013 te overlijden. De sterk anti-Amerikaans ingestelde Hugo Chávez stierf in 2013 aan kanker, nog voordat hij aan zijn vierde ambtstermijn als president van Venezuela kon beginnen.

Syrië bleef ook in 2013 in de greep van de burgeroorlog. Op 21 augustus werd een buitenwijk van Damascus getroffen door een aanval met gifgas waarbij zeker 1 426 mensen om het leven kwamen. In Egypte volgde na de Arabische lente van 2011 een nieuwe uitbarsting van geweld, nadat de democratisch verkozen president Mohamed Morsi in juli werd afgezet door het leger. Op 14 augustus werden kampen met aanhangers van Morsi's Moslimbroederschap met veel geweld ontruimd. Dit kostte ruim zeshonderd levens.

Veel opzien baarde klokkenluider Edward Snowden met onthullingen over de NSA. Deze Amerikaanse inlichtingendienst bleek vrijwel onbeperkt internet- en telefoonverkeer af te kunnen tappen. Zelfs de mobiele telefoon van de Duitse bondskanselier Angela Merkel werd afgeluisterd. Verder bleken grote Amerikaanse technologiebedrijven als Apple, Google, Facebook en Microsoft al dan niet gedwongen mee te werken aan het toegankelijk maken van dataverkeer voor de NSA. De affaire verstoorde de Amerikaans-Europese verhoudingen en zette het onderwerp privacy in het ICT-tijdperk hoger op de politieke agenda.

Bij de instorting van een acht verdiepingen tellende fabriek in Bangladesh vielen op 24 april 1 129 doden en raakten ruim 2 500 mensen gewond. In het noorden van India leidden dagenlange wolkbreuken half juni tot overstromingen en aardverschuivingen, met duizenden doden tot gevolg. Op 8 november werden de Filipijnen getroffen door de zeer krachtige tyfoon Haiyan, met als gevolg ruim zesduizend doden en zeker 10 miljard euro aan schade. Financieel gezien werd in 2013 met 15 miljard euro de grootste schade veroorzaakt door overstromingen in Midden-Europa in juni.

Het weer in ons land had in 2013 de trekjes van een landklimaat. In de eerste helft van het jaar was het koud. In januari lag er veel sneeuw en ijs en maart was de koudste derde maand sinds 1987. Het gasverbruik lag dan ook een stuk hoger dan een jaar eerder. De tweede helft van het jaar was veel warmer dan in andere jaren, met in juli en augustus relatief hoge temperaturen en een uitzonderlijk zachte maand oktober. Over het hele jaar gemiddeld was er relatief weinig neerslag en veel zon.

Kerncijfers Nederlandse economie

	Eenheid	2009*	2010*	2011	2012*	2013*
Totale economie						
Bruto binnenlands product (marktprijzen)	% volumemutaties	-3,3	1,1	1,7	-1,6	-0,7
Nationaal vorderingensaldo	mld euro	33,9	46,0	43,6	50,2	51,0
Netto nationaal inkomen	mld euro	509,1	528,5	536,3	540,9	535,6
Bestedingen						
Consumptie huishoudens	% volumemutaties	-1,8	-0,1	0,2	-1,4	-1,6
Consumptie overheid	% volumemutaties	4,0	1,1	-0,2	-1,6	-0,3
Investerings in vaste activa	% volumemutaties	-9,2	-5,6	5,6	-6,0	-4,0
Uitvoer van goederen en diensten	% volumemutaties	-8,0	8,9	4,4	3,3	2,0
Invoer van goederen en diensten	% volumemutaties	-7,5	8,3	3,5	2,8	0,8
Arbeid						
Bevolking	x mln	16,5	16,6	16,7	16,8	16,8
Arbeidsvolume werknemers in gewerkte uren	% mutaties	-1,6	-1,1	0,8	-0,6	-2,3
Brutoparticipatiegraad	% bevolking 15-64 jr	71,2	71	71,1	71,8	72,1
Nettoparticipatiegraad	% bevolking 15-64 jr	67,8	67,1	67,2	67,2	66,1
Werkloze beroepsbevolking	% beroepsbevolking	4,8	5,4	5,4	6,4	8,3
Ondernemingen						
Netto-exploitatieoverschot niet-financiële vennootschappen	mld euro	92,3	99,5	101,9	95,8	93,2
Winst niet-financiële vennootschappen	mld euro	163,8	186,5	195,0	184,3	164,6
Winst financiële instellingen ¹⁾	mld euro	11,7	26,5	26,6	22,1	17,8
Faillissementen bedrijven (incl. eenmanszaken)	aantal	8 086	7 238	6 866	8 339	9 429
Huishoudens						
Beschikbaar inkomen van huishoudens	% volumemutaties	1,6	-2,5	0,9	-2,0	-0,9
Consumentenprijsindex (CPI)	% mutatie	1,2	1,3	2,3	2,5	2,5
Overheid						
Overheidssaldo (EMU-definitie)	% bbp	-5,5	-5,0	-4,3	-4,0	-2,3
Overheidsschuld (EMU-definitie)	% bbp	56,5	59,0	61,3	66,5	68,6
Milieu						
Broeikaseffect (CO ₂ -equivalenten)	mln	227 027	238 011	224 497	222 677	223 219
Ozonlaagaantasting (CFK12-equivalenten)	x 1 000	144	137	133	125	124
Verzuring (zuurequivalenten)	mld	22,7	21,5	20,3	19,9	20,1
Netto-energieverbruik	petajoules	3 479	3 691	3 446	3 473	3 459

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

¹⁾ Exclusief financiële instellingen en kredietverstrekkers binnen concernverband.

1.

Macro-economisch overzicht

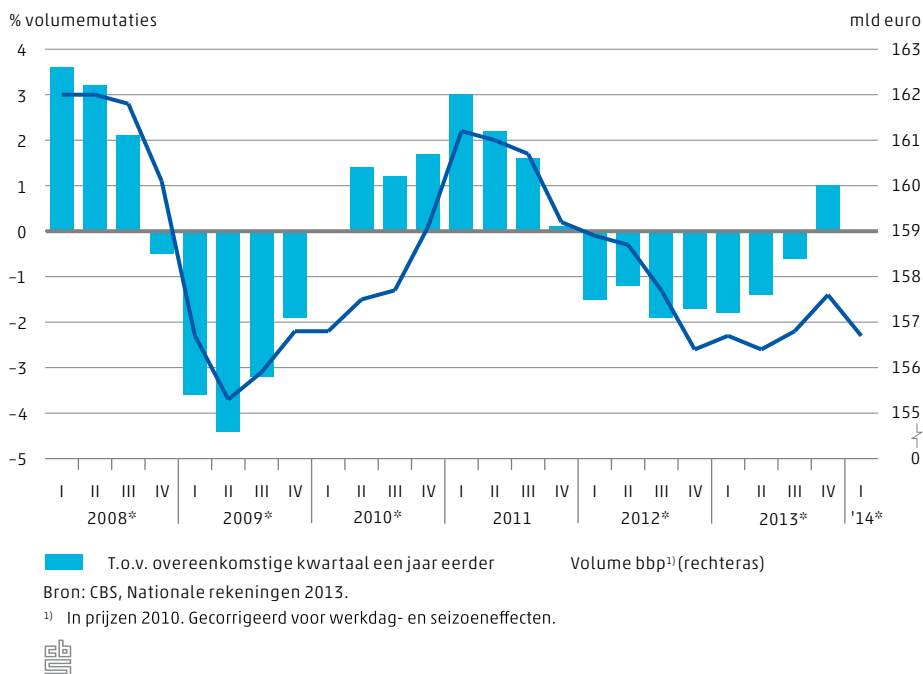
In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de Nederlandse economie in 2013 in vogelvlucht behandeld. Paragraaf 1.1 geeft een algemeen overzicht. Paragraaf 1.2 gaat dieper in op de verschillende bestedingscategorieën. Paragraaf 1.3 gaat in op de economische ontwikkeling in andere landen en vergelijkt die van Nederland daarmee. In paragraaf 1.4 staan de financiële markten centraal. In paragraaf 1.5 wordt de financiële positie van Nederland ten opzichte van het buitenland besproken. Paragraaf 1.6, ten slotte, gaat in op de regionale verschillen.

1.1 Totaalbeeld

De Nederlandse economie kromp in 2013 met 0,7 procent. In de tweede helft van het jaar tekende zich echter een licht herstel af. Dit herstel werd onderbroken door een terugval in het eerste kwartaal van 2014. Het vanwege de zachte winter zeer lage gasverbruik was hier echter voor een groot deel debet aan; in het tweede kwartaal van 2014 zette het herstel voorzichtig door. Het gasverbruik was juist groot in het eerste kwartaal van 2013, vanwege een strenge winter. De kou vertaalde zich in een zeer sterke groei van de delfstoffenwinning in 2013. Voor de rest was er in de meeste bedrijfstakken sprake van krimp. De bouw kende de sterkste achteruitgang, met een krimp van 4,4 procent. De industrie kromp met 0,4 procent. De aanhoudende periode van laagconjunctuur leidde in 2013 tot een verdere verslechtering van de werkgelegenheid.

Van de bestedingscategorieën waren de in- en uitvoer de enige die in 2013 groeiden. Wel was de groei kleiner dan in 2012. De groei van de invoer (0,8 procent) bleef achter bij die van de uitvoer (2,0 procent): het handelssaldo is dan ook verder toegenomen. De investeringen in vaste activa krompen wederom fors, maar de krimp was met 4,0 procent wel kleiner dan in 2012. Ook tekende zich in de loop van het jaar een herstel van de investeringen af, geholpen door een eenmalige, belasting-gerelateerde stijging van de verkoop van bedrijfswagens in het vierde kwartaal. De consumptie door huishoudens nam verder af, met 1,6 procent. Dit had een sterk negatief effect op het bbp. De consumptie door de overheid liep licht terug.

1.1.1 Bruto binnenlands product

Revisie nationale rekeningen

De nationale rekeningen sluiten vanaf juni 2014 aan op het Europees Systeem van Rekeningen (ESR) 2010. Om hieraan te kunnen voldoen, zijn de nationale rekeningen onderworpen aan een ingrijpende revisie. Zoals gebruikelijk is deze revisie ook aangegrepen om nieuw bronmateriaal in te zetten als basis voor de ramingen. Als gevolg van de revisie zijn de niveaucijfers fors aangepast. Zo is het bbp in 2010, het basisjaar van de revisie, met 7,6 procent naar boven bijgesteld. In principe zijn de volumemutaties minder ingrijpend veranderd; incidenteel kunnen echter ook deze meer substantieel zijn aangepast. De tijdreeks die bij het uitbrengen van de gereviseerde cijfers naar buiten is gebracht, loopt terug tot 2001. De cijfers van 2001 tot en met 2010 zijn echter voorlopig van aard en nog niet voor elk detailniveau beschikbaar. In september 2014 wordt de tijdreeks verlengd tot 1995. In juni 2015 wordt een definitieve tijdreeks uitgebracht, waarin ook meer detail beschikbaar zal zijn. Meer informatie over de revisie vindt u in diverse documenten op de website van het CBS. Zoek op 'Revisie 2010'.

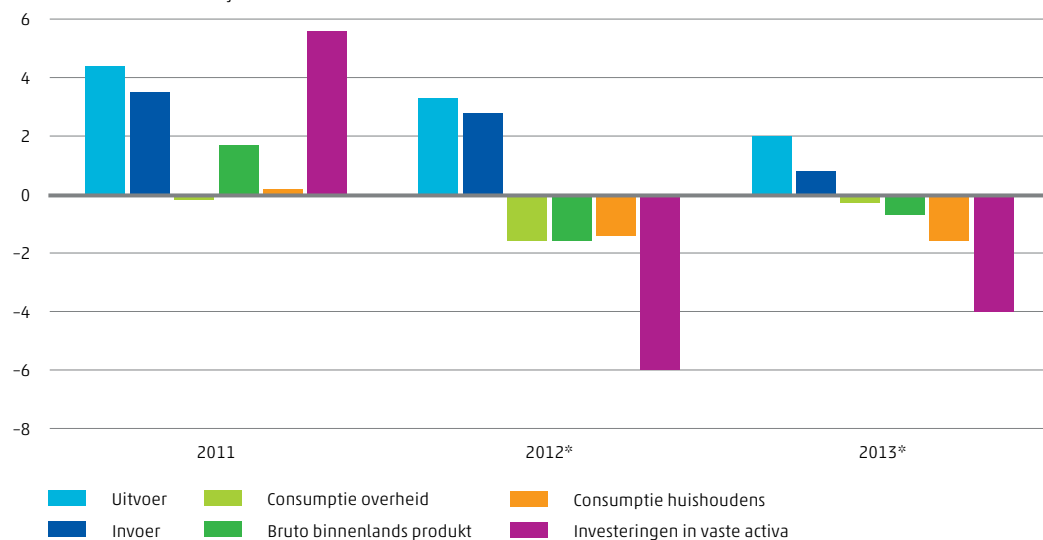
Internationale vergelijkingen op basis van de nationale rekeningen liggen bij de samenstelling van deze publicatie lastig. Het CBS presenteert al wel gereviseerde

cijfers, maar Eurostat nog niet. Pas vanaf september brengt Eurostat voor de lidstaten van de Europese Unie gereviseerde cijfers naar buiten. Tot die tijd geeft Eurostat ongereviseerde cijfers (ook voor Nederland). In de onderhavige publicatie wordt daarom af en toe teruggegrepen op ongereviseerde cijfers, aangeduid met 'conform ESR 1995'.

De groei van de buitenlandse handel liep zoals gezegd terug. De uitvoer van Nederlandse productie groeide met 0,9 procent, de wederuitvoer groeide met 2,1 procent. De groeicijfers over 2012 waren veel sterker: respectievelijk 1,7 en 4,6 procent. Het terugvallen van de volumegroei lag niet in lijn met de groei van de relevante wereldhandel. Deze nam juist toe van 0,7 procent in 2012 naar 1,9 procent in 2013.¹⁾ Het was met name de goederenuitvoer naar de VS en naar Duitsland die afnam. In beide landen groeide de economie minder sterk dan in 2012. De uitvoer naar Duitsland groeide in 2012 nog heel sterk. Duitsland neemt ongeveer een kwart van onze uitgevoerde goederen af, de VS 5 procent.

1.1.2 Bbp en bestedingen

% volumemutaties t.o.v. een jaar eerder

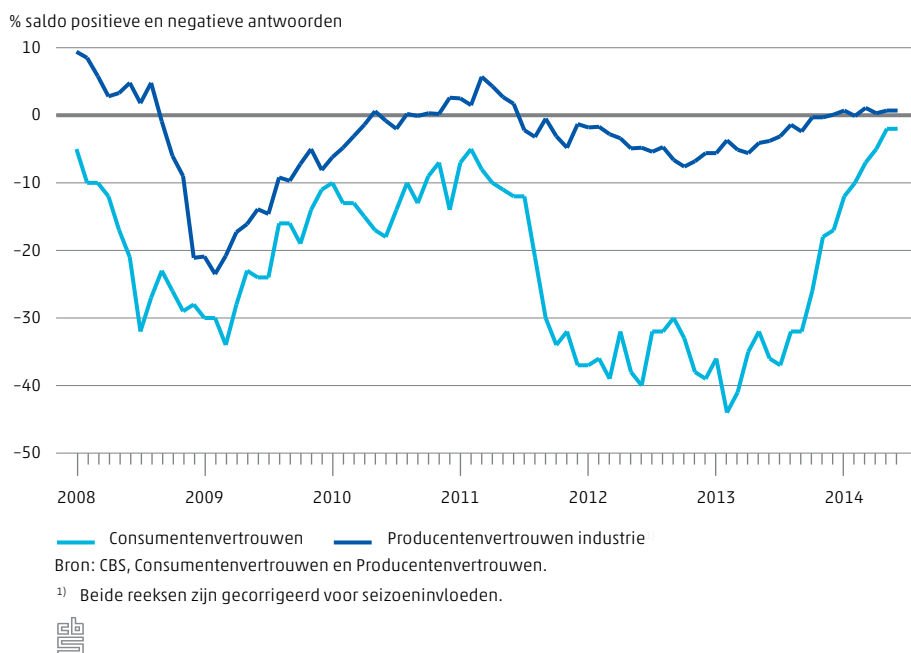
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

¹⁾ CPB (2014).

Naast het broze herstel in de tweede helft van 2013 was het sterk gestegen consumentenvertrouwen een lichtpuntje. In februari kwam het vertrouwen uit op een historisch dieptepunt van -44. Sindsdien is het vertrouwen sterk gestegen. In juni 2014 kwam het vertrouwen uit op -2. Dit was zelfs iets hoger dan begin 2008, voordat met de val van de Amerikaanse zakenbank Lehman Brothers een wereldwijde crisis werd ingeluid. Bij de consumenten overheerst vooral meer optimisme wat de economische situatie betreft. Met betrekking tot de eigen financiële situatie zijn consumenten nog niet zo optimistisch. Het vertrouwen hierin stond in juni 2014 op -9 en was begin 2010 hoger. Het was in 2013 voor een ruime meerderheid van de consumenten dan ook nog geen gunstige tijd voor grote aankopen.

1.1.3 Consumenten- en producentenvertrouwen¹⁾

Europees gezien behoort de Nederlandse economie de laatste jaren niet tot de best ontwikkelende. De problemen zijn weliswaar niet zo ernstig als in de zuidelijke lidstaten, maar Nederland heeft de afgelopen jaren wel degelijk terrein verloren ten opzichte van andere Noordwest-Europese lidstaten. Dit hangt vooral samen met de crisis op de woningmarkt, wat een specifiek probleem is voor Nederland. Dit heeft ervoor gezorgd dat de Nederlandse economie begin 2011 opnieuw kromp, terwijl in naburige landen het herstel aanhield. De balans opmakend is de Nederlandse economie gedurende de crisisperiode met bijna 4,5 procent gekrompen. Hierbij is het eerste kwartaal van 2014 vergeleken

met het eerste kwartaal van 2008. Ter vergelijking: de Belgische en de Franse economie groeiden in deze periode met meer dan 1 procent. De Duitse economie groeide met 3,5 procent en die van de VS met ruim 6 procent. De economieën van zuidelijke lidstaten als Portugal, Spanje en Italië krompen in deze periode met 7 à 8 procent.

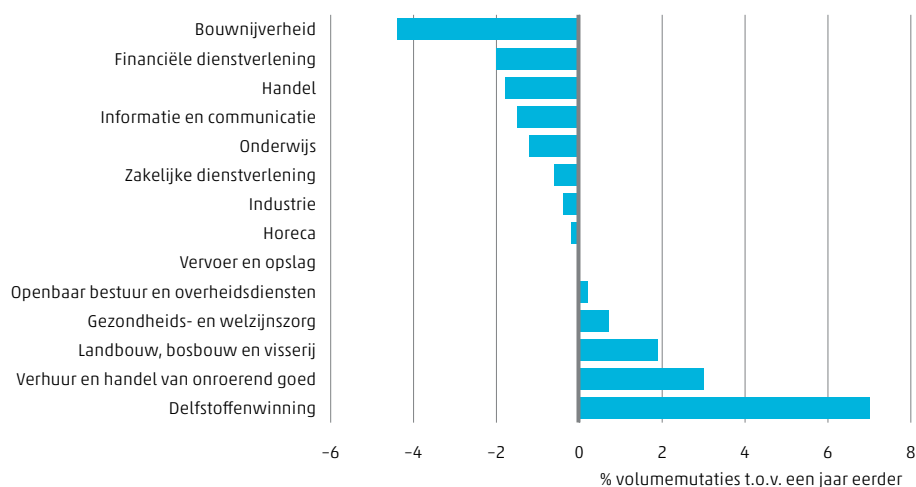
Sinds begin 2008 is de Nederlandse economie

met **4,5 %** gekrompen

De aanhoudende periode van laagconjunctuur zorgde voor een verdere verslechtering van de arbeidsmarkt. Deze kon eind 2013/begin 2014 getypeerd worden als 'zeer ruim'. Het aantal banen van werknemers liep terug met 137 duizend en het aantal werklozen steeg met 149 duizend. Gedurende het jaar steeg het aantal mensen met een WW-uitkering met 90 duizend. De werkloosheid bedroeg gemiddeld 8,3 procent van de beroepsbevolking. Er kwamen wel 24 duizend banen van zelfstandigen bij.

1.1.4 Toegevoegde waarde bedrijfstakken, 2013*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

In juli 2013 bereikte de werkloze beroepsbevolking een recordhoogte van tegen de 700 duizend. Hierna liep de werkloosheid iets terug en fluctueerde vervolgens rond de 675 duizend. Dit komt overeen met 8,5 procent van de beroepsbevolking.

De cao-loonontwikkeling lag in 2013 voor het vierde achtereenvolgende jaar rond de 1 procent. Voor het derde achtereenvolgende jaar kwam de loonontwikkeling niet boven de inflatie uit. Hierdoor, en door de afname van het aantal banen van werknemers, staan de inkomens onder druk. Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens daalde in 2013 dan ook met 0,9 procent. In 2012 was er ook een daling, van 2,0 procent. De dalingen van het reëel beschikbaar inkomen drukken de bestedingen door huishoudens, met negatieve gevolgen voor het bbp. Veel huishoudens zijn bovendien aan het aflossen, mede gezien de veranderingen op de hypotheekmarkt. De aanschaf van duurzame consumptiegoederen of een (andere) koopwoning hebben de laatste jaren duidelijk een lage prioriteit gekregen.

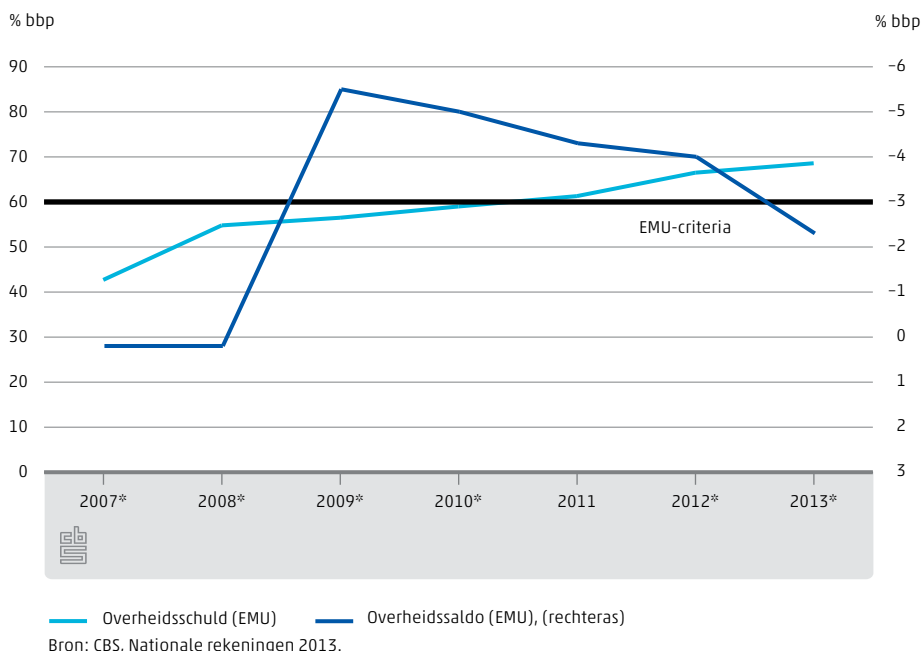
De verhoging van het btw-tarief per 1 oktober 2012 had een opwaarts effect op de inflatie in 2013 en daarmee een drukkend effect op het reëel beschikbaar inkomen. In juli 2013 was de inflatie met 3,1 procent opgelopen tot het hoogste niveau in bijna vijf jaar tijd. Nadat het btw-effect eruit was gelopen, daalde de inflatie snel. In de tweede helft van 2014 lag de inflatie rond de 1 procent.

De markt voor koopwoningen lag in 2013 na jaren van verslechtering op een laag pitje. Er werden 110 duizend huizen verkocht, 6,1 procent minder dan een jaar eerder. In 2007 werden er nog 202 duizend koopwoningen verkocht. De prijzen van bestaande koopwoningen daalden in 2013 met 6,6 procent. Vanaf medio 2013 begonnen de prijzen echter licht te stijgen. Ook nam het aantal verkopen iets toe. De verplichting tot aflossing bij het afsluiten van nieuwe hypotheeklen vanaf 1 januari 2014 leidde zelfs tot een piek in de verkopen in december. In januari werd de voorafgaande, zeer licht stijgende trend weer opgepakt.

Het overheidstekort lag in 2013 voor het eerst sinds het uitbreken van de crisis onder de 3 procent. Met name verhoogde inkomsten uit belastingen en premies, vooral vanwege tariefsverhogingen, lagen hieraan ten grondslag. Daarnaast ging het tekort omlaag vanwege een incidenteel effect: de verkoop van 4G-telecom in het eerste kwartaal. Dit effect speelt alleen in het verslagjaar 2013.

De revisie van de nationale rekeningen (zie kader) heeft ook gevolgen voor de belangrijkste EMU-cijfers. Het belangrijkste is het bbp-effect. Het bbp is na revisie ongeveer 7,5 procent hoger komen te liggen. Ook de schuld en vooral het tekort in miljarden euro's zijn enigszins aangepast. Het resultaat van dit alles is dat met name de overheidsschuld als percentage van het bbp een stuk lager is komen te liggen.

1.1.5 Overheidsfinanciën

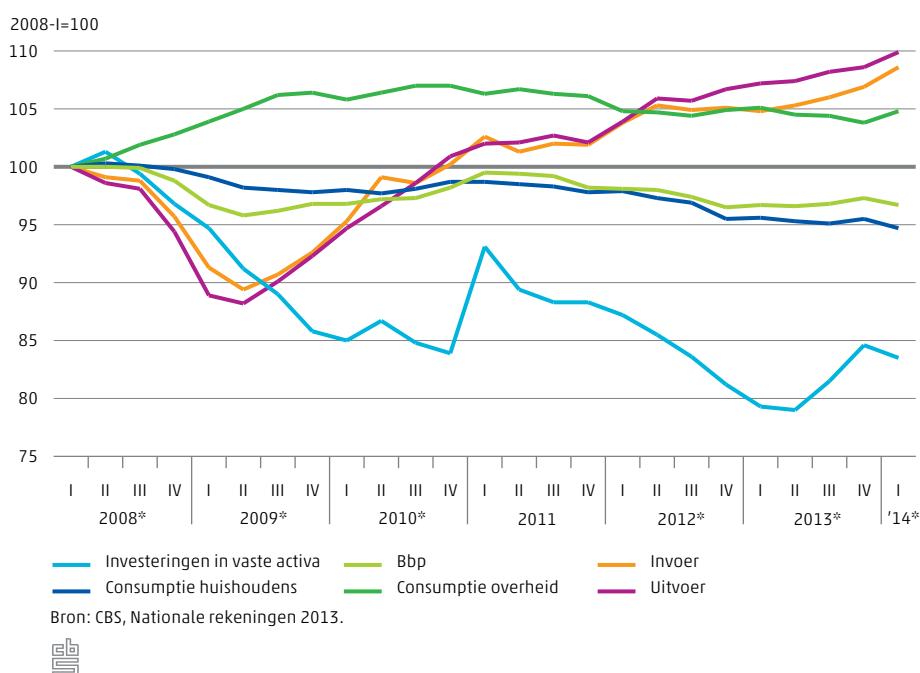
Volgens de gereviseerde reeks overschreed de overheidsschuld pas in 2011 de EMU-norm van 60 procent. Hierna liep de schuld verder op. In 2013 kwam het uit op iets minder dan 70 procent van het bbp. Het tekort overschreed volgens de gereviseerde reeks in 2009 de 3-procentsnorm en kwam dat jaar uit op 5,5 procent van het bbp. Daarna is het elk jaar teruggelopen. Uiterlijk september 2014 zullen de gereviseerde cijfers van alle lidstaten zijn uitgebracht. Op dat moment wordt ook duidelijk hoe de Europese landen ervoor staan volgens de nieuwe berekeningswijzen.

Voor de aandelenbeurzen was 2013 een goed jaar. Na wat aarzelingen in de eerste helft van het jaar, toen de FED dreigde de politiek van geldverruiming los te laten, gingen de koersen stijl omhoog. De AEX kwam in december 2013 voor het eerst sinds medio 2008 weer boven de 400 punten uit. De records van vóór de val van Lehman Brothers zijn echter nog niet bereikt. In mei 2008 stond de AEX op 484 punten.

1.2 Bestedingen

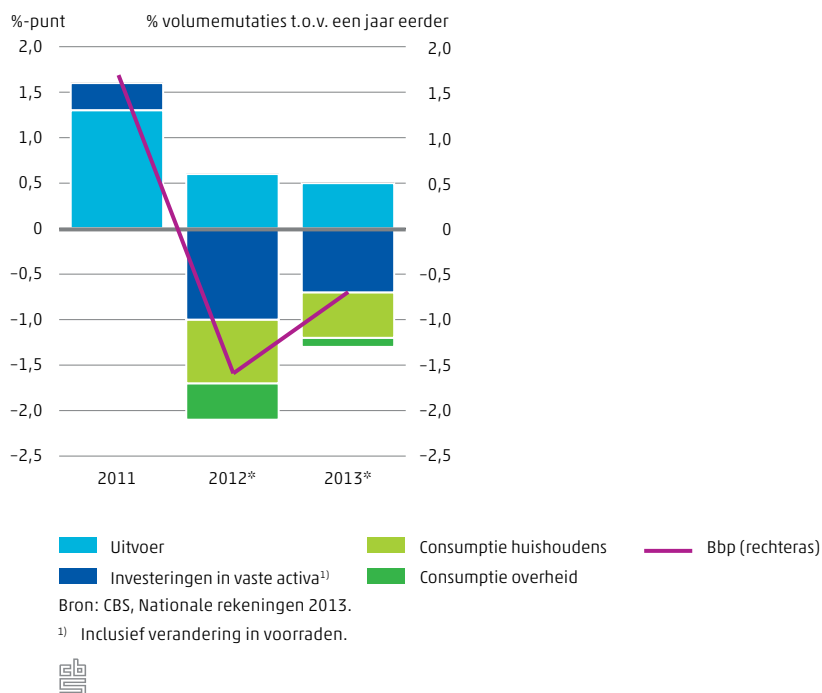
Van de bestedingscategorieën waaruit het bbp is opgebouwd, groeide in 2013 alleen de uitvoer. De uitvoer is na een sterke krimp in 2009 vrijwel onafgebroken gegroeid, al vlakke de groei na het 'hersteljaar' 2010 steeds verder af. Het volume van de uitvoer lag eind 2013 wel 10 procent boven het niveau van begin 2008. De consumptie door de overheid lag verder als enige bestedingscategorie boven het niveau van begin 2008. De consumptie door huishoudens lag in 2013 ongeveer 5 procent onder het niveau van begin 2008. Veel sterker nog was de neergang van de investeringen in vaste activa. Deze lagen eind 2013 ruim 15 procent onder het niveau van begin 2008.

1.2.1 Volumegroei economie en bestedingen

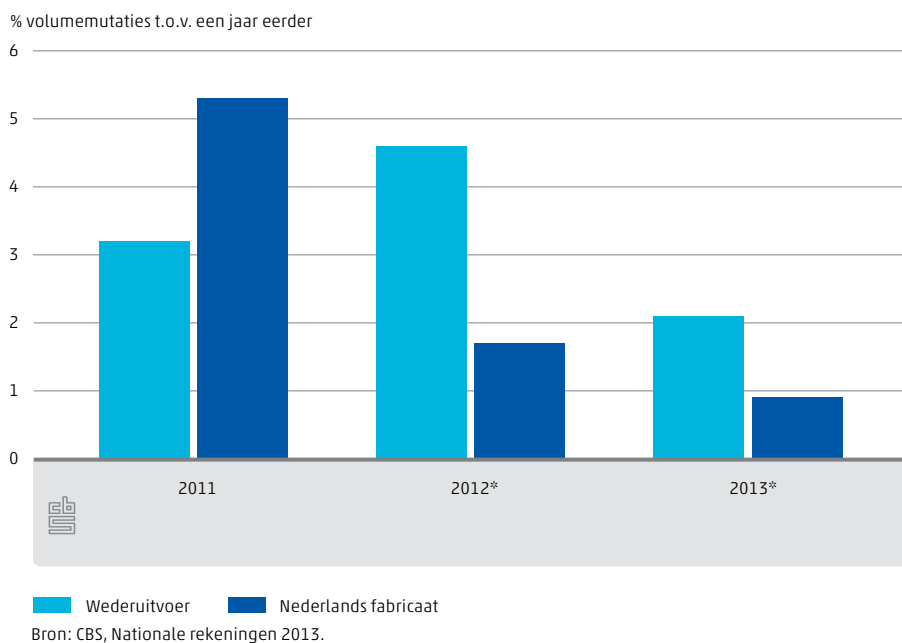

De krimp van de investeringen en de consumptie door huishoudens had zowel in 2012 als in 2013 een fors negatief effect op het bbp. Alleen de groei van de uitvoer remde de krimp van het bbp nog enigszins. Bij de berekening van de groeibijdragen zijn de bestedingscategorieën geschoond voor de invoer: behoudens vervoers- of handelsmarges dragen ingevoerde goederen of diensten niet bij aan het bbp.

1.2.2 Groeibijdrage per bestedingscategorie

1.2.3 Uitvoer goederen

De uitvoer van goederen en diensten groeide in 2013 een stuk minder dan in 2012. De groei van zowel de wederuitvoer als de uitvoer van Nederlandse producten viel terug. De groei van de uitvoer van Nederlandse producten kwam niet boven de 1 procent uit. In het algemeen werd de groei van de uitvoer onder meer gedrukt door een krimp van de uitvoer van chemische en farmaceutische producten en van elektrotechnische en optische apparaten. Een kwart van alle uitvoer betreft dit soort producten. Van de voor de uitvoer evenzeer belangrijke producten groeide de uitvoer van delfstoffen (voornamelijk aardgas), aardolieproducten, voedingsmiddelen, en dranken en tabak wel behoorlijk. Fors was verder ook de uitvoergroei van textiel, kleding en lederwaren, rubber, kunststof en mineralen.

De consumptie door huishoudens kromp net als in 2012 fors. De krimp kwam in 2013 uit op 1,6 procent. Net als in 2012 kromp vooral de consumptie van duurzame goederen. De daling van het beschikbaar inkomen en de malaise op de woningmarkt hebben de consument huiverig gemaakt om de wat duurdere spullen aan te schaffen. De verkoop van auto's (inclusief andere vervoermiddelen) liep terug met meer dan 10 procent. De verkoop van woninginrichting en woningdecoratie kromp met bijna 7,5 procent. De aanschaf van beide type goederen liep ook in 2012 al sterk terug. Verder bezuinigde de consument stevig op voedings- en genotmiddelen (vooral drank en tabak), op kleding en schoenen, en op elektrische apparatuur. De uitgaven aan elektrische apparatuur namen in de voorafgaande jaren juist toe.

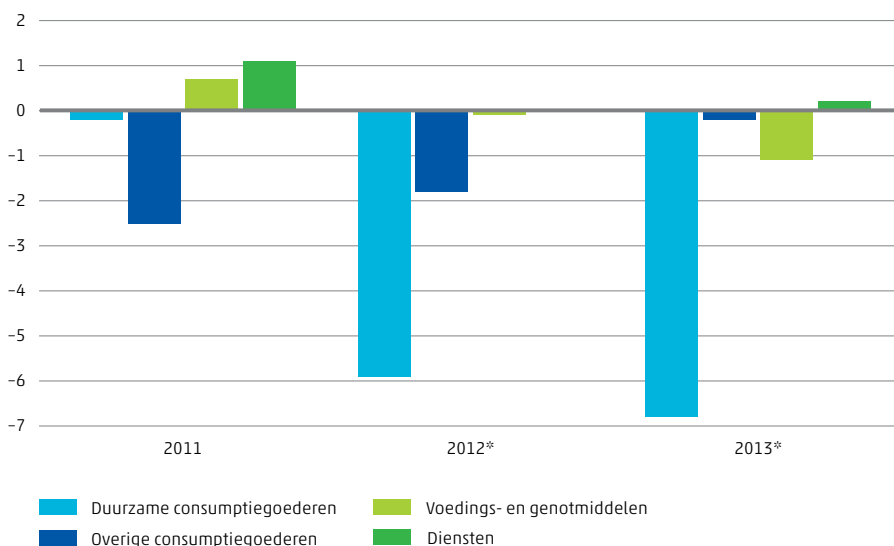
De consumptie door de overheid kromp in 2013 met 0,3 procent ten opzichte van een jaar eerder. De collectieve consumptie (voornamelijk de bedrijfskosten van de overheid, zoals ambtenarensalarissen) kromp sterk in voorgaande jaren, maar in 2013 was er een lichte groei. De individuele overheidsconsumptie kromp wel, na ook in 2012 al licht te zijn gekrompen. Onder de individuele overheidsconsumptie valt het merendeel van de uitgaven van de overheid op het gebied van gezondheid, onderwijs en sociale uitkeringen in natura.

De investeringen in vaste activa krompen in 2013 met 3,7 procent. De krimp is wel minder dan in 2012. In het vierde kwartaal van 2013 groeiden de investeringen. Dit werd mede veroorzaakt door een grote verkoop van bedrijfswagens, vóór de verhoging van de bpm per 1 januari 2014. Maar ook in het eerste kwartaal van 2014 groeiden de investeringen. Een en ander neemt niet weg dat de investeringen zich op een zeer laag peil bevinden. Het niveau lag in 2013 bijna 20 procent onder dat van 2008. Voor een groot deel werd dit veroorzaakt door sterk afgenomen investeringen in woningen en bedrijfsgebouwen, maar ook in vervoermiddelen, machines en installaties werd veel minder geïnvesteerd dan in 2008. Alleen de investeringen in computers lagen op een duidelijk hoger peil

dan in 2008. Aan het teruggelopen investeringspeil wordt uitgebreid aandacht besteed in *De dalende investeringsquote*.

1.2.4 Consumptie huishoudens

% volumemutaties t.o.v. een jaar eerder

Bron: Nationale rekeningen 2013.

1.2.5 Investerings in vaste activa

	2008*	2009*	2010*	2011	2012*	2013*	2013*
	2008=100 ¹⁾						mld euro
Woningen	100	85,8	73,1	69,9	64,2	58,3	21,3
Bedrijfsgebouwen	100	94,4	83,1	84,9	75,9	74,0	17,8
Grond-, weg- en waterbouw	100	100,9	97,1	109,1	98,5	92,3	15,2
Vervoermiddelen	100	77,0	86,3	102,2	100,0	92,0	10,2
waaronder							
personenauto's	100	70,5	87,7	110,2	108,2	96,5	5,6
overige wegvervoermiddelen	100	65,2	59,0	80,8	83,5	87,6	2,8
Machines en installaties	100	90,3	84,6	98,5	92,3	93,4	17,0
Computers	100	101,5	103,9	113,7	114,9	111,8	3,6
Computerprogrammatuur	100	95,6	99,7	102,4	99,9	99,8	14,6
Overige materiële vaste activa	100	84,2	79,8	84,4	77,7	75,4	5,6
Onderzoek en ontwikkeling	100	97,0	100,0	102,7	100,2	100,4	11,3
Totaal	100	90,8	85,7	90,5	85,0	81,7	117,3

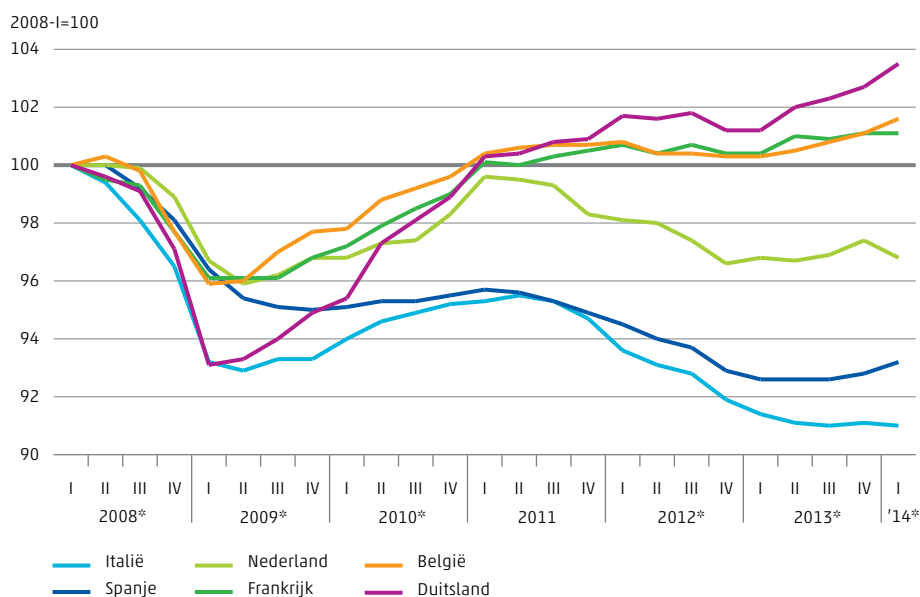
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

¹⁾ Volume op basis prijzen 2010.

1.3 Internationale vergelijking

De wereldwijde economie vertoonde in 2013 een gemengd beeld. In de Verenigde Staten zette het in 2012 ingezette herstel door. Ook Japan kende een zeer behoorlijke groei. De eurozone leek aan een voorzichtig herstel te zijn begonnen, vooral getrokken door Duitsland, maar ook andere landen lieten economische verbeteringen zien. In de BRICS-landen was daarentegen sprake van groeivertraging. Deze hing mede samen met de wereldwijde kapitaalstroom: waar geld eerder in de BRICS-landen werd weggezet, stroomt dit nu weer terug naar met name de VS.

1.3.1 Economische groei binnen de eurozone¹⁾²⁾

Bron: OESO.

¹⁾ Volume bbp, gecorrigeerd voor werkdag- en seizoeneffecten.

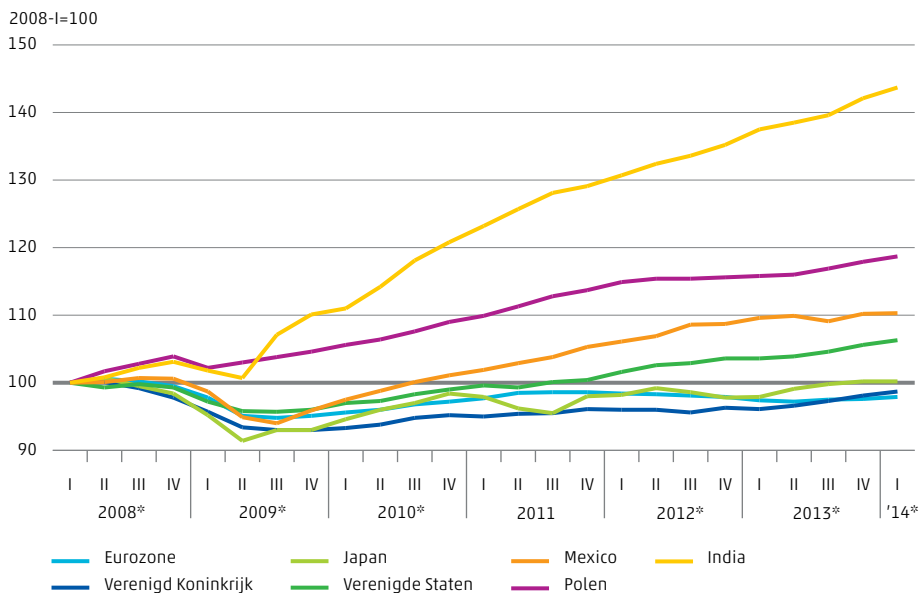
²⁾ Conform ESR 1995, behalve Nederland (conform ESR 2010).

De economie van de eurozone verbeterde geleidelijk in 2013. De Duitse economie speelde hierbij een belangrijke rol, maar ook in de zuidelijke lidstaten verbeterde het sentiment. In Portugal, Spanje Italië en Griekenland was de krimp beduidend kleiner dan in 2012. België en Frankrijk kenden een kleine groei. In Duitsland vlakke de groei iets af, wat waarschijnlijk samenhangt met de groeivertraging in China. Het was wel het vierde achtereenvolgende jaar dat de Duitse economie

groeide. In het Verenigd Koninkrijk versnelde de groei. Ook Polen, de belangrijkste oostelijke economie van de EU, groeide in behoorlijk tempo door. De Poolse economie is gedurende de crisisperiode nooit gekrompen.

1.3.2 Economische groei eurozone en daarbuiten¹⁾²⁾

Bron: OESO.

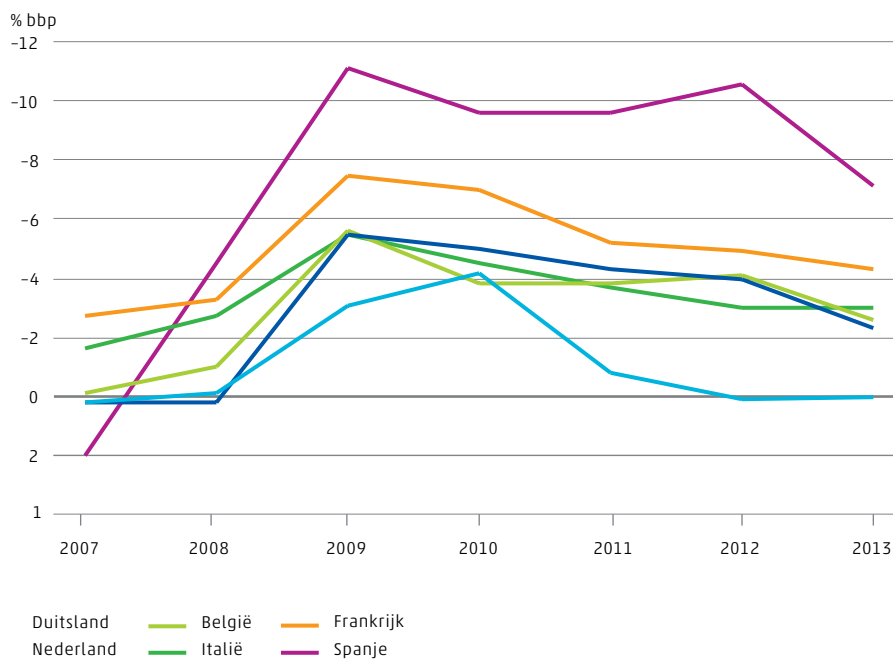
¹⁾ Volume bbp, gecorrigeerd voor werkdag- en seizoeneffecten.

²⁾ Conform ESR 1995.

In 2013 was het opvallend stil rond de euro. De stilte zette medio 2012 in, toen ECB-voorzitter Draghi aangaf dat de ECB alles zou doen om de euro te behouden. De ECB verlaagde in november voor de tweede maal in 2013 het belangrijkste rentetarief tot het historisch lage peil van 0,25 procent. De rente die banken op hun deposito's bij de ECB krijgen, staat al anderhalf jaar op 0 procent. Daarmee zijn de conventionele middelen van de ECB om de kredietverlening in de eurozone op gang te helpen grotendeels ingezet. In 2014 neemt de ECB het toezicht op de 130 grootste Europese banken over. In vrijwel alle EU-landen daalde in 2013 het overheidstekort.

1.3.3 Overheidssaldo¹⁾²⁾

Bron: Eurostat.

¹⁾ Volgens EMU-definities.

²⁾ Conform ESR 1995, behalve Nederland (conform ESR 2010).

De Amerikaanse economie groeide met 1,4 procent. In 2012 bedroeg de groei nog 2,2 procent. De Amerikaanse centrale bank voerde ook in 2013 een zeer ruim monetair beleid, hetgeen zowel de beurzen als de reële economie stimuleerde. Politiek gezien was er een ernstige crisis, die de economie bedreigde. Wat al vaker dreigde, werd op 17 oktober 2013 werkelijkheid: Republikeinen en Democraten konden het ook met een overschrijding van het wettelijk vastgelegde schuldplafond in het vooruitzicht niet eens worden over de begroting en er volgde een *shutdown* van de Amerikaanse centrale overheid. Desondanks deed de Amerikaanse economie het redelijk goed. Het herstel van de woningmarkt zette door, ondanks de wat hogere rente. Ook werden de schulden van de financiële sector en de huishoudens verder teruggebracht.

Net als in de Verenigde Staten werd ook in Japan in 2013 een agressief monetair beleid gevoerd. Dit leidde tot een forse verzwakking van de yen. De yen verloor ten opzichte van de euro ongeveer 25 procent in waarde. *Abenomics*, zoals het economische programma van de Japanse premier Shinzo Abe wordt genoemd,

is erop gericht om de groei te stimuleren. Het programma bestaat uit drie pijlers. Met de eerste twee, monetaire verruiming en een fikse begrotingsimpuls, is in 2013 al een start gemaakt. De derde pijler, structurele hervormingen, moet nog in gang worden gezet. In 2013 groeide de Japanse economie voor het tweede achtereenvolgende jaar met 1,5 procent.

Terwijl de groei in de gevestigde geïndustrialiseerde landen aantrekt, hapert deze in een groot aantal opkomende economieën. Door de lage rente, de politiek van monetaire verruiming en de zwakke economische prestaties in het westen stroomde in het verleden veel kapitaal naar de opkomende landen. Deze groeiden dan ook uitbundig. Nu de Amerikaanse en de Japanse economie weer zijn aangekomen, de EU enigszins herstelt en het einde van de monetaire verruiming in zicht lijkt, stroomt veel kapitaal weer terug. De groei van de Chinese economie kwam voor het tweede achtereenvolgende jaar uit op 7,5 procent, waar eerder met enige regelmaat dubbele groeicijfers werden gehaald. De Chinese regering probeert meer groei-impulsen te halen uit de consumptie. De Indiase economie groeide zowel in 2012 als in 2013 met ongeveer 5 procent, voor Indiase begrippen bescheiden. Rusland kwam uit op de zwakste groei sinds het uitbreken van de crisis.

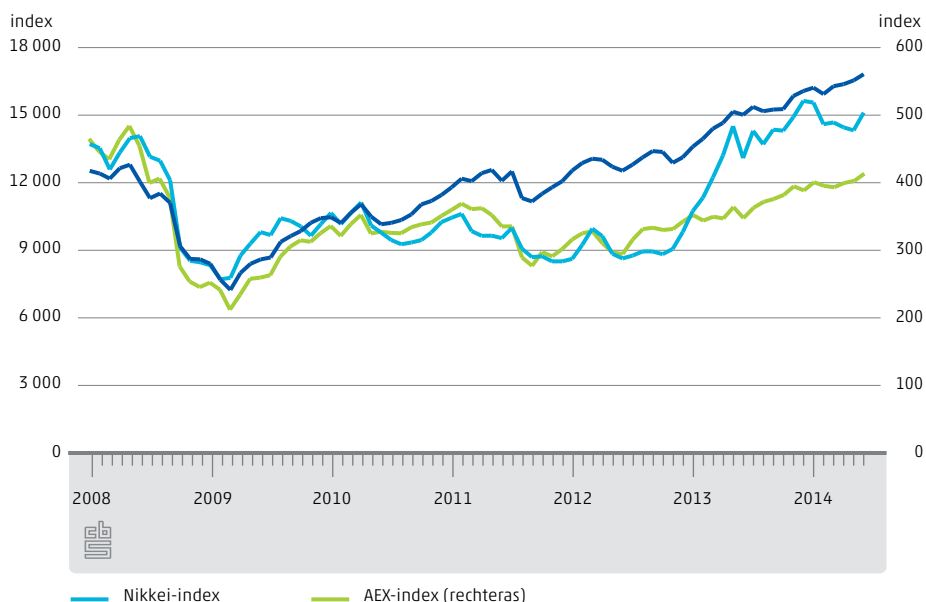
1.4 De financiële markten

Het jaar 2013 is wederom een goed jaar geweest voor de financiële markten, met name voor beleggers in aandelen. De stijging van de aandelenkoersen werd alleen onderbroken doordat de Amerikaanse centrale bank aankondigde het beleid van monetaire verruiming (de aankoop van Amerikaanse staats- en hypotheekobligaties) af te bouwen. Nadat deze uitspraak was afgezwakt, hernamen de beurzen hun stijgende trend. Gestimuleerd door de lage rente wordt er volop gehandeld. Er is daarbij op de financiële markten, zoals eerder gezegd, sprake van een terugtrekking uit Azië (behoudens Japan) ten gunste van westerse landen als de VS.

Op de wereldindex (MCSI) haalden aandelen een totaalrendement van 19 procent. Hiermee stegen de aandelenkoersen voor het vijfde jaar op een rij. De grootste koerswinsten werden behaald in de VS. Ook in de eurozone, met name in Duitsland en Nederland, waren de rendementen hoog, net als in Japan. Op de beurzen van opkomende landen in Azië en Latijns-Amerika werd echter verlies geleden. De AEX kwam in december 2013 boven de 400 punten uit. Dit was voor het eerst sinds

het begin van de crisis in 2008. De Japanse beurs beleefde onder invloed van de *Abenomics* een ware hausse.

1.4.1 Aandelenkoersen¹⁾

Bron: DNB.

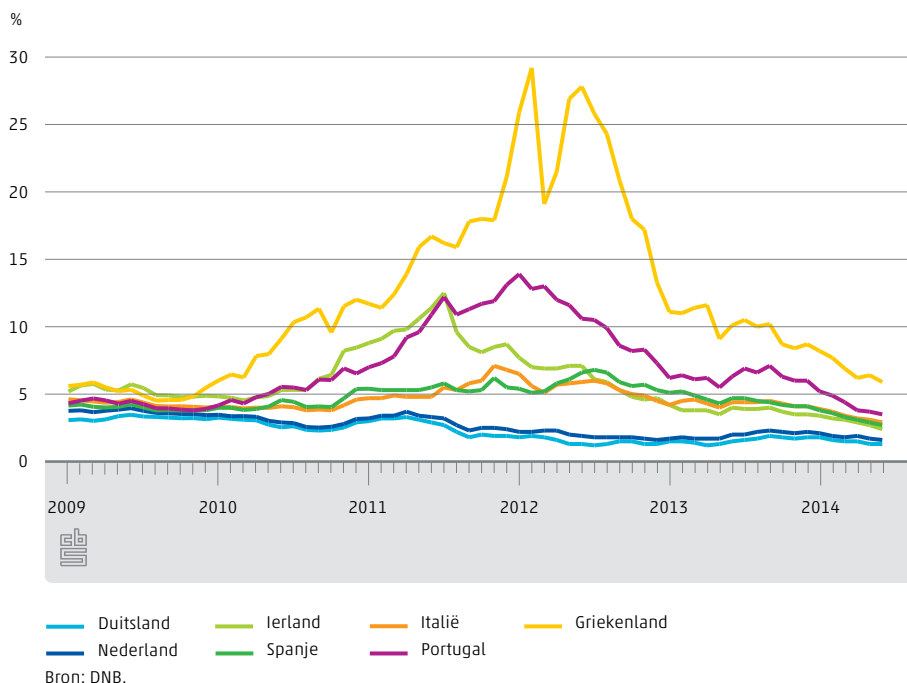
¹⁾ Maandgemiddelden.

In het eerste kwartaal van 2013 was het sentiment op de obligatiemarkt positief. In het tweede en derde kwartaal kenden de obligatiemarkten echter een terugval. Dit kwam door de al eerder aangehaalde uitspraak van de Amerikaanse centrale bank dat deze de politiek van monetaire verruiming spoedig zou gaan verlaten. In de VS steeg de tienjaarsrente hierdoor van circa 1,6 procent naar bijna 3,0 procent en in Duitsland van 1,2 procent naar 2,0 procent. Nadat de Amerikaanse centrale bank haar uitspraken afzwakte, stabiliseerden de obligatiemarkten. Ook de rente op staatsobligaties van Zuid-Europese landen ging verder omlaag.

Zowel de yen als de dollar verzwakte in 2013 ten opzichte van de euro. In 2013 was de crisis in de eurozone niet erg zichtbaar meer. De euro is sinds de befaamde uitspraak van Draghi in de zomer van 2012 flink in waarde gestegen. In juli van dat jaar was de euro gemiddeld nog maar 1,23 dollar waard, in oktober steeg de koers naar het hoogste niveau in twee jaar ten opzichte van de dollar (1,36). De Europese crisisl landen hebben vooruitgang geboekt bij het op orde maken van hun overheidsfinanciën en de verbetering van hun concurrentiepositie. De Zwitserse frank

ligt al geruime tijd stabiel ten opzichte van de euro, op een veel hoger niveau dan vóór de crisis.

1.4.2 Rente op tienjaars staatsobligaties

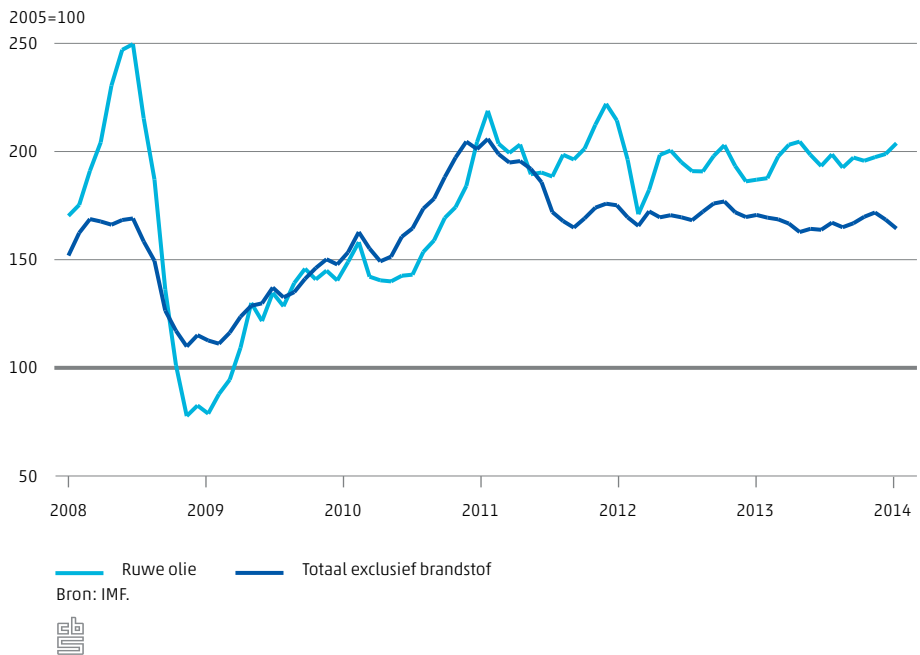

De sterk toegenomen productie van schaliegas en -olie in Noord-Amerika had een drukkend effect op de olieprijs. In de VS is door de winning de behoefte aan buitenlandse fossiele brandstoffen sterk afgenomen. De wereldmarkt kan de komende jaren verder veranderen. In 2014 is de vanzelfsprekendheid waarmee Europa olie en gas afneemt van Rusland sterk ter discussie komen te staan. Wellicht dat Europa zich meer tot de VS wendt en/of meer gebruik gaat maken van hernieuwbare energie. Zeker is in elk geval dat Rusland meer fossiele brandstoffen gaat leveren aan China. Doordat met name de Chinese economie wat is afgekoeld, zijn de prijzen van de overige grondstoffen tamelijk stabiel gebleven. De goudprijs is gezakt. Dit hangt samen met de stijgende aandelenkoersen, een gematigde inflatie en verminderde groei in Aziatische landen, met name India.

1.4.3 Koers van de euro

1.4.4 Prijzen grondstoffen

1.5 Het vorderingensaldo met het buitenland

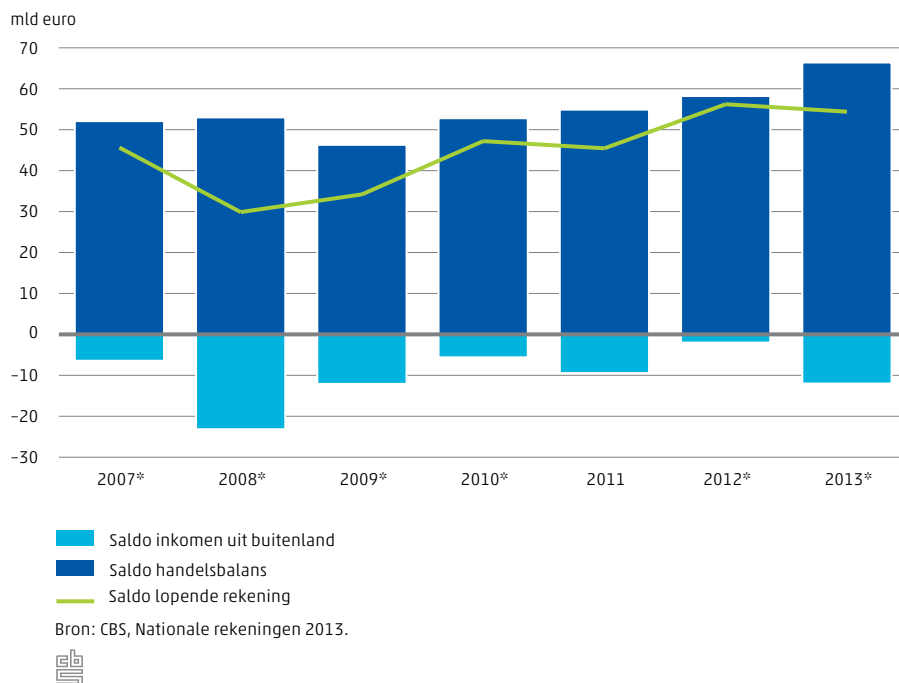
Het vorderingensaldo kwam in 2013 uit op 51,0 miljard euro. Dit betekent dat de vorderingen op het buitenland 51 miljard méér zijn gestegen dan de schulden aan het buitenland. Het vorderingensaldo was de laatste decennia vrijwel altijd positief, dus de vermogenspositie ten opzichte van het buitenland nam steeds verder toe. De totale vorderingen op het buitenland kwamen eind 2013 uit op 6,0 biljoen euro, de totale schulden op 5,8 biljoen euro.

Het vorderingensaldo kan worden bepaald door het saldo op de kapitaalrekening op te tellen bij het saldo op de lopende rekening.²⁾ Het saldo op de lopende rekening kwam in 2013 uit op 54,4 miljard euro, bijna 2 miljard minder dan in 2012. Het saldo op de lopende rekening wordt opgebouwd uit het saldo op de handelsbalans, plus het saldo primaire inkomens, het saldo inkomensoverdrachten met het buitenland en de correctie pensioenvoorziening. Vanwege het grote exportoverschot dat Nederland al jaren heeft, is het saldo op de handelsbalans altijd sterk positief. In 2013 bedroeg het 66,4 miljard euro, ruim 8 miljard meer dan in 2012. Het handelssaldo ligt al ruim boven het niveau van voor de crisis. Het handelssaldo domineert het saldo op de lopende rekening.

Het saldo primaire inkomens met het buitenland bedroeg 1,4 miljard euro in 2013. In 2012 lag het 6,5 miljard euro hoger, maar dat was uitzonderlijk. De primaire inkomens bestaan uit de beloning van werknemers, subsidies en belastingen, en inkomens uit vermogen. Van de ontvangen en betaalde primaire inkomens zijn de inkomens uit vermogen verreweg het hoogst: hierin zitten onder meer grensoverschrijdende dividendstromen. Het saldo inkomensoverdrachten met het buitenland kwam in 2013 uit op -13,0 miljard euro. Onder inkomensoverdrachten worden betalingen verstaan waar geen directe tegenprestatie tegenover staat, zoals belastingen. Bij de grensoverschrijdende inkomensoverdrachten gaat het onder meer om afdrachten aan de Europese Unie. De correctie pensioenvoorziening geeft het saldo van grensoverschrijdende pensioenpremies en -uitkeringen en kwam in 2013 uit op -0,4 miljard euro.

²⁾ Er zit doorgaans een gat tussen het vorderingensaldo en de som van de saldi lopende rekening en kapitaalrekening, hetgeen bekend staat als het statistisch verschil.

1.5.1 Positie t.o.v. het buitenland

Zoals gezegd moet om tot het vorderingensaldo te komen bij het saldo op de lopende rekening het saldo op de kapitaalrekening worden opgeteld. Van kapitaaloverdrachten is sprake wanneer er geld of activa worden overgedragen zonder dat hier een tegenprestatie tegenover staat. Het saldo bedroeg -0,6 miljard euro in 2013. Het saldo is al negatief vanaf het begin van de (ongereviseerde) statistische reeks, in 1969.

1.6 Regionale verschillen

De economie kromp in 2013 in vrijwel alle provincies. Alleen Groningen kende een forse groei. Deze hing samen met het grote gasverbruik in het eerste kwartaal. Exclusief delfstoffenwinning kromp de Groningse economie met 1,2 procent.³⁾ De economieën van Overijssel en Limburg krompen met 1,6 respectievelijk 1,5 procent het hardst. Overijssel had vooral te kampen met een sterke krimp van

³⁾ De regionale cijfers zijn nog niet gereviseerd. De cijfers sluiten aan bij de tweede raming over het vierde kwartaal van 2013. Voor Nederland als geheel kwam de krimp toen uit op 0,8 procent.

de chemische industrie. De meeste provincies krompen met meer dan 1 procent. Uitzonderingen hierop waren Flevoland (0,6 procent), Noord-Holland en Zeeland (beide 0,7 procent). In Flevoland deed met name de industrie het goed.

De balans opmakend van de crisis komen de noordelijke provincies, Gelderland en Zuid-Holland het slechtst uit de bus. Exclusief delfstoffenwinning kromp de economie in de noordelijke provincies met 4,5 à 5,5 procent ten opzichte van 2008. Zowel in Gelderland als Zuid-Holland kromp de economie met 5 procent. De Limburgse economie kromp met ruim 4 procent, in de overige provincies lag de krimp op 2 à 3 procent.

Door grenspendel is het verband tussen de economische ontwikkeling en de werkloosheid per provincie soms zwak. Flevoland deed het in 2013 zeker niet het slechtst, maar had met bijna 11 procent van de beroepsbevolking verreweg de hoogste werkloosheid. Ook in Groningen, Friesland en Zuid-Holland lag de werkloosheid met 9 procent of meer verhoudingsgewijs hoog. In Zeeland lag de werkloosheid met minder dan 6 procent het laagst. Ook in Gelderland en Utrecht was de werkloosheid relatief bescheiden (beide rond de 7,5 procent). Gedurende de crisis kende Flevoland de sterkste stijging van de werkloosheid (ruim 6,5 procentpunt ten opzichte van 2008). In Zeeland was de stijging met nog geen 2,5 procentpunt het laagst.

Van de vier grootste steden plus omliggende gemeenten deed Amsterdam het in 2013 met een krimp van 0,7 procent het minst slecht. De stad heeft over de periode 2008–2013 ook het minst van de crisis te lijden gehad. De Amsterdamse economie kromp maar met 0,5 procentpunt. De Haagse economie kromp met meer dan 5 procentpunt het hardst. Onder andere bezuinigingen bij de Rijksoverheid zijn hier debet aan. De werkloosheid lag in 2013 verreweg het hoogst in Rotterdam en omstreken: ruim 11 procent van de beroepsbevolking in het Rijnmondgebied was werkloos. De werkloosheid is hier gedurende de crisisperiode met 6,0 procentpunt ook het sterkst gestegen. Het minst steeg de werkloosheid in Utrecht en omstreken. De werkloosheid lag hier in 2013 met 8,2 procent dan ook het laagst van de vier grote steden.

1.6.1 Regionale economie

	Bbp ¹⁾						Werkloosheid					
	2008	2009	2010	2011	2012*	2013*	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	% volumemutaties						%					
Groningen	8,7	-3,2	10,9	-3,9	0,1	2,7	5,9	6,5	6,8	7,3	7,5	9,6
Friesland	0,5	-3,0	0,7	0,9	-1,5	-0,9	4,1	5,3	6,0	5,7	7,0	9,3
Drenthe	1,0	-5,4	-0,7	3,2	-1,3	-0,9	4,7	6,2	6,1	5,6	7,0	8,2
Overijssel	2,9	-2,9	1,1	1,6	-1,6	-1,6	4,1	5,3	5,3	5,3	6,4	8,4
Flevoland	0,1	-5,4	3,4	1,3	-1,3	-0,6	4,3	5,5	6,5	6,3	8,0	10,9
Gelderland	1,9	-3,2	0,0	1,1	-1,6	-1,2	3,6	4,0	4,8	5,0	5,7	7,6
Utrecht	1,5	-1,1	-1,0	1,3	-1,3	-1,2	3,2	4,2	4,6	4,7	5,7	7,5
Noord-Holland	2,2	-3,4	1,7	1,1	-1,1	-0,7	3,4	4,7	5,2	5,3	6,3	8,1
Zuid-Holland	1,0	-4,0	0,7	0,7	-1,2	-1,2	4,1	4,8	5,9	6,1	7,6	9,0
Zeeland	2,9	-4,5	4,1	-0,9	-0,2	-0,7	3,4	3,6	3,9	3,7	4,1	5,8
Noord-Brabant	1,8	-4,8	2,8	2,3	-1,7	-1,1	3,3	4,5	5,3	4,8	5,8	7,5
Limburg	1,0	-4,8	1,6	1,4	-1,0	-1,5	4,6	5,9	6,1	5,1	5,5	8,3
Stadsgewest Utrecht	2,8	-1,2	-1,3	3,2	-1,2	-1,0	3,6	4,5	4,8	4,9	6,0	8,2
Groot-Amsterdam	3,1	-3,3	3,3	1,2	-1,0	-0,7	3,9	5,4	5,8	6,1	6,9	8,9
Agglomeratie 's-Gravenhage	0,3	-2,8	1,9	-1,8	-1,5	-1,2	4,1	4,9	6,0	7,1	9,2	9,5
Rijnmond	0,6	-5,3	2,2	1,5	-0,8	-1,3	5,4	6,3	7,2	7,8	9,6	11,4
Nederland	1,8	-3,7	1,5	0,9	-1,2	-0,8	3,8	4,8	5,4	5,4	6,4	8,3
Exclusief delfstoffen-winning												
Groningen	-0,2	-2,0	0,0	-0,5	-1,0	-1,2						
Friesland	0,6	-3,4	0,7	0,7	-1,6	-1,4						
Drenthe	1,6	-5,3	-0,6	3,0	-1,4	-1,3						
Nederland	1,6	-3,4	1,2	1,2	-1,3	-1,1						

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013 en Enquête beroepsbevolking.

¹⁾ Conform ESR 1995.

2.

Arbeitsmarkt

In dit hoofdstuk staan de arbeidsmarkt en de sociale zekerheid centraal. Na een korte inleiding wordt ingegaan op de vraag naar arbeid (paragraaf 2.2) en het aanbod van arbeid (paragraaf 2.3). Bij de vraagzijde van de arbeidsmarkt gaat het om vacatures en om banen, op basis waarvan ook het aantal personen wordt geteld dat in Nederland werkzaam is. Aan de aanbodzijde gaat het om de personen die in Nederland wonen, en werken of werkloos zijn. Paragraaf 2.4 is gewijd aan de loonontwikkeling. Tot slot volgt in paragraaf 2.5 de stand van zaken met betrekking tot de WW, de bijstand en de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

2.1 Inleiding

In 2013 is de situatie op de arbeidsmarkt nog verder verslechterd. Het aantal mensen met betaald werk liep terug met maar liefst 112 duizend. Deze daling is groter dan in voorgaande jaren. De werkzame beroepsbevolking, waarin alleen mensen meetellen die ten minste twaalf uur per week werken, kromp met 104 duizend. Hierdoor is de werkzame beroepsbevolking sinds het begin van de kredietcrisis in 2008 met 218 duizend personen afgenomen. Als gevolg van de crisis liep de werkloosheid op tot een recordhoogte van gemiddeld 656 duizend personen. Dit betekent dat 8,3 procent van de beroepsbevolking werkloos was, tegen 6,4 procent in 2012. Het aantal WW-uitkeringen liep met 90 duizend op tot 440 duizend aan het einde van het jaar, het hoogste aantal ooit. Het aantal bijstandsuitkeringen kwam uit op 413 duizend. Het aantal vacatures daalde tot onder de honderdduizend, het laagste aantal sinds 1997. De arbeidsmarkt bevindt zich inmiddels al bijna vijf jaar in een situatie die wordt gekwalificeerd als 'ruim'. Dit vertaalt zich ook in geringe loonstijgingen: de ontwikkeling van de cao-lonen ligt al drie jaar ruim onder de inflatie. De ontwikkeling van de werkelijke brutolonen lag in 2013 wel dicht tegen de inflatie.

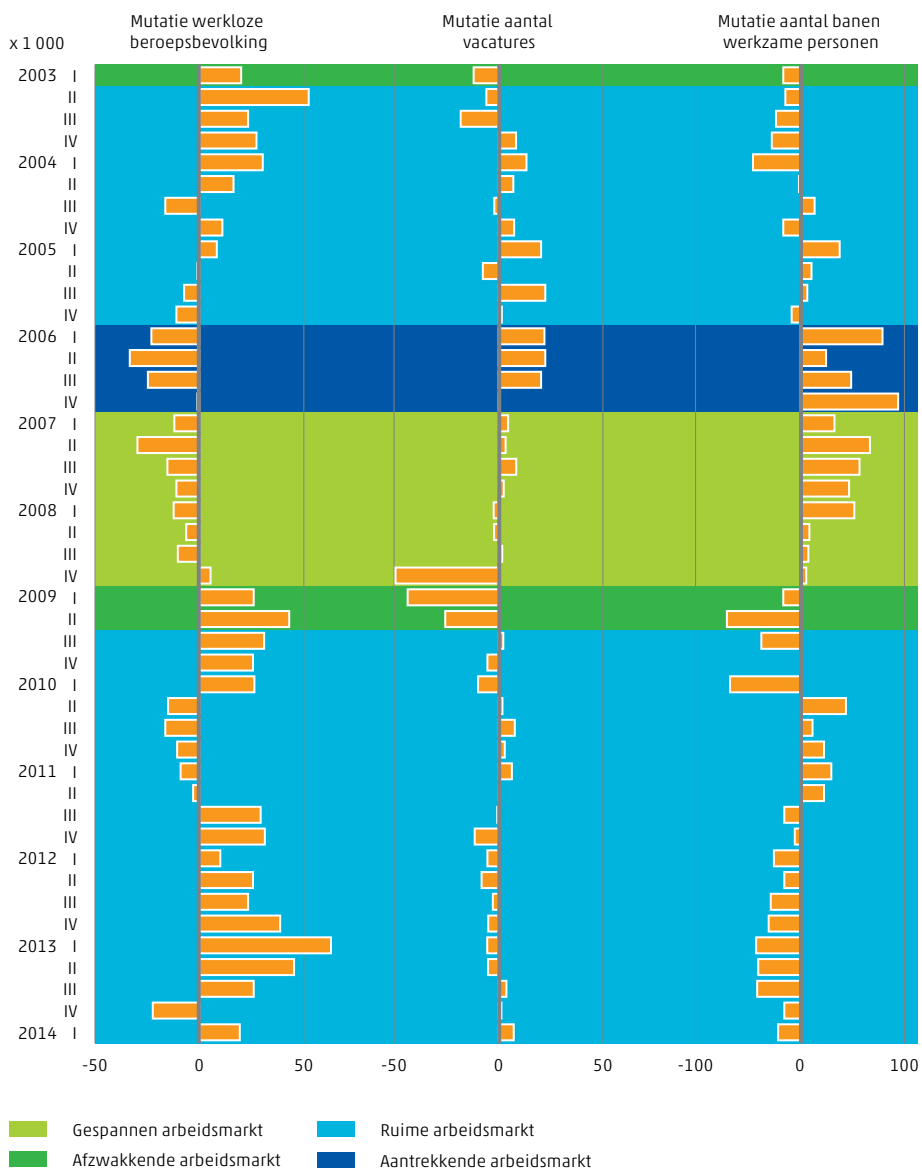
2.1.1 Arbeid

	2003	2010	2011	2012	2013	Mutatie 2012-2013
	x 1 000					
Bevolking (alle leeftijden)	16 225	16 615	16 693	16 755	16 804	49
Potentiële beroepsbevolking (15-64 jaar) ¹⁾	10 903	11 017	10 994	10 992	11 013	21
beroepsbevolking	7 364	7 817	7 811	7 894	7 939	46
werkzame beroepsbevolking	6 968	7 391	7 392	7 387	7 283	-104
werkloze beroepsbevolking	396	426	419	507	656	149
niet-beroepsbevolking	3 539	3 200	3 183	3 098	3 074	-24
Aantal werkzame personen	8 381	8 778	8 854	8 812	8 700	-112
Banen van werkzame personen	9 177	9 816	9 952	9 911	9 799	-112
Arbeidsvolume van werkzame personen, in arbeidsjaren	6 740	7 056	7 099	7 059	6 962	-97
Gewerkte uren van werkzame personen (x mln)	11 956	12 477	12 594	12 563	12 366	-197
Openstaande vacatures	110	122	132	112	95	-16
Ontstane vacatures	646	743	766	658	622	-36
Vervulde vacatures	672	737	774	679	624	-55
	%					%-punt
Bruto-arbeidsparticipatie	67,5	71,0	71,1	71,8	72,1	0,3
Netto-arbeidsparticipatie	63,9	67,1	67,2	67,2	66,1	-1,1
Werkloosheidspercentage	5,4	5,4	5,4	6,4	8,3	1,9

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek, Enquête beroepsbevolking, Vacature-enquête en Nationale rekeningen 2013.

¹⁾ De uitkomsten van de Enquête beroepsbevolking (EBB) sluiten niet exact aan op de uitkomsten van de Bevolkingsstatistiek, onder meer omdat bij de EBB de bevolking die woont in inrichtingen, instellingen en tehuizen buiten beschouwing wordt gelaten.

2.1.2 De arbeidsmarkt per kwartaal, gecorrigeerd voor seizoenseffecten

Bron: CBS, Spanningsmeter arbeidsmarkt, Enquête beroepsbevolking, Vacature-enquête en Nationale rekeningen 2013.

2.2 De vraag naar arbeid

Vacatures op laagste punt sinds 1997

In 2013 stonden er gemiddeld 95 duizend vacatures open. Dat is een daling van 16 duizend ten opzichte van het voorgaande jaar. Sinds 1997 is het aantal vacatures niet zo laag geweest.¹⁾ Halverwege 2008 bereikte het aantal openstaande vacatures met 257 duizend nog een record. Door de financiële crisis was het aantal vacatures een jaar later gehalveerd. Ook daarna daalde het aantal openstaande vacatures voortdurend, behoudens een lichte opleving in de jaren 2010–2011. In de tweede helft van 2013 begon het aantal vacatures (na correctie voor seizoeninvloeden) weer langzaam te stijgen. Deze voorzichtige stijging zette zich door in het eerste kwartaal van 2014.

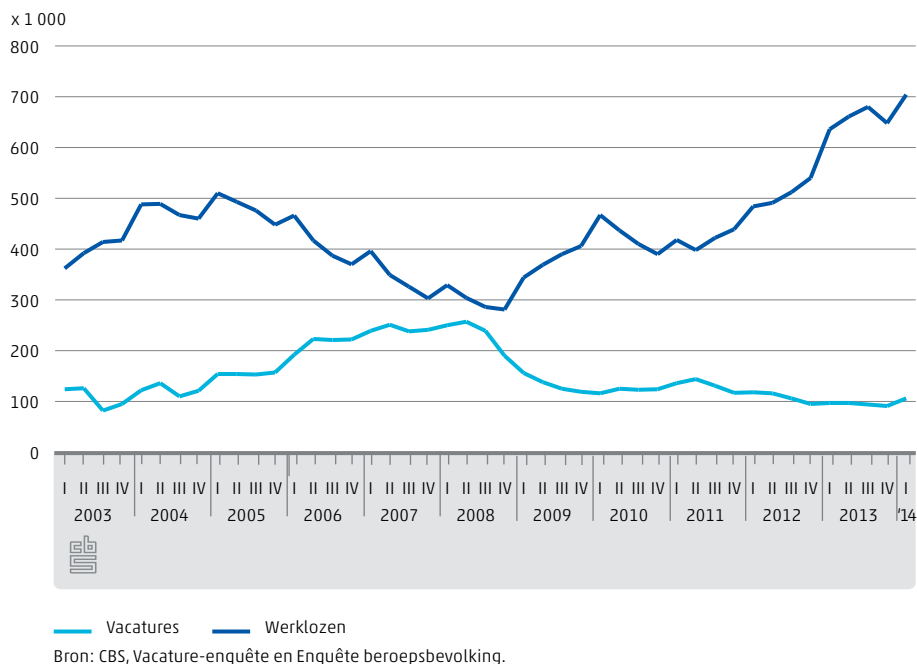
Het aantal vacatures daalde in 2013 in vrijwel alle bedrijfstakken. De enige uitzondering is de bedrijfstak openbaar bestuur, waar een kleine stijging werd gemeten (0,6 duizend). Het grootst was de daling in de zorg (4 duizend), de handel (3 duizend) en de industrie (2 duizend). Bij de zorg nam hierdoor het aantal vacatures met een kwart af. In vergelijking met de hoge aantallen vacatures in 2007 en 2008 is het aantal vacatures relatief het sterkst teruggevallen in de bouwnijverheid. Terwijl er in 2008 in deze bedrijfstak nog 19 duizend vacatures waren, waren dat er in 2013 nog maar 3 duizend, een afname met ruim 80 procent. In veel bedrijfstakken kwam het aantal vacatures uit op het laagste punt sinds 2003. Alleen in de informatie en communicatie, de financiële dienstverlening en de horeca lag het aantal openstaande vacatures nog duidelijk bóven de laagste stand. Het aantal vacatures was het hoogst in de handel en de zorg. Deze twee bedrijfstakken telden in 2013 respectievelijk 17 duizend en 12 duizend vacatures.

Het aantal vacatures dat in de loop van een jaar ontstaat of vervuld wordt, ligt veel hoger dan het gemiddeld aantal openstaande vacatures. In de periode 2006–2008 ontstonden per jaar meer dan 1 miljoen vacatures en werden ook meer dan 1 miljoen vacatures vervuld. Hierna zijn deze aantallen teruggelopen tot 622 duizend ontstane en 624 duizend vervulde vacatures in 2013. Ook voor deze cijfers geldt dat dit de laagste uitkomsten zijn sinds 1996–1997. Tussen 2008 en

¹⁾ De huidige reeks met vacature-cijfers loopt vanaf 1998. Daarvoor publiceerde het CBS cijfers over het aantal vacatures bij particuliere bedrijven en instellingen, waarbij de overheid en het onderwijs buiten beschouwing werden gelaten. In 2013 bedroeg het aantal vacatures bij particuliere bedrijven 87 duizend. Dat is nog steeds hoger dan het aantal vacatures dat in de jaren 1992–1997 werd geteld bij de oude reeks. In de recessiejaren 1993 en 1994 waren er bij particuliere bedrijven en instellingen slechts 41 duizend vacatures.

2013 zijn de aantallen ontstane vacatures en vervulde vacatures met ongeveer 40 procent afgenomen. Deze afname is minder groot dan die van het aantal openstaande vacatures, dat in deze periode met 60 procent terugliep. Dit betekent dat vacatures nu gemiddeld genomen sneller vervuld worden dan in 2008.

2.2.1 Aantal vacatures en werklozen

Veranderingen in de situatie op de arbeidsmarkt komen scherp tot uiting in de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal werklozen. Op het diepste punt van de economische recessie van 2003 waren er vijf keer zoveel werklozen als vacatures. Halverwege 2008 daarentegen waren het aantal vacatures en het aantal werklozen bijna met elkaar in evenwicht. Door de snelle daling van het aantal vacatures en de snelle stijging van het aantal werklozen liep de verhouding tussen het aantal werklozen en het aantal vacatures daarna weer op. Begin 2010 waren er vier maal zoveel werklozen als vacatures. In 2012 en 2013 liep dit verhoudingscijfer verder op, waardoor er eind 2013 ruim zeven maal zoveel werklozen als vacatures waren.

Een andere manier om de spanning op de arbeidsmarkt te meten is de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal banen van werknemers: de vacaturegraad. Volgens deze indicator bereikte de spanning op de arbeidsmarkt in de eerste helft van 2008 een hoogtepunt. De vacaturegraad, het aantal openstaande vacatures per duizend banen van werknemers, kwam toen uit op 32. Vervolgens daalde de vacaturegraad snel, tot 15 aan het einde van 2009. Eind 2013 was de vacaturegraad gezakt tot 12. Toen was de spanning relatief het grootst in de bedrijfstakken delfstoffenwinning (54 openstaande vacatures per duizend banen) en informatie en communicatie (30). Het laagst was de vacaturegraad in het onderwijs (5) en de landbouw en visserij (7).

Recordverlies aan banen

Het aantal banen van werkzame personen daalde in 2013 met 112 duizend tot 9,8 miljoen. Enerzijds nam het aantal banen van zelfstandigen met 24 duizend toe, maar anderzijds gingen 137 duizend banen van werknemers verloren. Nooit eerder gingen zoveel banen in één jaar teniet.²⁾ Wél was de daling in 2013 met -1,1 procent relatief nog net iets minder groot dan in 1982. In dat jaar daalde het aantal banen van werkzame personen met 1,4 procent (89 duizend).

Het aantal banen van werknemers piekte in 2008. Toen telde Nederland ruim 8 miljoen werknemersbanen. Uit de voor seizoeninvloeden gecorrigeerde cijfers blijkt dat in 2009 en het eerste kwartaal van 2010 in het totaal 190 duizend werknemersbanen verloren gingen. In de daaropvolgende kwartalen keerde de banengroei terug. Tot medio 2011 nam het aantal werknemersbanen weer toe met 132 duizend. Sindsdien is al elf kwartalen achtereen sprake van krimp, waarbij in het totaal 277 duizend banen verdwenen. Sinds 2008 is het aantal banen van werknemers met 263 duizend teruggelopen (-3,3 procent). Tussen 2004 en 2008 steeg het aantal banen van werknemers nog met ruim een half miljoen.

Terwijl het aantal banen van werknemers afnam, groeit het aantal banen van zelfstandigen onafgebroken. In 2013 bedroeg de toename 24 duizend banen, vrijwel net zoveel als in 2012. Sinds 2004 is het aantal banen van zelfstandigen elk jaar toegenomen. Eén op de vijf banen is nu een zelfstandigenbaan.

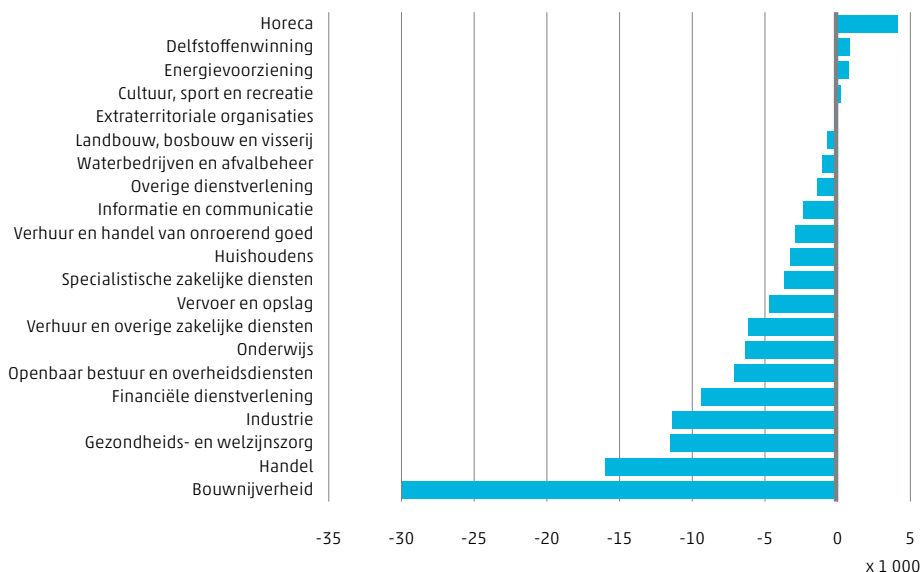
In 2013 was in bijna alle bedrijfstakken sprake van een daling in het aantal banen van werkzame personen. Groot was het banenverlies in de bouwnijverheid

²⁾ Tijdreeks vanaf 1969.

(30 duizend banen) en de handel (16 duizend). Maar ook in de zorg (12 duizend), de industrie (11 duizend), de financiële dienstverlening (9 duizend), het openbaar bestuur (7 duizend) en het onderwijs (6 duizend) gingen banen verloren. Tegenover dit banenverlies staat alleen een bescheiden groei in de horeca. In die bedrijfstak nam het aantal banen in 2013 met 4 duizend toe. Ook in de delfstoffenwinning en de energievoorziening was sprake van groei, maar die bleef beneden de duizend banen.

Voor de zorg geldt dat dit de eerste keer is dat het aantal banen in deze bedrijfstak daalt. In de voorafgaande vijf jaren was de zorg de bedrijfstak met de grootste banengroei. De zorg gold als de banenmotor van de Nederlandse arbeidsmarkt. Hierdoor is de zorg nu de grootste bedrijfstak in Nederland: één op de zes banen in Nederland is een baan in de zorg. Binnen de zorg steeg het aantal banen in de gezondheidszorg in 2013 nog wel (3 duizend), maar daalde vooral het aantal banen in de sector verzorging en welzijn (14 duizend). Bezuinigingen in de kinderopvang en de thuiszorg spelen hier een rol.

2.2.2 Banen van werkzame personen, mutaties 2012-2013*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

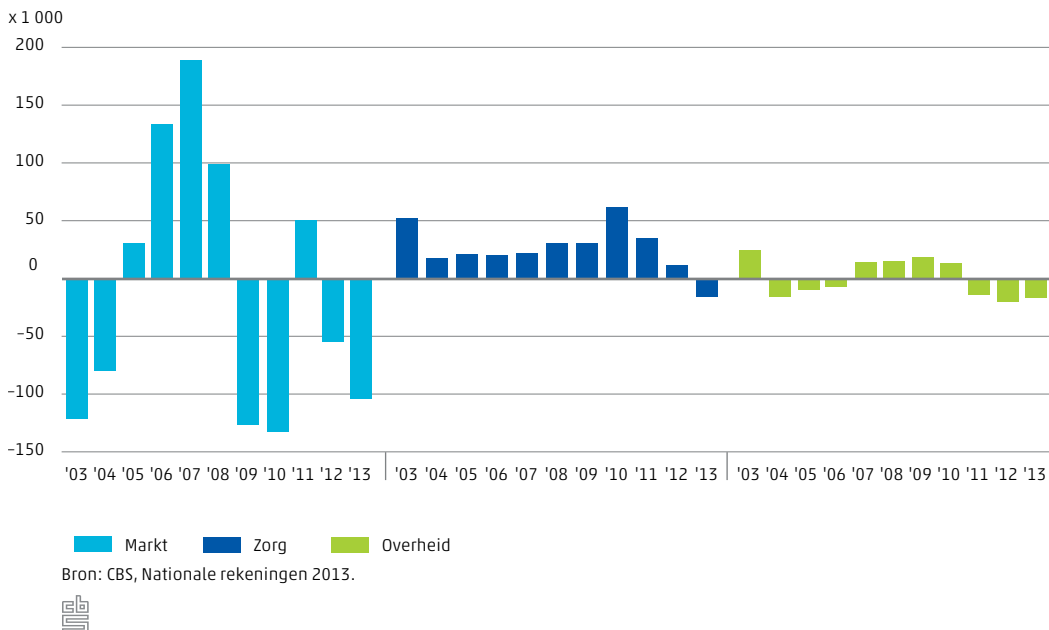

Het aantal banen dat door mannen wordt ingenomen daalde in 2013 met 76 duizend, terwijl het aantal banen van vrouwen met 37 duizend af nam. Voor het eerst daalde het aantal banen van vrouwen substantieel. De afgelopen decennia groeide het aantal banen van vrouwen onafgebroken, behoudens een minieme daling in 2003–2004 van 2 tot 3 duizend banen. Hierdoor steeg ook het aandeel van vrouwen in het totaal aantal banen van ongeveer 30 procent in de jaren zeventig tot nu 48 procent. Van de zelfstandigenbanen is nu zelfs 49 procent in handen van vrouwen.

Deze ontwikkelingen hangen voor een deel samen met de uiteenlopende ontwikkeling van het aantal banen naar bedrijfstak. Vrouwen zijn sterk vertegenwoordigd in de zorg, waar het aantal banen jarenlang toenam. Binnen de zorg zijn vier van de vijf banen in handen van vrouwen. In 2013 nam het aantal banen van vrouwen in de zorg af met 10 duizend. Bij mannen was het banenverlies het grootst in de bouwnijverheid, waar zij 27 duizend banen verloren.

De afgelopen tien jaar steeg het aantal banen van werknemers in Nederland met 218 duizend. Verreweg de grootste bijdrage aan deze toename werd geleverd door de zorg, waar 236 duizend werknemersbanen bijkwamen. Terwijl de stijging van het aantal werknemersbanen in de marktsector en de overheid afgewisseld werd met jaren van werkgelegenheidsverlies, was bij de zorg sprake van constante groei, met uitzondering van het laatste jaar (zie figuur 2.2.3). De zorg is inmiddels goed voor 17 procent van alle werknemersbanen. De overheid (inclusief het onderwijs) is verantwoordelijk voor 13 procent van de werknemersbanen en de marktsector voor de overige 70 procent. Sinds 2011 is de zorg de bedrijfstak met het grootste aantal banen van werknemers. Daarvoor was de handel het grootst. Bij de overheid daalde het aantal werknemersbanen de afgelopen tien jaar met 23 duizend. Enerzijds gingen door bezuinigingen 36 duizend banen verloren bij het openbaar bestuur, anderzijds steeg het aantal banen bij het onderwijs met 12 duizend. De marktsector kende jaren met een grote banengroei maar ook jaren met een stevig verlies aan banen. Per saldo bleef het aantal werknemersbanen in de marktsector bijna stabiel: in 2013 lag het aantal werknemersbanen in de marktsector slechts 5 duizend hoger dan in 2003. Binnen de marktsector nam het aantal werknemersbanen toe in de zakelijke dienstverlening (124 duizend), de handel (53 duizend) en de horeca (46 duizend), maar gingen veel werknemersbanen verloren in de industrie (118 duizend) en de bouwnijverheid (41 duizend). De groei binnen de zakelijke dienstverlening betreft vooral uitzendkrachten.

2.2.3 Banen van werknemers, mutaties t.o.v. een jaar eerder

Het CBS meet meer zelfstandigen

De uitkomsten over het aantal banen van zelfstandigen die in deze editie van *De Nederlandse economie* staan, verschillen sterk van de uitkomsten in de voorgaande edities. Het gemiddeld aantal banen van zelfstandigen in 2010 bedraagt nu 1,9 miljoen, terwijl voorheen voor dat jaar nog werd uitgegaan van 1,3 miljoen banen. Het nieuwe cijfer komt bijna 600 duizend banen hoger uit, een bijstelling met 45 procent.

Deze bijstelling is een van de gevolgen van de revisie van de Arbeidsrekeningen en de Nationale rekeningen, waarvan de uitkomsten dit jaar gepubliceerd zijn. Bij het samenstellen van deze uitkomsten is gewerkt overeenkomstig het nieuwe Europese handboek voor het Europese systeem van nationale en regionale rekeningen (ESR 2010). Als gevolg hiervan zijn in de uitkomsten over banen van zelfstandigen nu ook ramingen opgenomen over de werkgelegenheid bij zwarte en illegale activiteiten en zijn bijramingen gemaakt voor activiteiten die tot dusver niet volledig werden waargenomen. Daarnaast is gebruik gemaakt van nieuwe gegevens waar het CBS over kan beschikken. Wat betreft zelfstandigen is dat met name het bestand Satelliet Zelfstandige Ondernemers (SZO), waarin voor alle individuele ondernemers gegevens over de winstaangiften zijn opgenomen.

Ook is nu gebruik gemaakt van een bestand met gegevens over de overige inkomsten uit tegenwoordige arbeid, met inkomstengegevens over onder meer alfahulpen, bepaalde groepen freelancers en bijverdiensten. Een derde reden waarom het aantal banen van zelfstandigen nu hoger uitkomt, is dat enkele specifieke groepen die tot dusver bij de werknemers werden ingedeeld, nu als zelfstandigen worden beschouwd omdat zij voor eigen rekening en risico werken. Dit betreft krantenbezorgers, folderaars en alfahulpen. De groepen die nu tot de zelfstandigen worden gerekend, staan in onderstaande tabel.

Banen van zelfstandigen, 2010

	x 1 000
Totaal	1 926
Ondernemers voor de inkomstenbelasting	1 105
Meewerkende partners	38
Overigen niet in loondienst	79
Huishoudelijke hulpen	260
Oppas (gastouders en babysitters)	155
Alfahulpen	35
Krantenbezorgers	35
Folderaars	40
Kleine boeren en volkstuinders	32
Bouwen in eigen beheer	24
Zwart/illegaal	124
waarvan	
bouw: groot en en klein onderhoud	44
persoonlijke verzorging, kappers, prostitutie	21
schoonmaakwerk	15
handel, heling, smokkel tabak, heroïne/cocaïne	11
overig zwart/illegaal	33

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013, detailgegevens.

Het totaal aantal banen van zelfstandigen in deze bijzondere groepen bedraagt voor 2010 ruim 700 duizend. Dat is 37 procent van het totaal aantal banen van zelfstandigen. Het aandeel van de bijzondere groepen is het hoogst in de bedrijfstakken verhuur en overige zakelijke dienstverlening (85 procent), de zorg (64 procent) en de bouwnijverheid (34 procent).

De werkgelegenheid wordt bij de Arbeidsrekeningen op vier manieren gekwantificeerd: het aantal werkzame personen, het aantal banen van werkzame personen, het aantal arbeidsjaren (waarbij deeltijdbanen zijn omgerekend tot het equivalent van voltijdbanen) en het arbeidsvolume op basis van het totaal aantal gewerkte uren. Het verschil tussen werkzame personen en banen van

werkzame personen is dat een persoon tegelijkertijd meerdere banen kan hebben (bijbanen). Zo zijn er bijvoorbeeld bouwvakkers die in de avonden of het weekend zwart bijklussen. Dit telt dan als twee banen, maar als één werkzame persoon. Hierdoor zijn de bijstellingen in termen van gewerkte uren en werkzame personen relatief kleiner, dan die van het aantal banen. De uitkomsten over zelfstandigen 2010 voor en na revisie zijn weergegeven in onderstaande tabel.

Uitkomsten over zelfstandigen voor en na revisie, 2010

	Banen	Arbeidsjaren	Gewerkte uren	Werkzame personen
	x 1 000		mln uren	x 1 000
Voor revisie	1 328	827	1 987	1 192
Na revisie	1 926	1 101	2 494	1 382
Bijstelling door revisie, absoluut	598	274	507	190
Bijstelling door revisie, relatief (%)	45	33	26	16

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

Verder is ook de indeling naar bedrijfstak voor enkele groepen gewijzigd. De belangrijkste wijziging hierbij is de grote groep huishoudelijke hulpen. In het verleden werden deze banen ingedeeld in de bedrijfstak huishoudens als werkgever van huishoudelijk personeel. Nu worden zij echter ingedeeld overeenkomstig de activiteit die wordt uitgeoefend ('schoonmaken'), zodat de huishoudelijke hulpen nu zijn ingedeeld in de bedrijfstak verhuur van roerende goederen en overige zakelijke dienstverlening, waartoe ook de schoonmaakbedrijven behoren. De *werknemersbanen* die nu nog geteld worden in de bedrijfstak huishoudens, zijn voor het grootste deel arbeidscontracten in het kader van het Persoonsgebonden budget (pgb's). Voor alle veranderingen als gevolg van de revisie geldt dat deze zoveel als mogelijk ook zullen worden verwerkt in nieuwe tijdreeksen.

Overigens publiceert het CBS verschillende cijfers over het aantal zelfstandigen. Naast de bovenstaande cijfers over het aantal zelfstandigen en het aantal banen van zelfstandigen volgens de Nationale rekeningen, publiceert het CBS ook uitkomsten over zelfstandigen op basis van onder meer de Enquête beroepsbevolking (EBB), de Inkomensstatistieken en het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB). Doordat bij deze statistieken verschillende definities en afbakeningen van de populatie worden gehanteerd, lopen de uitkomsten sterk uiteen.

De helft van de werknemersbanen is een deeltijdbaai

De helft van alle banen van werknemers is een deeltijdbaai. Van de 7,8 miljoen banen van werknemers werd 53 procent in deeltijd vervuld. De afgelopen tien jaar is het aantal deeltijdbanen in Nederland sterk gestegen, terwijl het aantal voltijdbanen afnam. In 2013 daalde echter zowel het aantal voltijdbanen (80 duizend) als het aantal deeltijdbanen (57 duizend). Sinds 2007 zijn er meer deeltijdbanen dan voltijdbanen voor werknemers. Van de werknemersbanen die door vrouwen worden vervuld, is driekwart een deeltijdbaai. Het aandeel deeltijdbanen van mannen blijft hier sterk bij achter, maar is met 31 procent toch substantieel. Het aandeel deeltijders varieert sterk per bedrijfstak. In de horeca en de zorg is driekwart van de werknemersbanen een deeltijdbaai. Onderaan de ranglijst staan de delfstoffenwinning en de bouwnijverheid met slechts 20 procent deeltijdbanen. In alle bedrijfstakken zijn de banen van vrouwen voor het merendeel deeltijdbanen. Dit in tegenstelling tot de banen van mannen die in de meeste bedrijfstakken voor het merendeel door voltijders worden bezet. Alleen in de bedrijfstakken huishoudens, horeca, cultuur, sport en recreatie en de verhuur en overige zakelijke diensten (inclusief uitzendbureaus) geldt ook voor mannen dat zij voor het merendeel in deeltijd werken.

Minder mensen aan het werk

In 2013 waren 112 duizend mensen minder aan het werk dan een jaar eerder. Dat was een daling van 1,3 procent. Het aantal werkzame personen kwam hierdoor uit op 8,7 miljoen. Het aantal werknemers nam af met 129 duizend, terwijl het aantal zelfstandigen daarentegen steeg met 16 duizend. Deze ontwikkelingen komen overeen met die van het aantal banen. Tot de werkzame personen wordt iedereen gerekend die betaald werk doet bij een bedrijf of instelling of particulier huishouden in Nederland, ongeacht het aantal uren dat per week wordt gewerkt. Overigens is het aantal mensen dat in de loop van het jaar gewerkt heeft, veel groter dan het aantal mensen dat gemiddeld in het jaar gewerkt heeft. Iemand die maar een half jaar gewerkt heeft, telt voor het gemiddelde namelijk als een halve werkzame persoon. Veel mensen werken maar een deel van het jaar. Denk bijvoorbeeld aan schoolverlaters of mensen die met pensioen gaan. Ook duren veel banen kort, waarna de houder van zo'n baan op zoek moet naar ander werk, hetgeen vaak enige tijd in beslag neemt.

De 8,7 miljoen werkzame personen die Nederland in 2013 telde, bezetten gemiddeld 9,8 miljoen banen. De gemiddelde arbeidsduur van een baan is echter maar 71 procent van een voltijdbaai, zodat het arbeidsvolume uitkwam

op 7,0 miljoen arbeidsjaren. In totaal werd ruim 12 miljard uur gewerkt. Dat is gemiddeld 1 262 uur per baan. Het aantal gewerkte uren betreft de feitelijk gewerkte tijd van werkzame personen. Niet-gewerkte uren als gevolg van vakantie, arbeidsduurverkorting, ziekte en dergelijke tellen hierbij niet mee, overwerkuren daarentegen wél. Doordat een substantiële groep mensen in twee of meer banen werkzaam is, wordt gemiddeld 1 421 uur per jaar gewerkt. Mannen met betaald werk werken gemiddeld 1 661 uur per jaar, vrouwen 1 154 uur. Hierdoor wordt 62 procent van het totaal aantal gewerkte uren gemaakt door mannen en 38 procent door vrouwen.

2.3 Het aanbod van arbeid

De gemiddelde Nederlandse bevolking nam in 2013 toe met 49 duizend personen. De gemiddelde bevolking van 15 tot 65 jaar kromp daarentegen met bijna 20 duizend personen. Sinds 2011 geldt dat er meer mensen 65 jaar worden, dan dat er 15-jarigen bijkomen, zodat de bevolking van 15 tot 65 jaar krimpt. De geboortegolf van na de Tweede Wereldoorlog is in de afgelopen jaren pensioengerechtigd geworden of wordt dat in de komende jaren. In de bevolkingsprognoses van het CBS wordt er vanuit gegaan dat de bevolking van 15 tot 65 jaar tot 2040 blijft krimpen.

2.3.1 In- en uitstroom potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2013

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek.

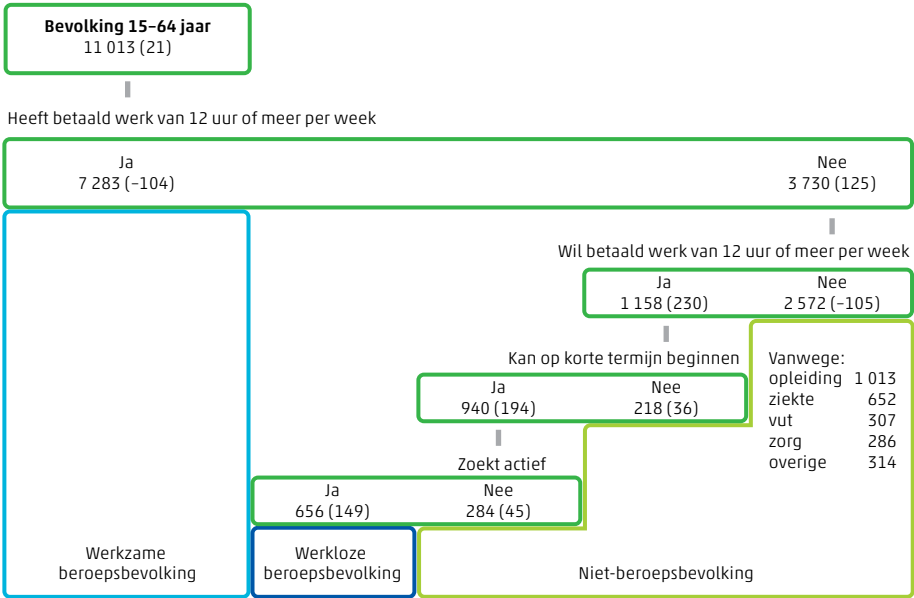
De beroepsbevolking is in 2013 met 46 duizend personen gegroeid, tot 7,9 miljoen personen. Dit zijn mensen van 15 tot 65 jaar die minstens twaalf uur per week werken (de werkzame beroepsbevolking) of actief dergelijk werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn (de werkloze beroepsbevolking). Bij deze nationale definitie van de beroepsbevolking staat de beschrijving van arbeid als sociaal verschijnsel centraal en worden alleen personen geteld die een substantieel aantal uren per week (willen) werken. Aan de twaalfuursgrens ligt een onderzoek in Nederland ten grondslag waarin is vastgesteld vanaf hoeveel uur werk per week men vindt dat werk de belangrijkste bezigheid is. Bij de internationale definitie van de beroepsbevolking gaat het om het weergeven van de totale inzet van de productiefactor arbeid en wordt een éénuursgrens gehanteerd.

De afgelopen tien jaar groeide de beroepsbevolking met gemiddeld 58 duizend personen per jaar. Hierdoor bereikte de bruto-arbeidsparticipatie in 2013 een nieuw hoogtepunt: het aandeel van de beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking steeg met 0,3 procentpunt tot ruim 72 procent. In 1985 bedroeg de bruto-arbeidsparticipatie nog 56 procent. Niet al deze mensen zijn echter aan het werk. Juist in 2013 nam de werkloosheid sterk toe. De netto-arbeidsparticipatie daalde dan ook met een vol procentpunt tot 66 procent. Dat is het laagste cijfer sinds 2006.

De mannelijke beroepsbevolking groeide in 2013 met 11 duizend tot 4,4 miljoen personen, terwijl de vrouwelijke beroepsbevolking toenam met 35 duizend tot 3,6 miljoen. De laatste tien jaar is de mannelijke beroepsbevolking per saldo met slechts 37 duizend personen gegroeid, terwijl er ruim 538 duizend vrouwen bijkwamen. Hierdoor steeg de bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen de laatste tien jaar van 56,5 procent naar 65,4 procent. De bruto-arbeidsparticipatie van mannen was daarentegen de afgelopen tien jaar stabiel en kwam in 2013 uit op 78,7 procent.

De groei van de vrouwelijke beroepsbevolking kwam de afgelopen tien jaar volledig voor rekening van vrouwen van 45 tot 65 jaar. Deze groep groeide met 540 duizend personen. Ook bij mannen nam het aantal 45–64-jarigen in de beroepsbevolking sterk toe, met 401 duizend, maar dit werd voor een groot deel tenietgedaan door een afname van de mannen jonger dan 45 jaar (–365 duizend). Het aandeel van oudere vrouwen in de beroepsbevolking stijgt dus, ten koste van het aandeel jongere mannen.

2.3.2 Opdeling potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2013 ¹⁾²⁾

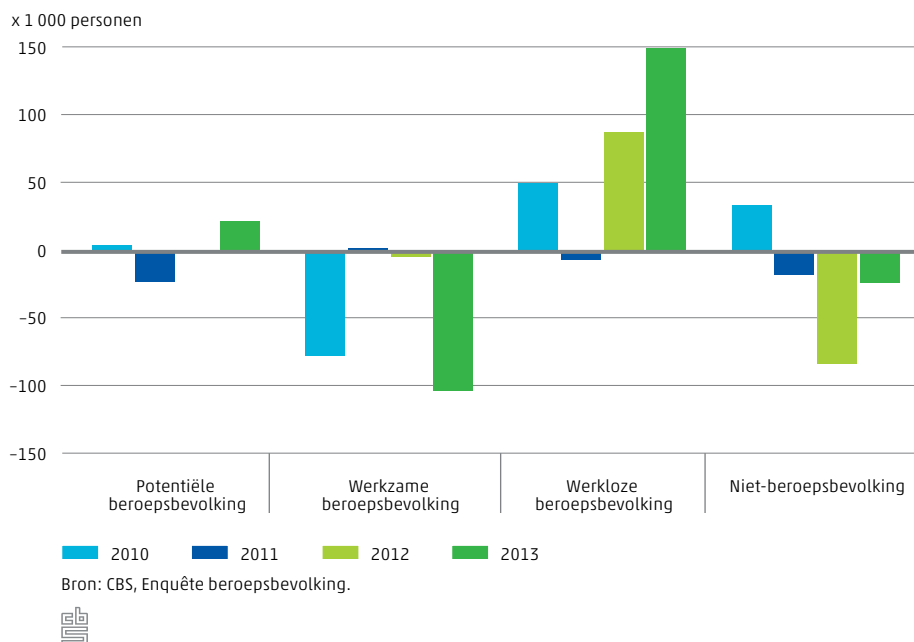

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

- ¹⁾ Tussen haakjes staat de mutatie t.o.v. 2012 vermeld.
- ²⁾ De uitkomsten van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) sluiten niet exact aan op de uitkomsten van de Bevolkingsstatistiek, onder meer omdat bij de EBB de bevolking die woont in inrichtingen, instellingen en tehuizen buiten beschouwing wordt gelaten. Ook zijn deze EBB-uitkomsten jaargemiddelden, terwijl de bevolkingscijfers in figuur 2.3.1 de stand weergeven aan het einde van het jaar.

Ook in 2013 groeide vooral het aantal mensen in de beroepsbevolking van 55 tot 65 jaar (64 duizend), terwijl het aantal mensen van 35 tot 45 jaar juist afnam met 39 duizend. Het aantal jongeren groeide licht. De toename bij de ouderen is voor een deel toe te schrijven aan demografische ontwikkelingen: er komen geleidelijk aan steeds meer mensen in deze leeftijdsgroep. Maar ook de toenemende participatie van ouderen draagt er aan bij. In 2013 steeg de bruto-arbeidsparticipatie van 55-64-jarigen weer met 3 procentpunt tot bijna 60 procent. Tien jaar geleden bedroeg de bruto-arbeidsparticipatie van 55-64-jarigen nog slechts 39 procent. Hierbij speelt een rol dat regelingen voor vervroegde uittreding zijn ingetrokken of versoerd, terwijl ook de instroom naar arbeidsongeschiktheidsregelingen ingeperkt is.

2.3.3 Beroepsbevolking, mutaties t.o.v. een jaar eerder

De niet-beroepsbevolking kromp in 2013 met 24 duizend tot 3,1 miljoen personen. Hiervan wilden 2,6 miljoen personen geen betaald werk van twaalf uur of meer per week. Hiertoe worden ook de mensen gerekend die wel willen werken, maar zeggen niet te kunnen werken. Redenen om geen betaald werk te willen of kunnen hebben, zijn opleiding of studie, ziekte of arbeidsongeschiktheid, prepensioen (vut) en zorg voor gezin of huishouden. De afgelopen tien jaar is het aantal mensen, met name vrouwen, dat vanwege zorgtaken niet minstens twaalf uur per week wil of kan werken gehalveerd tot 286 duizend. Ook het aantal mensen dat vanwege prepensioen niet wil werken, is fors afgenomen: van 554 duizend naar 307 duizend. Van de 1 158 duizend personen die in 2013 wél betaald werk van minstens twaalf uur per week zouden willen hebben, valt bijna de helft buiten de definitie van de (werkloze) beroepsbevolking omdat zij niet actief op zoek zijn naar werk en/of zij niet direct beschikbaar zijn om te beginnen met werk. De groep die betaald werk wil hebben, is in 2013 gegroeid met 230 duizend personen. Hier doet de invloed van de crisis zich gelden: meer mensen die werk zoeken kunnen geen werk vinden omdat de werkgelegenheid afneemt.

Werkzame beroepsbevolking krimpt met 100 duizend

In 2013 verminderde de omvang van de werkzame beroepsbevolking met 104 duizend personen, tot 7,3 miljoen. Deze forse daling volgde op enkele jaren waarin de omvang van de werkzame beroepsbevolking schommelde rond de 7,4 miljoen. Ook historisch gezien is de afname met 1,4 procent erg hoog. Er zijn slechts drie jaren geweest met een grotere afname: in 1932 nam de werkzame beroepsbevolking af met 6,0 procent en in 1931 en 1982 bedroeg de krimp 2,5 procent.³⁾ In vergelijking met 2008 is de werkzame beroepsbevolking afgenomen met 218 duizend (-2,9 procent). Tussen 2005 en 2008 was de werkzame beroepsbevolking nog met ruim een half miljoen mensen gegroeid.

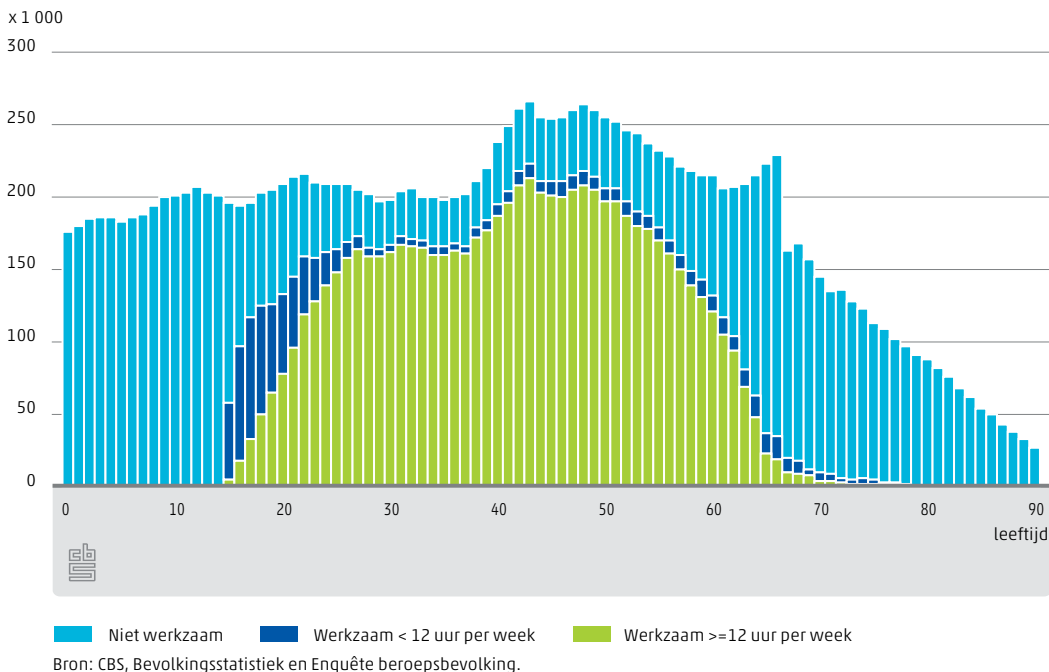
In het eerste kwartaal van 2014 zette de krimp van de werkzame beroepsbevolking door. Deze nam, gecorrigeerd voor seizoeninvloeden, af met 63 duizend personen. De afgelopen tien jaar is de daling niet zo groot geweest in één kwartaal.

De werkzame beroepsbevolking wijkt af van de eerder in dit hoofdstuk genoemde werkzame personen. De werkzame beroepsbevolking omvat alle personen van 15 tot 65 jaar die in Nederland wonen en twaalf uur of meer per week werken, ongeacht in welk land. Bij de werkzame personen wordt daarentegen iedereen meegerekend die bijdraagt aan de productie in Nederland ongeacht leeftijd, woonland of het aantal uur dat per week gewerkt wordt.

In 2013 werkten 901 duizend personen van 15 tot 65 jaar minder dan twaalf uur per week. Dit zijn vooral jongeren. Het aantal mensen dat minder dan twaalf uur per week werkt, is in 2013 toegenomen met 34 duizend. Dit compenseert enigszins de grote afname van het aantal personen die twaalf uur of meer per week werken. Daarnaast zijn er ook mensen jonger dan 15 jaar of ouder dan 64 jaar met betaald werk. Als iedereen wordt meegerekend, blijkt dat de helft van de totale Nederlandse bevolking betaald werk heeft van minstens 1 uur per week (50,3 procent in 2013; zie figuur 2.3.4).

³⁾ Uit de tijdreeks over de beroepsbevolking vanaf 1800. In 1932 kromp de werkzame beroepsbevolking met 176 duizend personen, in 1931 met 77 duizend personen en in 1982 met 128 duizend personen. Op basis van het aantal personen komt 2013 met -104 duizend dus zelfs op de derde plaats qua verlies aan werkgelegenheid.

2.3.4 Het werkzame deel van de Nederlandse bevolking, 2013

Hoogste aantal werklozen ooit

In 2013 waren er, op basis van de nationale definitie, gemiddeld 656 duizend personen werkloos. Dat is een stijging met 149 duizend ten opzichte van het voorgaande jaar. In 2008, het jaar dat de kredietcrisis begon, waren er 300 duizend werklozen. Toen was 3,8 procent van de beroepsbevolking werkloos. In 2013 liep het werkloosheidspercentage op met 1,9 procentpunt tot 8,3 procent van de beroepsbevolking. Dat is het hoogste percentage sinds 1994. De grote stijging van het aantal werklozen was het gevolg van een daling van de werkgelegenheid (de werkzame beroepsbevolking kromp met 104 duizend), terwijl het aantal mensen dat wil werken fors toenam.

De werkloze beroepsbevolking bereikte het afgelopen decennium eerst een hoogste punt in het eerste kwartaal van 2005. Toen waren er, gecorrigeerd voor seizoeninvloeden, gemiddeld 490 duizend personen werkloos. Daarna daalde de werkloosheid gestaag tot in 2008. In het derde kwartaal van 2008 was de voor seizoeninvloeden gecorrigeerde werkloosheid gedaald tot 291 duizend personen. Daarna liep de werkloosheid in anderhalf jaar snel op tot 449 duizend. In 2010–2011 leek de arbeidsmarkt aan te trekken en liep de werkloosheid

enigszins terug. Sindsdien is het aantal werklozen echter weer sterk opgelopen. Tussen juni 2011 en juni 2012 steeg de werkloosheid met 103 duizend personen en tussen juni 2012 en juni 2013 bedroeg de stijging zelfs 180 duizend. In het vierde kwartaal van 2013 liep de voor seizoeninvloeden gecorrigeerde werkloosheid terug, maar deze daling werd in het eerste kwartaal van 2014 weer vrijwel tenietgedaan.

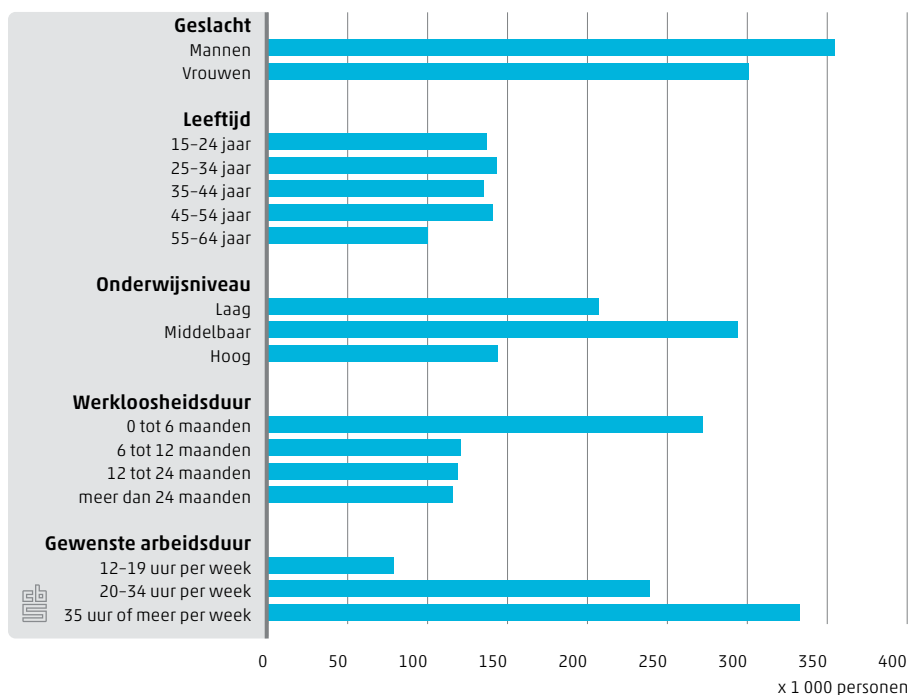

Gemiddeld **656 000**
werklozen in 2013

Met gemiddeld 656 duizend werklozen is 2013 het jaar met het hoogste aantal werklozen ooit. Het aantal werklozen was in 2013 zelfs groter dan tijdens de crisis in de jaren dertig uit de vorige eeuw. In 1935 waren 594 duizend mensen werkloos en in 1983 585 duizend. Doordat de beroepsbevolking toen een stuk kleiner was, was het werkloosheidspercentage hoger dan nu. In de afgelopen eeuw was het werkloosheidspercentage in zeventien jaren hoger dan in 2013: in de jaren dertig liep de werkloosheid op tot 17,4 procent van de beroepsbevolking, in 1983 was de werkloosheid opgelopen tot 10,7 procent en ook in 1994 was de werkloosheid relatief groter dan in 2013. Ondanks de opgelopen werkloosheid waren er in 2013 slechts vier EU-landen met een láger werkloosheidspercentage dan Nederland. Dat waren Oostenrijk, Duitsland, Luxemburg en Malta.

In 2013 waren er in vergelijking met een jaar eerder 81 duizend mannen meer werkloos en 69 duizend vrouwen. Gemiddeld waren er meer mannen werkloos (355 duizend) dan vrouwen (301 duizend). Doordat de mannelijke beroepsbevolking echter groter is dan de vrouwelijke beroepsbevolking, was het werkloosheidspercentage bij de mannen lager dan bij vrouwen. De werkloosheid onder mannen bedroeg in 2013 gemiddeld 8,2 procent en onder vrouwen 8,4 procent. Het verschil tussen mannen en vrouwen is hiermee zeer klein geworden.

2.3.5 Samenstelling werkloze beroepsbevolking, 2013

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Zoals gebruikelijk was de werkloosheid onder jongeren (15 tot 25 jaar) relatief hoog, namelijk 16 procent van de beroepsbevolking. Bij jongeren speelt de overgang van school naar werk een rol. Dit gaat vaak gepaard met een periode van werkloosheid. De werkloosheid onder jongeren is in 2013 relatief het sterkst gestegen van alle leeftijdsgroepen (ruim 3 procentpunt). Doordat de werkgelegenheid krimpt, kunnen jongeren moeilijker aan het werk komen. Van de beroepsbevolking van 25 tot 45 jaar was 7,5 procent werkloos. Het laagst was de werkloosheid bij mannen van 45 tot 55 jaar (6,2 procent).

Doordat in deze cijfers alleen mensen meetellen die minstens twaalf uur per week werken of willen werken, zijn er ook werklozen die al werkzaam zijn, maar dan voor minder dan twaalf uur per week. In 2013 waren dit 101 duizend mensen, waaronder 36 duizend jongeren. Zij hebben een klein baantje, maar zijn actief op zoek naar werk voor minstens twaalf uur per week.

Arbeidsmarktdynamiek

Van de personen die in 2012 werkloos waren, was 39 procent een jaar later nog steeds werkloos, of weer werkloos. Ruim 32 procent van de werklozen was een jaar later aan het werk en 29 procent behoorde niet meer tot de beroepsbevolking. Ook mensen die niet tot de beroepsbevolking behoren, maken de overstap naar werk. Deze overstap maakten 316 duizend personen tussen 2012 en 2013. In aantallen is dit zelfs twee keer zo veel als de groep mensen die vanuit de werkloze beroepsbevolking naar de werkzame beroepsbevolking ging; dat waren 164 duizend personen. Tot de beroepsbevolking behoren alle personen van 15-64 jaar die minstens twaalf uur of meer per week werken of minstens twaalf uur per week willen werken, actief werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn.

Werkloze jongeren maakten vaker de overstap naar werk dan ouderen. Bijna 39 procent van de personen van 15-44 jaar die in 2012 werkloos waren, behoorde een jaar later wel tot de werkzame beroepsbevolking. Van de werklozen van 45-64 jaar was na een jaar 21 procent weer aan het werk. Verder maakten hoger opgeleide werklozen vaker de transitie naar werk dan lager opgeleide (43 procent tegen 26 procent).

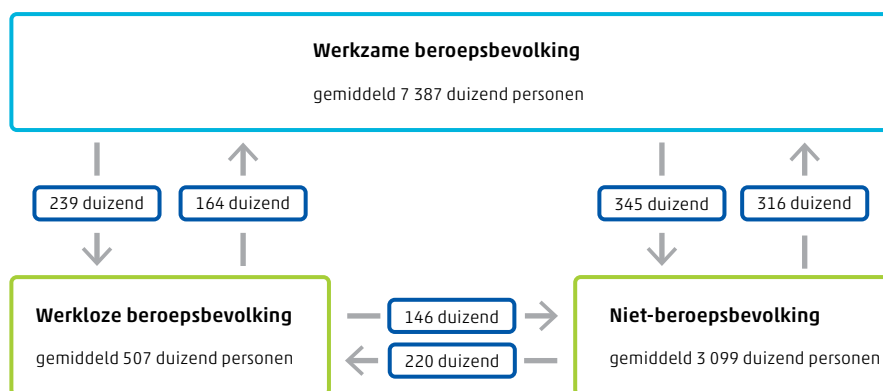
Van de werkzame beroepsbevolking uit 2012 was in 2013 ruim 3 procent werkloos geworden en 5 procent uitgestroomd naar de niet-beroepsbevolking. Bij vrouwen is de uitstroom uit de werkzame beroepsbevolking groter dan bij mannen (10 procent tegen 7 procent), vooral in de richting van de niet-beroepsbevolking. Ook onder jongeren tot 25 jaar is de uitstroom veel groter dan gemiddeld (22 procent), vooral als gevolg van uitstroom naar de niet-beroepsbevolking. De uitstroom vanuit werk bij werknemers met een vast dienstverband bedroeg 5 procent. Daarentegen was één op de vijf personen met een flexibel dienstverband één jaar later niet werkzaam.

Door de economische crisis neemt vanaf 2008 vooral de overgang van werk naar werkloos toe. Van de personen die in 2007 tot de werkzame beroepsbevolking behoorden, was een jaar later 1,2 procent werkloos. Vervolgens is dit opgelopen tot 3,2 procent.

Bij de Enquête beroepsbevolking wordt de arbeidsmarktpositie van personen op verschillende momenten gemeten. Na een eerste meting wordt twaalf maanden later weer de arbeidsmarktpositie vastgesteld, zodat de verandering gemeten wordt die zich per saldo in deze periode voordoet (en dus niet alle veranderingen

die zich gedurende het jaar voordoen). Tussen 2012 en 2013 veranderde 13 procent van de bevolking van arbeidsmarktpositie. Jongeren zijn veel dynamischer (27 procent) dan ouderen.

Arbeidsmarktdynamiek (15-64 jaar), 2012/2013 ¹⁾

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolk

¹⁾ De gemiddelde aantallen personen betreffen 2012. De stromen tussen de drie arbeidsmarktposities zijn de transities tussen 2012 en 2013.

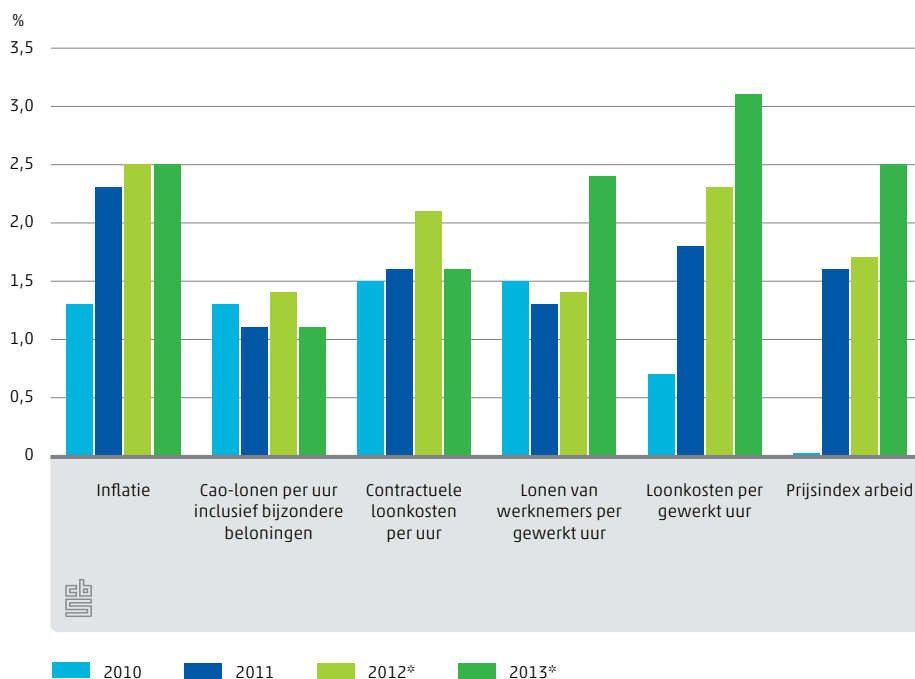
2.4 Loonontwikkeling

Loonstijging jarenlang onder inflatie

De brutolonen zoals vastgelegd in cao's namen in 2013 toe met gemiddeld 1,1 procent. Het was het vierde opeenvolgende jaar dat de gemiddelde cao-lonen met ongeveer 1 procent stegen. Hierdoor ligt de cao-loonstijging al ruim drie jaar onder de inflatie, die in 2013 op 2,5 procent uitkwam. Sinds 2009 zijn de cao-lonen met slechts 4,9 procent toegenomen, terwijl de inflatie 8,9 procent bedroeg. De lage cao-loonstijging is een rechtstreeks gevolg van de kredietcrisis, waardoor de toestand op de arbeidsmarkt snel verslechterde. Begin 2011 was de gemiddelde cao-loonstijging afgenomen tot 1,0 procent. Daarna liep de cao-loonstijging langzaam op tot 1,5 procent in de tweede helft van 2012. Sinds de tweede helft van 2013 is de cao-loonstijging onder de 1 procent gezakt.

De werkelijke brutolonen van werknemers per gewerkt uur stegen in 2013 met 2,4 procent, in vergelijking met 1,4 procent in het voorgaande jaar. Na drie jaren van lage loonstijgingen, trok de stijging van het gemiddeld brutoloon in 2013 weer iets aan. Daarbovenop stegen de sociale premies ten laste van de werkgevers per gewerkt uur met 3,9 procent. In deze cijfers is ook de loonontwikkeling van werknemers die niet onder een cao vallen inbegrepen. Alle looncijfers hebben alleen betrekking op werknemers; het inkomen van zelfstandigen wordt niet gezien als loon, maar als gemengd inkomen uit arbeid, waartoe ook de winst uit bedrijfsvoering behoort.

2.4.1 Loonontwikkeling en inflatie

Bron: CBS, Consumentenprijsindex, Statistiek Indexcijfers van cao-lonen, Nationale rekeningen 2013 en Prijsindex arbeid.

De contractuele loonkosten stegen in 2013 met 1,6 procent, dus meer dan de cao-lonen. Dit kwam doordat de werkgeverspremies voor pensioen en zorgverzekeringen omhoog gingen, terwijl die voor arbeidsongeschiktheid iets omlaag werden gebracht. Daarnaast is in 2013 de Wet uniformering Loonbegrip (WUL) ingevoerd. Hierbij is de bijdrage en inhouding van de inkomensafhankelijke premie voor de Zorgverzekeringswet vervallen en vervangen door een werkgeversheffing.

De totale loonkosten bedroegen in 2013 ruim 323 miljard euro. Dat is de optelsom van 254 miljard euro aan brutolonen, 71 miljard euro aan sociale premies ten laste van werkgevers en 0,8 miljard euro aan eindheffingen, verminderd met 2 miljard euro aan loonkostensubsidies. De loonkosten stegen in 2013 met 2,4 miljard euro (0,8 procent). Dit is opgebouwd uit een stijging van de lonen (0,1 miljard euro), een stijging van de sociale premies ten laste van werkgevers (1,0 miljard euro), een stijging van de eindheffingen (0,6 miljard euro) en een daling van de loonkostensubsidies (0,6 miljard euro). De eindheffingen namen toe door de invoering van de crisisheffing voor werkgevers die werknemers in dienst hadden die in 2012 meer dan 150 duizend euro aan loon uit tegenwoordige dienstbetrekking kregen. Doordat het aantal banen van werknemers afnam, daalde ook het totale volume aan gewerkte uren van werknemers met 2,3 procent. Hierdoor stegen de loonkosten per gewerkt uur met 3,1 procent. Dit is de grootste stijging sinds 2008.

De gemiddelde loonkosten per gewerkt uur kwamen in 2013 uit op ruim 33 euro. De gemiddelde loonkosten per gewerkt uur waren het hoogst in de delfstoffenwinning (67 euro) en bij de financiële instellingen (56 euro). In de horeca zijn de loonkosten het laagst (17 euro).

De stijging van de loonkosten per gewerkt uur naar bedrijfstak liep in 2013 sterk uiteen. Terwijl de loonkosten per gewerkt uur in de financiële dienstverlening met 8,8 procent toenamen, bleef de stijging in het onderwijs steken op 0,2 procent. De hoge stijging van de loonkosten per gewerkt uur bij financiële instellingen komt deels door extra pensioendotaties bij enkele grote banken. Maar ook de brutolonen in deze bedrijfstak namen in 2013 méér toe (5,4 procent) dan in de andere bedrijfstakken (gemiddeld 2,4 procent). Gemeten over de afgelopen tien jaar, was de stijging van de loonkosten per gewerkt uur het grootst in de delfstoffenwinning (39,0 procent) en de financiële dienstverlening (38,8 procent). Ook in het onderwijs was de stijging ruim boven het gemiddelde. Daarentegen bleef de stijging in de horeca steken op 12,1 procent.

De loonkostenstijging is voor een deel het gevolg van veranderingen in de samenstelling van de werknemerspopulatie. Doordat het aandeel van werknemers met relatief hoge loonkosten (zoals hoger opgeleide werknemers en oudere werknemers) toeneemt, stijgen de gemiddelde loonkosten. Het effect hiervan kan berekend worden met de prijsindex arbeid. Deze index geeft de ontwikkeling weer van de totale loonkosten per gewerkt uur van werknemers, waarbij gecorrigeerd is voor veranderingen in de werknemersstructuur. De veranderingen in de samenstelling van de werknemerspopulatie hebben in 2013 geleid tot een stijging van de gemiddelde loonkosten met 0,6 procent. De zuivere stijging van de prijs van arbeid kwam daarmee uit op 2,5 procent.

Hoogst betaalde werknemers verdienen acht keer zoveel als laagst betaalde werknemers

Werknemers met de 10 procent hoogste uurlonen verdienen gemiddeld acht keer zoveel als werknemers met de laagste uurlonen. In 2011 verdiende de top gemiddeld 63 euro per gewerkt uur, terwijl de onderste 10 procent gemiddeld 8 euro kreeg. Het gemiddeld uurloon van alle werknemers bedroeg toen 25 euro. Bij de bovenste 10 procent komt een kwart van de totale loonsom terecht, tegen 3,2 procent voor de onderste 10 procent. Bij deze analyse zijn de banen van werknemers ingedeeld op basis van hun brutoloon per gewerkt uur in 2011. Hierbij is ervoor gezorgd dat de laagste loonklasse en de hoogste loonklasse elk 10 procent van het totaal aantal gewerkte uren omvat.

In de laagste loonklasse zijn vrouwen, jongeren en werknemers in de horeca oververtegenwoordigd. Bij de hoogste lonen zien we relatief veel mannen, werknemers zonder cao, hoogopgeleiden en werknemers in de delfstoffenwinning en de financiële dienstverlening.

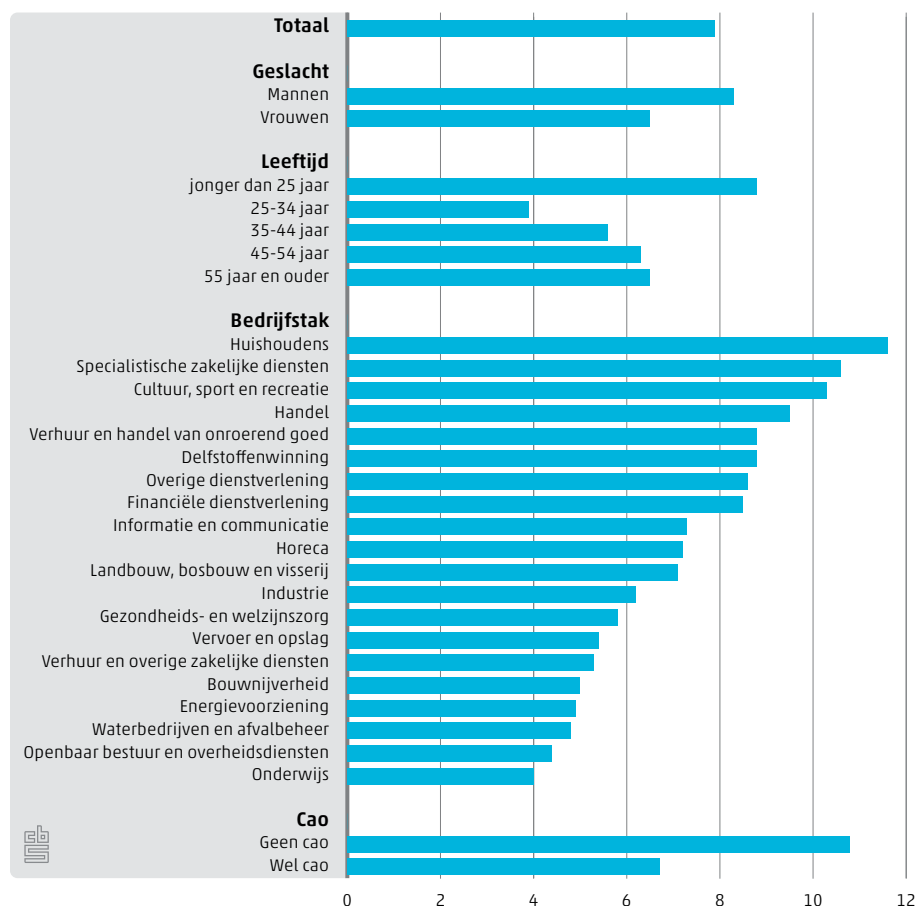
Bij vrouwen is het verschil tussen de hoogste lonen en de laagste lonen minder groot dan bij mannen. Voor vrouwen geldt een verhouding van 6,5, terwijl dit bij mannen 8,3 is. Qua leeftijd zijn de verschillen het grootst bij de jongeren. Hierbij speelt een rol dat de minimumjeugdlonen naar leeftijd sterk verschillen: het wettelijk minimumjeugdloon van 15-jarigen is 30 procent van het minimumloon van 23-jarigen. Verder drukken de lage lonen van stagiaires het gemiddelde loon van de laagst betaalde jongeren, hetgeen een opwaarts effect heeft op de verhouding tussen hoge lonen en lage lonen. Voor werknemers van 25–34 jaar geldt dat de lonen relatief weinig uiteen lopen. Met het stijgen van de leeftijd nemen vervolgens de verschillen weer toe.

Binnen de bedrijfstak onderwijs zijn de lonen het minst scheef verdeeld. De verhouding tussen de hoogste en laagste lonen bedraagt slechts een factor 4. Ook bij het openbaar bestuur en de nutsbedrijven zijn de verschillen relatief klein. Grote verschillen zijn er wel in de bedrijfstakken huishoudens, specialistische zakelijke diensten en de bedrijfstak cultuur, sport en recreatie. En bij werknemers die niet onder een cao vallen, zijn de verschillen groter dan bij werknemers die wel onder een cao vallen.

Binnen bedrijven zijn de verschillen in het algemeen minder groot. Dat blijkt als we kijken naar de tienduizend grootste bedrijven. Deze bedrijven en instellingen zijn verantwoordelijk voor ongeveer twee derde van de totale werkgelegenheid

in Nederland. Bij het grootste deel van deze bedrijven ligt de verhouding tussen de hoge lonen en de lage lonen tussen de 2 en de 10. De doorsnee verhouding tussen de hoge lonen en de lage lonen voor deze tienduizend bedrijven bedraagt 3,9. Bij ruim 300 bedrijven is de verhouding lager dan 2, en bij ruim 400 bedrijven is de verhouding groter dan 10. Tot de bedrijven waar de verhouding tussen hoge lonen en lage lonen het grootst is, behoren onder meer een aantal voetbalclubs en een aantal instellingen voor kinderopvang waar veel stagiaires werken.

Verhouding in gemiddeld loon per gewerkt uur van de 10 procent hoogste uurlonen t.o.v. de 10 procent laagste uurlonen, 2011

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013, detailgegevens.

2.5 Sociale zekerheid

Met het oplopen van de werkloosheid nam in 2013 ook het beroep op de werkloosheidswet (WW) sterk toe. Tussen eind 2012 en eind 2013 steeg het aantal mensen met een WW-uitkering met 90 duizend. Aan het einde van het jaar waren er ruim 440 duizend WW-ontvangers, het hoogste aantal ooit. Eenzelfde ontwikkeling, echter in mindere sterke mate, deed zich voor bij de bijstand. Onder invloed van de aanhoudend slechte situatie op de arbeidsmarkt steeg het aantal personen onder de AOW-gerechtigde leeftijd in de bijstand met 32 duizend tot in totaal 413 duizend eind 2013.

De WW

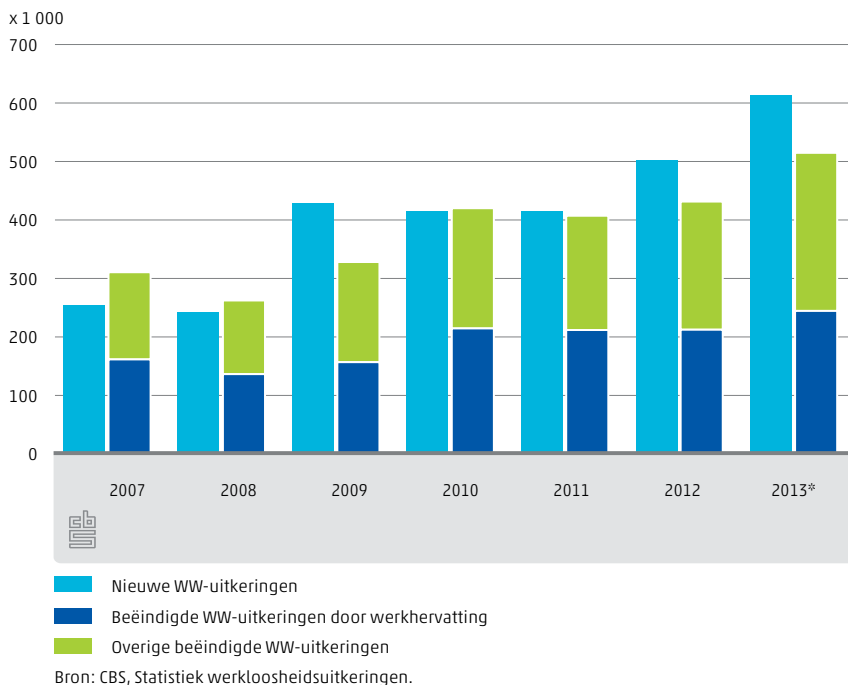
Als mensen niet zelf kunnen voorzien in een inkomen is er in Nederland een sociaal vangnet. Dit vangnet bestaat uit verschillende regelingen afhankelijk van de reden waarvoor iemand het vangnet gebruikt. WW is voor personen die hun baan verliezen en voldoen aan een aantal voorwaarden zoals de eis dat iemand 26 van de 36 weken voor de uitkering heeft gewerkt. De lengte van de WW-uitkering hangt af van hoe lang iemand heeft gewerkt. Momenteel is een WW-uitkering maximaal 38 maanden, maar vanaf 2016 wordt dit stapsgewijs teruggebracht tot 24 maanden.

In tegenstelling tot WW en bijstand bleef het aantal mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering nagenoeg gelijk. In totaal ontvingen eind 2013 ruim 818 duizend mensen een dergelijke uitkering. Dit aantal is het resultaat van twee tegengestelde ontwikkelingen. Het aantal mensen met een WAO- of WAZ-uitkering daalt gestaag omdat er sinds 2004 geen nieuwe gevallen in deze regelingen instromen. Tegelijkertijd stijgt het aantal personen met een WIA- of Wajonguitkering. Eind 2013 ontvingen 1,7 miljoen mensen onder de AOW-gerechtigde leeftijd een uitkering in het kader van de WW, bijstand of arbeidsongeschiktheid, een toename van bijna 8 procent ten opzichte van eind 2012.

Dynamiek in de WW sterk toegenomen

Naast de toename van het aantal WW-uitkeringen is in 2013 ook de dynamiek binnen de WW verder toegenomen. In 2013 zijn ruim 600 duizend uitkeringen gestart en meer dan 500 duizend uitkeringen beëindigd. Van de beëindigde uitkeringen was bijna de helft een beëindiging vanwege werkhervatting.

2.5.1 Stromen in en uit de WW

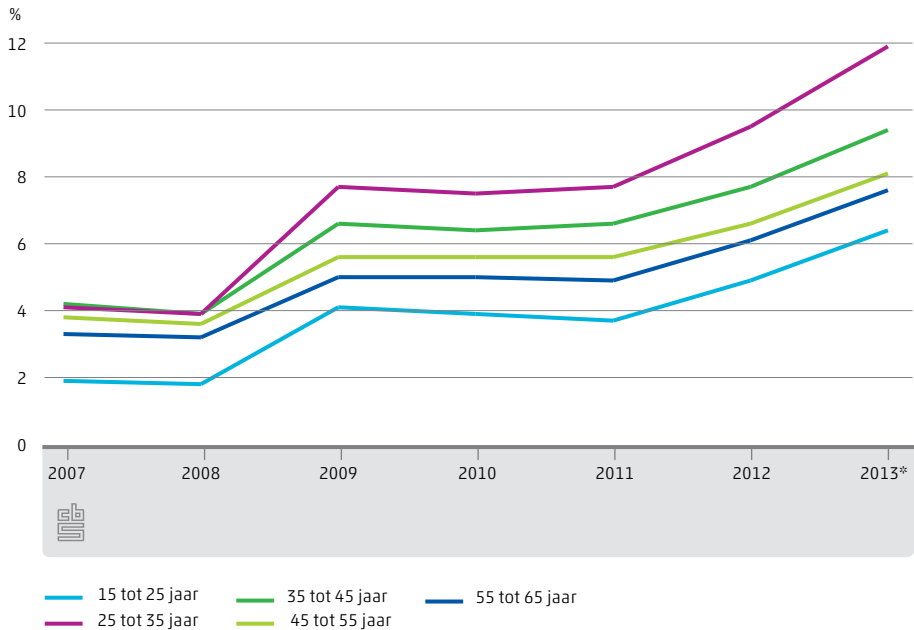

De toename van het aantal nieuwe WW-uitkeringen in de afgelopen jaren hangt nauw samen met de economische crisis waarbij veel banen verloren gingen. Daarnaast kan de grote toename van het aantal flexwerkers, met name onder jongeren, een rol spelen bij de toegenomen instroom en uitstroom in de WW. Werknemers met een flexcontract kunnen hun baan relatief snel weer verliezen. Eenmaal in de WW zullen ze echter ook weer snel uitstromen, of naar ander (flex)werk of omdat hun relatief korte WW-rechten zijn verlopen.

Mensen in de leeftijd van 25 tot 35 jaar doen het vaakst een beroep op een WW-uitkering. In 2013 ontving 12 procent van alle werknemers in deze leeftijdsgroep een nieuwe uitkering krachtens de WW. Dit aandeel neemt af met de leeftijd. In de leeftijd van 55 tot 65 jaar stroomde in 2013 bijna 8 procent van de werknemers in de WW.

Voor oudere (ex-)werknemers die WW ontvangen is het in de regel moeilijker om weer aan de slag te komen dan voor jongere (ex-)werknemers. Ook hebben ze vaak recht op een langere uitkeringsduur. Van de mensen die in 2013 uitstromen uit de WW zitten dan ook vooral de ouderen langere tijd in de WW. Van de ouderen in de leeftijdscategorie 45 tot 64 jaar die in 2013 uit de WW stromen, heeft bijna een kwart een uitkering gehad die langer dan twee jaar liep.

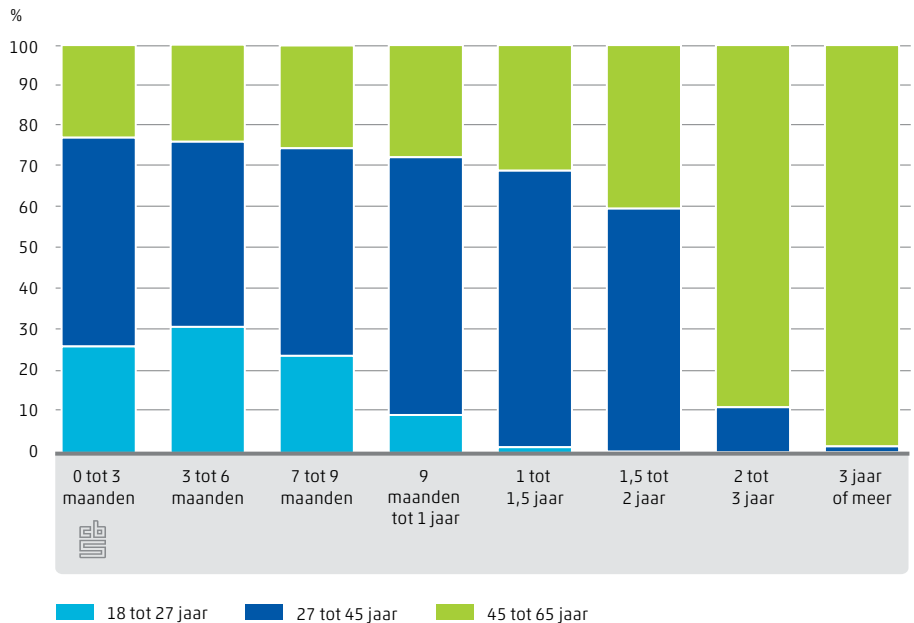
2.5.2 Relatieve instroom in de WW¹⁾

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking, Eurostat.

¹⁾ Instroom in de WW gedeeld door het aantal werknemers in de werkzame beroepsbevolking volgens de internationale definitie.

2.5.3 Samenstelling uitstroom uit de WW naar uitkeringsduur, 2013*

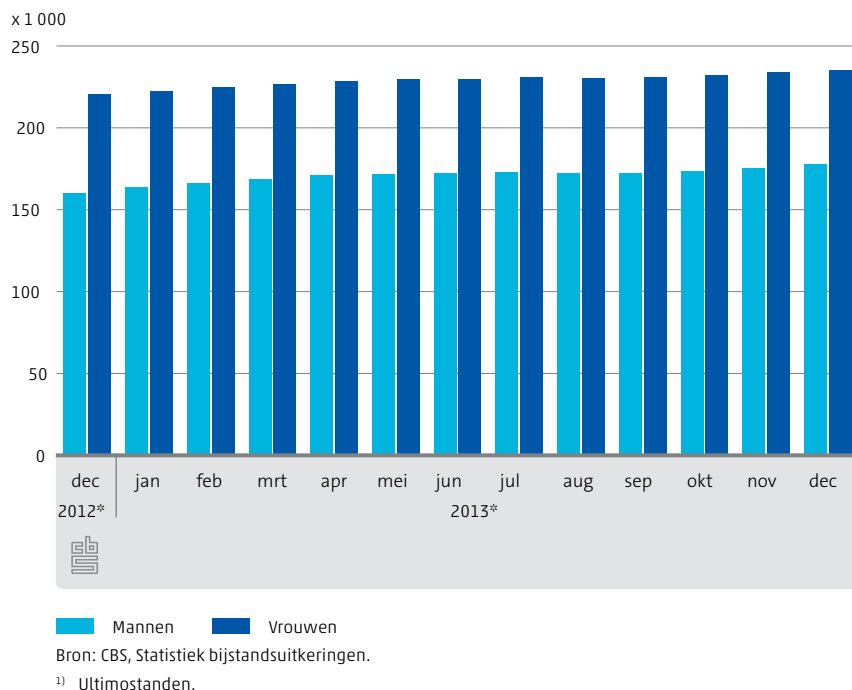

Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen, detailgegevens.

Aantal mensen met bijstand verder toegenomen

Ook het aantal bijstandsontvangers is in 2013 verder opgelopen. Eind 2013 hadden 413 duizend mensen onder de AOW-gerechtigde leeftijd een uitkering in het kader van de Wet werk en bijstand (WWB). Dit waren er 32 duizend meer dan eind 2012. Het aantal mannen nam met 11 procent sterker toe dan het aantal vrouwen, dat toenam met 7 procent. Eind 2013 zaten er 235 duizend vrouwen en 178 duizend mannen in de bijstand.

2.5.4 Aantal bijstandsontvangers tot de AOW-gerechtigde leeftijd ¹⁾

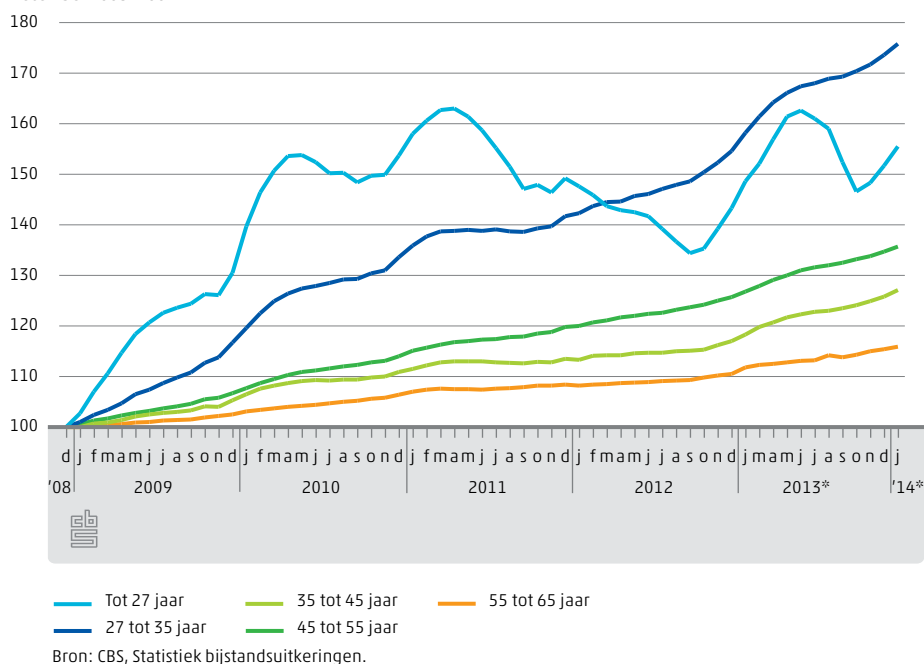

Grootste toename bij jongeren tot 35 jaar

Sinds het begin van de crisis is het aantal jongeren tot 35 jaar met bijstand het sterkst gestegen. In totaal nam dit aantal in de periode 2009–2013 toe met 68 procent. Dat is bijna twee keer zoveel als de totale procentuele toename van het aantal bijstandsontvangers. Daarbij nam het aantal mannen tot 35 jaar met bijstand nog veel sterker toe dan het aantal vrouwen in deze leeftijdsgroep.

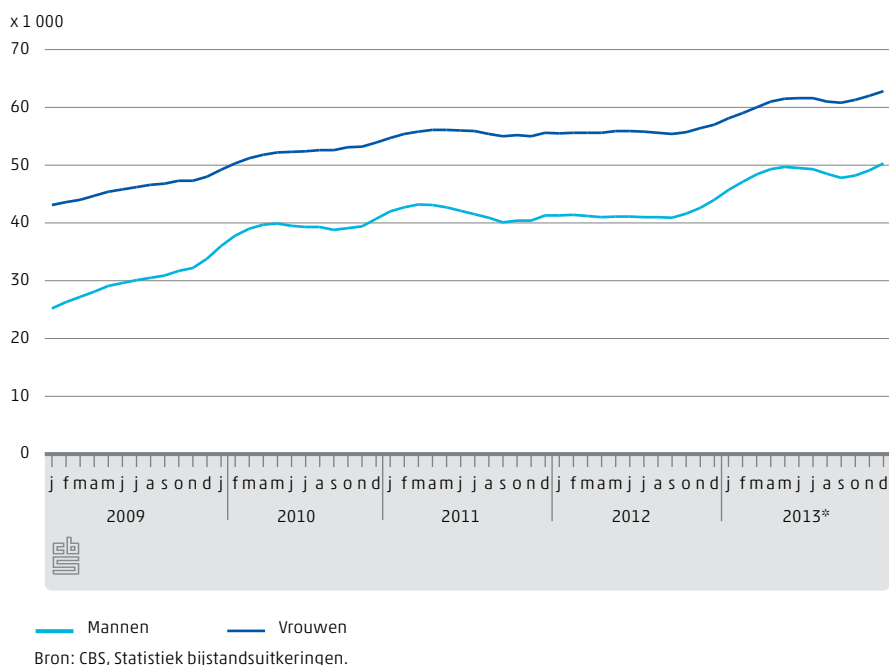
2.5.5 Aantal bijstandsontvangers naar leeftijdscategorie

December 2008=100

In de periode 2009–2013 is er sprake van een gestaag groeiende groep bijstandsontvangers in de leeftijd van 27 tot 35 jaar en een in aanvang sterk stijgende, maar later sterk in omvang wisselende groep bijstandsontvangers tot 27 jaar. Dit laatste is het gevolg van de arbeidsmarkt die in deze periode ups en downs kende, maar ook van het feit dat jonge mensen vaak korte WW-rechten opbouwen omdat ze vaker tijdelijke banen hebben van beperkte duur. Daardoor stromen ze sneller in de bijstand, maar zijn ze er bij een aantrekkende arbeidsmarkt ook weer eerder uit. In het bijzonder geldt dit voor jonge mannen, die meer dan jonge vrouwen in conjunctuurgevoelige sectoren werkzaam zijn. De fluctuaties bij mannen in de bijstand zijn dan ook groter dan bij vrouwen. Daarnaast speelt voor jongeren tot 27 jaar dat ze vanaf 2012 vier weken actief op zoek moeten naar werk voor ze de bijstand in kunnen stromen.

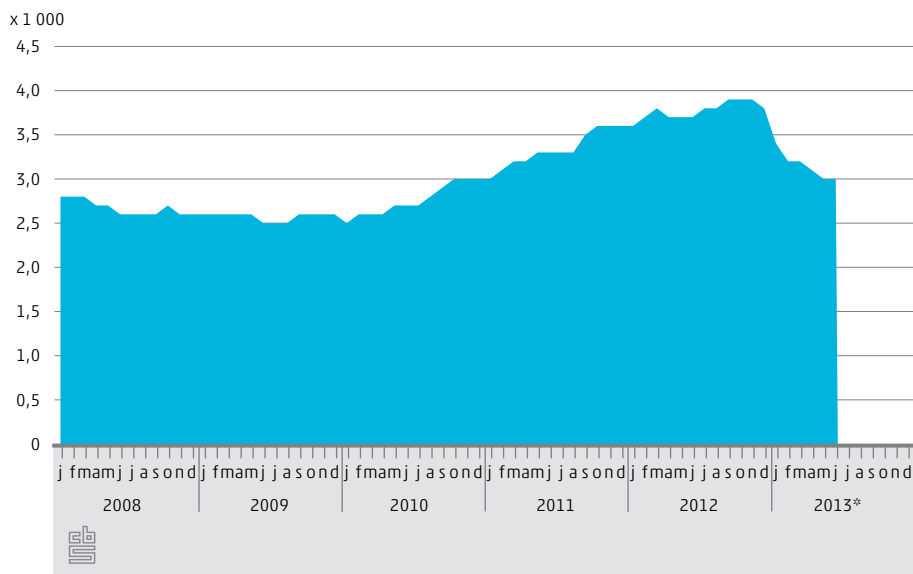
2.5.6 Aantal bijstandsontvangers tot 35 jaar

Kunstenaars in de bijstand

De Wet werk en inkomen kunstenaars (WWIK) is een uitkering voor mensen die niet van hun inkomsten uit kunst kunnen leven. In 2012 is de WWIK afgeschaft, waarmee een einde kwam aan de uitzonderingspositie voor kunstenaars in de bijstand. De WWIK had in 2005 de Wet inkomen kunstenaars (WIK) vervangen en was bedoeld voor (beginnende) kunstenaars. Zij konden zich richten op hun beroep, doordat er voor hen soepelere eisen golden voor het accepteren van passende arbeid en de sollicitatieplicht. Sinds 2009 liep het aantal mensen met een uitkering krachtens deze regeling gestaag op. Deze groei van het aantal uitkeringen hing waarschijnlijk samen met de economische crisis en de daarop volgende bezuinigingen in de kunstsector. Per 1 januari 2012 was instroom in de regeling niet meer mogelijk. Per 1 juli 2012 was de regeling volledig afgeschaft. Kunstenaars die alsnog recht hadden op een bijstandsuitkering konden vanaf 2012 weer een beroep doen op de Wet werk en bijstand (WWB).

2.5.7. Aantal personen met een WWIK-uitkering

Bron: CBS, Statistiek bijstandsuitkeringen.

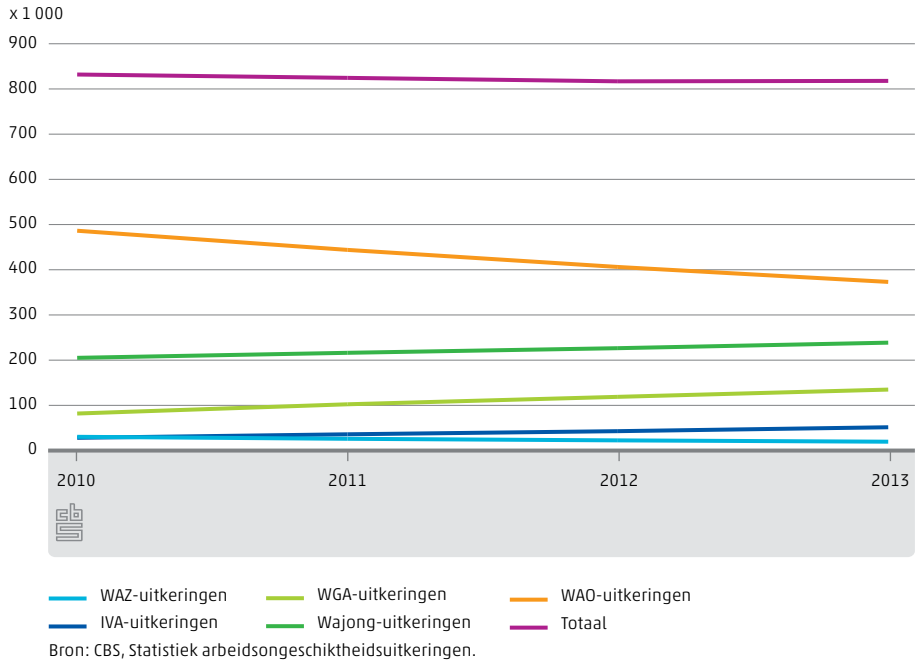
Lichte stijging aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen

In 2013 steeg het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen licht, van 816,9 duizend eind 2012 tot 817,8 duizend eind 2013. De verschillende regelingen laten uiteenlopende ontwikkelingen zien. Tegenover een toename bij de Wajong en de WGA en IVA (die samen de WIA vormen) staan dalingen bij de WAO en WAZ doordat deze regelingen in 2004 zijn gesloten voor nieuwe instroom. Het aantal Wajong-uitkeringen neemt toe met zo'n vijf procent per jaar.

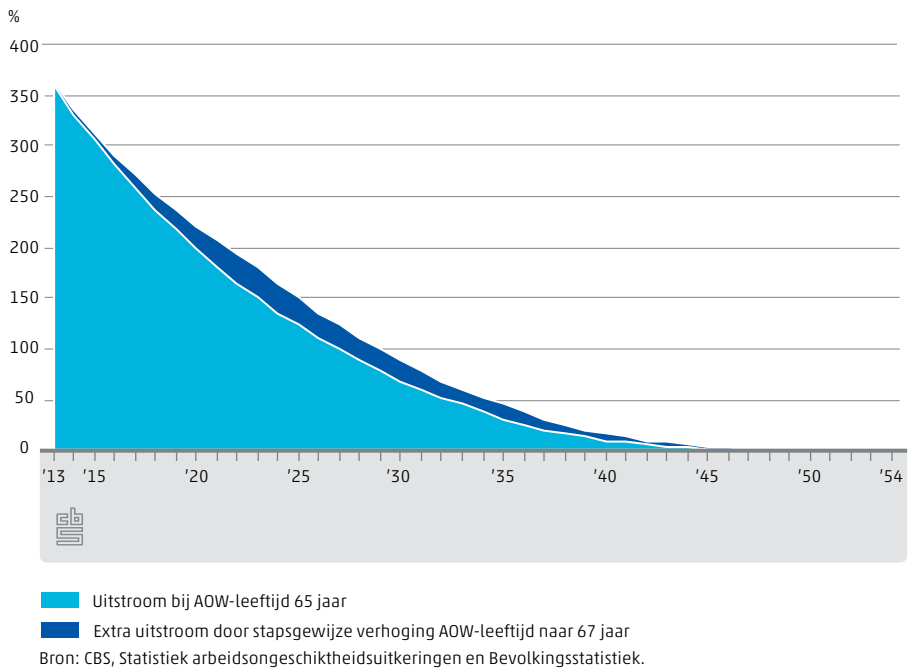
Uitgestelde uitstroom WAO door verhoging AOW-gerechtigde leeftijd

In 2004 is de instroom in de WAO stopgezet en werd de WIA ingevoerd, als vervanging van de WAO. Het bereiken van de AOW-gerechtigde leeftijd is reden voor uitstroom uit de WAO. Door de verhoging van de AOW-leeftijd blijven mensen langer in de WAO dan bij de stopzetting van de wet was voorzien. Als de AOW-gerechtigde leeftijd nog steeds 65 jaar zou zijn dan zou in 2052 de laatste persoon uitstromen, maar door de verhoging tot 67 jaar is dat 2054 geworden.

2.5.8 Aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen per wet

2.5.9 Verwachte uitstroom uit de WAO door bereiken AOW-gerechtigde leeftijd

3.

Economie en

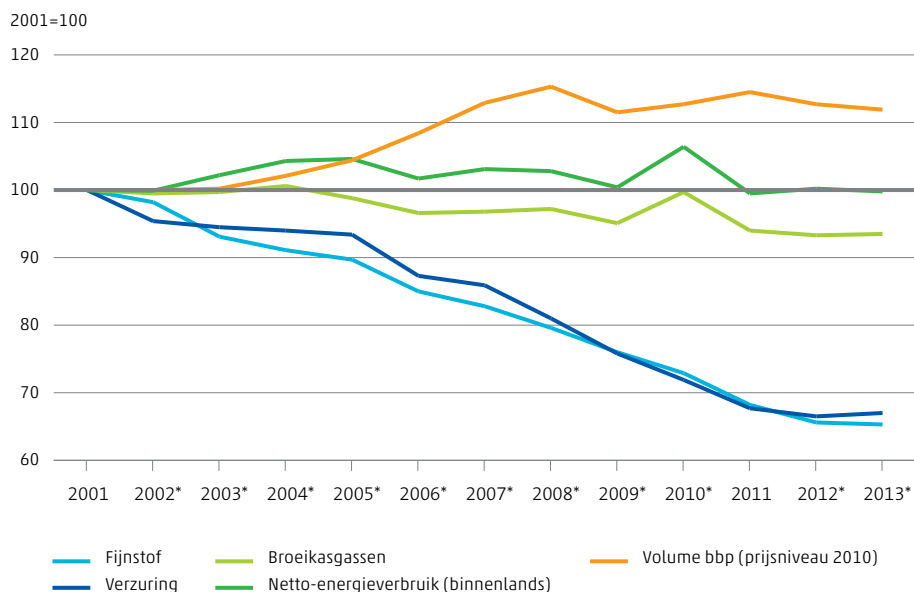
milieu

De ontwikkeling van de economie is van invloed op het milieu. In het algemeen geldt dat hoe harder de economie groeit, hoe meer de druk op het milieu toeneemt. Echter, door allerlei milieumaatregelen kan de milieudruk die wordt veroorzaakt door economische activiteiten worden teruggebracht. In dit hoofdstuk worden het energieverbruik en de uitstoot van schadelijke stoffen door de Nederlandse economie in beeld gebracht. Daarnaast is er aandacht voor de aardgasvoorraden en voor de opbrengsten van de verschillende milieubelastingen en heffingen.

3.1 Inleiding

Terwijl in 2013 de economie een krimp van 0,7 procent liet zien, bleven zowel de uitstoot van broeikasgassen als het energieverbruik nagenoeg gelijk. De reden hiervoor is de koudere winter van 2013 ten opzichte van 2012 en dan vooral de maanden januari tot en met maart. Hierdoor werd er meer verstoofd voor ruimteverwarming: vooral huishoudens en dienstverlenende sectoren verstookten meer aardgas. Ondanks een toename van het gasverbruik bleef het totale energieverbruik min of meer gelijk. In sommige bedrijfstakken gingen bedrijven efficiënter met energie om en verbruikten hierdoor bijvoorbeeld minder elektriciteit.

3.1.1 Economische ontwikkeling versus emissies en energieverbruik

Verder leidde een afname van de productie tot verminderd energieverbruik, bijvoorbeeld in de bouw. De economische krimp van 2013 had ook een remmende werking op andere emissies dan broeikasgassen. De emissies van verzurende stoffen stegen licht, vooral in de landbouw- en vervoersector. De emissies van fijnstof daalden iets, onder andere door aangepaste brandstoffen en schonere productietechnieken. De opbrengsten uit milieubelastingen namen na een aantal jaren van daling in 2013 weer toe.

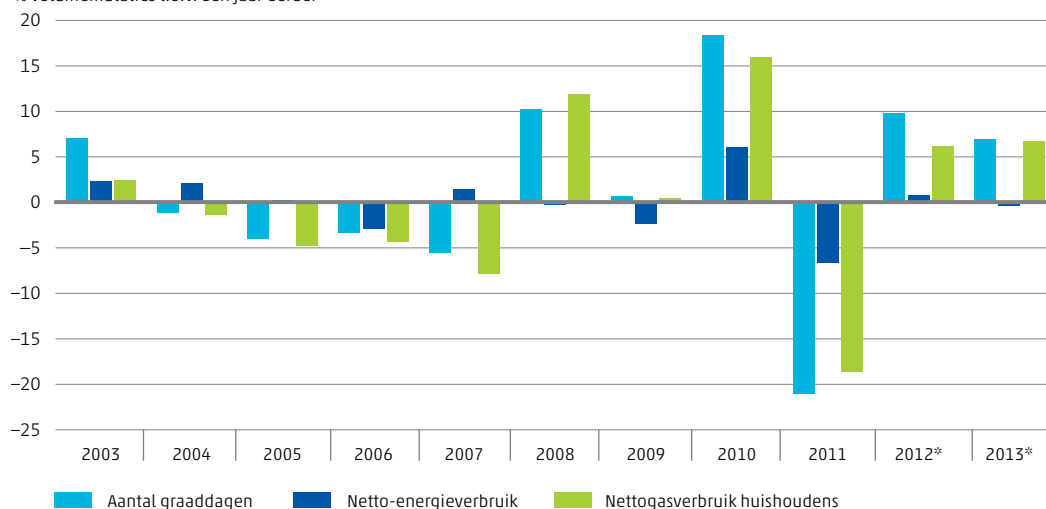
3.2 Energieverbruik

Energieverbruik Nederlandse economie licht gedaald

Het netto-energieverbruik¹⁾ door de Nederlandse economie kende in 2013 een kleine daling van 0,4 procent. Deze daling vond plaats ondanks een wat koudere winter waarin onder andere huishoudens 7 procent meer gas hebben verstuikt. Deze algehele daling is met name te danken aan een lager energieverbruik van de industrie, de energiebedrijven en de bouwnijverheid.

3.2.1 Winterse kou en energieverbruik

% volumemutaties t.o.v. een jaar eerder

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

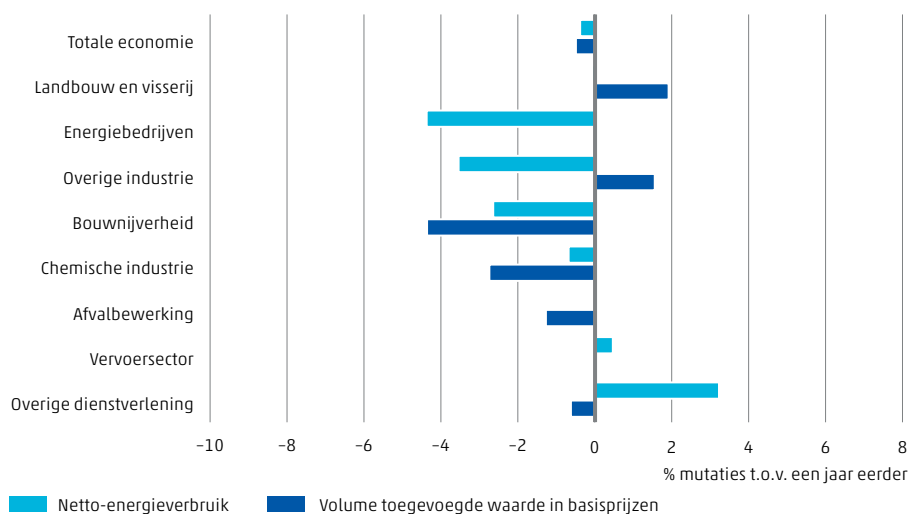

¹⁾ Met 'netto' wordt hier het totale energieverbruik bedoeld, dus ook energie die verbruikt is om energie op te wekken in bijvoorbeeld elektriciteitscentrales (omzettingsverliezen).

Het weer is van substantiële invloed op het totale energieverbruik, met name op het aardgasverbruik. Vooral huishoudens, maar ook de dienstverlening, verbruiken meer aardgas voor ruimteverwarming als de winters koud zijn. De winter van 2013 was relatief koud. Begin 2013 was er een periode met veel sneeuw en ijs. Sinds 1987 was het in maart nooit zo koud, wat zorgde voor records in de gasverkopen. Het jaar eindigde met relatief zacht weer in december. De behoefte aan verwarming in een jaar kan uitgedrukt worden in het aantal graaddagen²⁾: hoe kouder de winter, des te meer graaddagen.

Grafiek 3.2.1 vergelijkt de ontwikkeling van het netto-energieverbruik van de gehele economie en het gasverbruik door huishoudens met de ontwikkeling van het aantal graaddagen. De winter van 2013 was kouder dan die van 2011 en 2012. Ten opzichte van 2012 waren er 7 procent meer graaddagen. Huishoudens verbruikten hierdoor 7 procent meer aardgas. Desalniettemin werd er in totaal iets minder energie verbruikt. De verklaring hiervoor volgt uit de onderliggende ontwikkelingen bij verschillende bedrijfstakken.

3.2.2 Netto-energieverbruik en toegevoegde waarde, 2013*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

²⁾ Het aantal graaddagen per jaar geeft een indicatie van de behoefte aan verwarming. Komt de maximumtemperatuur op een dag onder de 18 graden Celsius, dan rekent men voor elke graad hieronder 1 zogenaamde graaddag. Bij een maximum temperatuur van 10 graden binnen een etmaal betreft het dus 8 graaddagen. Om tot een jaartotaal te komen, worden alle graaddagen bij elkaar opgeteld.

Met name de bouwnijverheid, de energiebedrijven en de industrie zijn minder energie gaan verbruiken. Bij de bouwnijverheid is de afname in energieverbruik simpelweg het gevolg van minder activiteit. Ook in de chemische industrie en de aardolie-industrie nam de omzet af waardoor minder energie nodig was. De overige dienstverlening kende een lichte krimp van de toegevoegde waarde, maar gebruikte vanwege het koude winterweer veel meer energie.

Elektriciteitsbedrijven produceerden in 2013 minder elektriciteit. Dit komt onder andere door een daling van 1 procent in het verbruik van elektriciteit. Deze daling werd breed gedragen en is terug te vinden binnen de meeste bedrijfstakken. Daarnaast zette de flinke stijging van de import van elektriciteit in 2012 door, met een groei van 3,4 procent. Dit kan, net als in 2012, worden verklaard uit de toegenomen invoer van hernieuwbare elektriciteit uit Duitsland, dat op zonnige en windrijke dagen tegen zeer lage prijzen wordt aangeboden. Omdat de productie van de energiebedrijven daalde, werd ook minder aardgas verbruikt.

De vervoersector toonde de in 2013 zowel economisch als qua energieverbruik een tamelijk stabiel beeld. Het energieverbruik van het railverkeer en de scheepvaart kende een kleine stijging (rond de 2 procent) en het wegvervoer en het luchtvervoer kenden een kleine daling. Dit is in lijn met de ontwikkeling van de toegevoegde waarde in deze vervoerbranches.

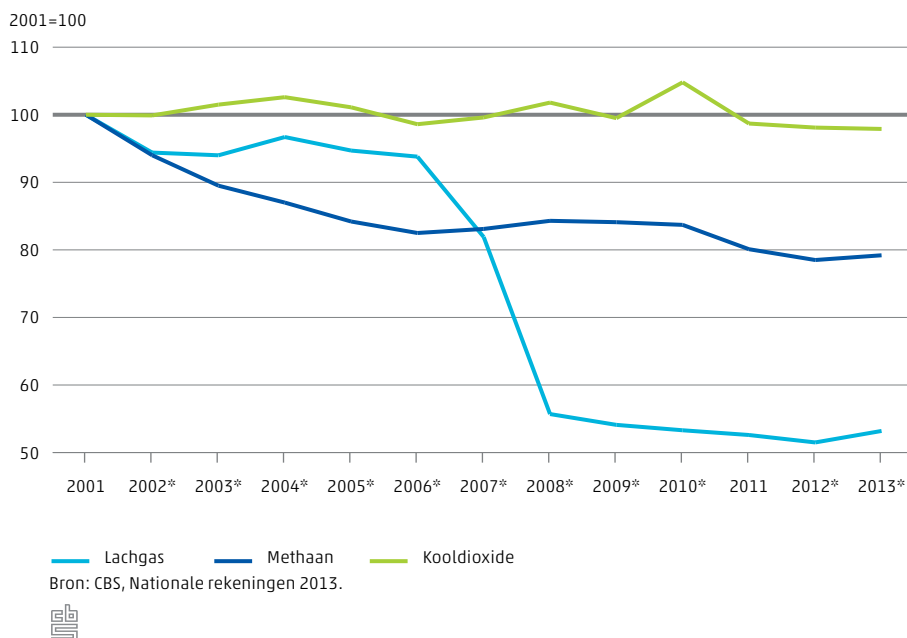
3.3 Emissies

De uitstoot van broeikasgassen³⁾ is in 2013 ten opzichte van 2012 praktisch gelijk gebleven. Dit terwijl de economie in 2013 kromp met 0,7 procent. De emissie-intensiteit, de uitstoot van broeikasgassen gedeeld door het bbp, is hierdoor voor het tweede achtereenvolgende jaar gestegen, dit in tegenstelling tot de dalende langjarige trend. Het niveau van de emissie-intensiteit⁴⁾ is nu bijna gelijk aan dat van in 2008. Dat de economische krimp niet gepaard is gegaan met een daling van de emissies komt vooral door het koude weer in het eerste kwartaal. De uitstoot van koolstofdioxide (CO₂) veranderde per saldo nauwelijks, maar de emissie van methaan (CH₄) steeg met 1 procent en die van lachgas (N₂O) met 4 procent.

³⁾ Broeikasgassen zijn gassen die door hun opwarmingsvermogen in de atmosfeer bijdragen aan klimaatverandering. De volgende broeikasgassen worden meegenomen: koolstofdioxide, methaan, distikstofoxide (lachgas) en een aantal fluorgassen (F-gassen).

⁴⁾ De emissie-intensiteit is berekend exclusief huishoudens en in prijzen van 2010.

3.3.1 Ontwikkeling broeikasgasemissies

Door het extra gebruik van aardgas voor ruimteverwarming steeg de uitstoot van CO₂ door huishoudens (met 3 procent), maar ook door bedrijfstakken waar verwarming van gebouwen een belangrijk deel vormt van het energieverbruik, zoals bij een groot deel van de dienstverlening. Behalve voor ruimteverwarming veroorzaken de opwekking van elektriciteit en diverse industriële processen veel uitstoot van broeikasgassen. De emissies door de industrie dalen al wel sinds 2011. Net als in 2012 namen deze emissies in 2013 met 2 procent af. Binnen de industrie stoot de chemie met een aandeel van 40 procent de meeste broeikasgassen uit. De emissie door de chemische industrie is in 2013 praktisch gelijk gebleven. Het volume van de toegevoegde waarde van de chemische industrie kromp in 2013 echter met meer dan 4 procent. De tweede grootste vervuiler binnen de industrie, de aardolie-industrie, bracht haar broeikasgasemissies terug met ruim 2 procent. Deze daling was sterker dan de krimp in toegevoegde waarde (0,6 procent).

Bij enkele grote vervuilers buiten de industrie, zoals bij de elektriciteitsbedrijven, daalde de uitstoot van broeikasgassen met 2 procent of meer. Vooral door elektriciteitsbedrijven werden veel minder broeikasgassen uitgestoten. Door een verdere toename van het reeds positieve importsaldo en de krimpende elektriciteitsvraag nam de binnenlandse elektriciteitsproductie verder af en werd

ruim 2 procent minder CO₂ uitgestoten. De CO₂-uitstoot door de (glas)tuinbouw bleef praktisch gelijk in 2013. De toegevoegde waarde groeide hier met ongeveer 1 procent.

De toegevoegde waarde groeide in 2013 het sterkst bij de aardolie- en aardgaswinning, de basismetaleindustrie en de voedingsmiddelenindustrie. De groei van de aardolie- en aardgaswinning ging gepaard met een hoger energieverbruik. Hierdoor stootte deze bedrijfstak ruim 3 procent meer broeikasgassen uit dan een jaar eerder (vooral methaan en CO₂). De uitstoot van broeikasgassen door de afvalverwerkende industrie daalde met 1 procent. Vooral de uitstoot door de bestaande afvalstortplaatsen liep verder terug. In de dienstverlening groeide de uitstoot van CO₂ door het toegenomen verbruik van energie, met name aardgas voor verwarming. Dit is terug te zien bij praktisch alle branches in de dienstensector.

Bij de elektriciteitscentrales is er sinds 2011 een andere ontwikkeling zichtbaar. De brandstof die wordt gebruikt voor de productie van elektriciteit verschuift sinds 2011 van aardgas naar steenkool, dat substantieel goedkoper is geworden. Bij de verbranding van steenkool komen per eenheid energie meer emissies vrij dan bij aardgas. Hierdoor daalden de CO₂-emissies minder sterk dan het energieverbruik. Daarnaast nam de elektriciteitsinvoer in 2013 toe en nam de productie in Nederland af. Een en ander leidde tot een 4 procent lagere inzet van aardgas, maar een hogere inzet van steenkool. Het resultaat hiervan was een daling van de CO₂-emissies met 2,4 procent.

Er zijn verschillende definities in gebruik voor het bepalen van broeikasgasemissies van een land. De hier gehanteerde definities komen uit de milieurekeningen, een satellietrekening van de nationale rekeningen die zich bezighoudt met het gebruik van natuurlijke hulpbronnen door de economie, de emissies en de milieueffecten van de economische activiteiten. Om aan te sluiten bij de definities van de nationale rekeningen worden binnen de milieurekeningen emissies veroorzaakt door ingezetenen in het buitenland meegerekend (voornamelijk emissie van internationaal transport), terwijl emissies van niet-ingezetenen in Nederland

niet worden meegerekend. Om deze reden wijken de hier gepresenteerde broeikasgasemissies af van de emissie berekend volgens de rekenregels van het IPCC, zie ook CBS (2013).

In 2013 is de Europese langetermijnklimaatdoelstelling ingegaan die de Europese Raad in 2007 heeft aangenomen. Hiermee wil men in 2020 de volgende twee doelstellingen realiseren:

- Het reduceren van alle broeikasgasemissies, met minimaal 20 procent t.o.v. 1990. Onder bepaalde voorwaarden, zoals dat andere landen zich ook substantieel inspannen voor de reductie van emissies, kan dit groeien naar 30 procent.
- Het realiseren van een aandeel van 20 procent hernieuwbare energie in het EU-energieverbruik.

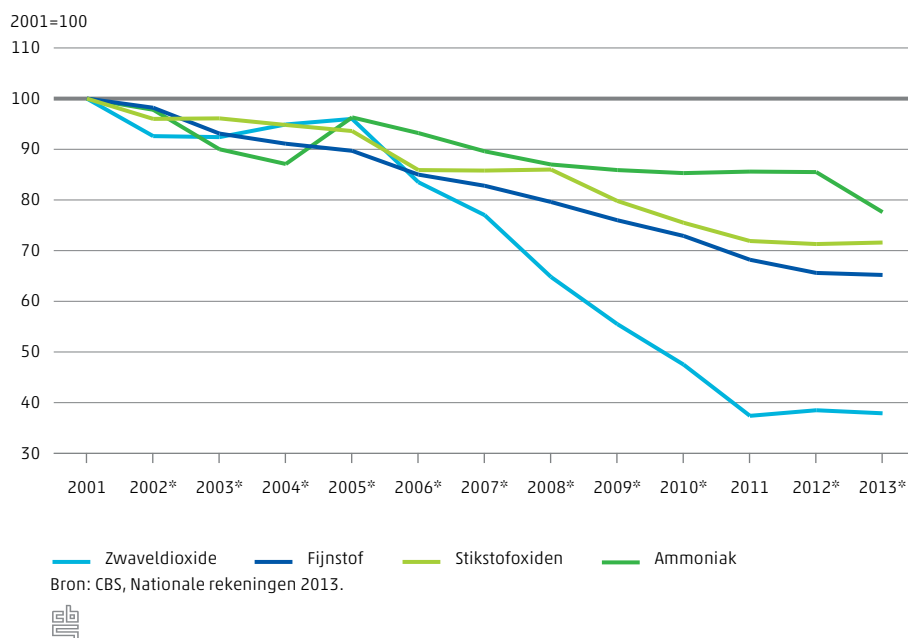
Om de doelstellingen te bereiken wordt de emissiehandel een belangrijke rol toegedacht. Emissiehandel is het systeem van handel in CO₂-emissierechten, een flexibel beleidsinstrument dat de uitstoot van CO₂ kosteneffectief probeert te verminderen en zo bijdraagt aan de nationale doelstellingen die volgen uit de ondertekening van het Kyoto-protocol. Op 1 januari 2013 startte de nieuwe emissiehandelsperiode 2013–2020. Daarmee worden belangrijke stappen gezet om emissiehandel binnen de Europese Unie te harmoniseren en te versterken. Het veilen van emissierechten is daarin de belangrijkste toewijzingsmethodiek geworden waarmee de kosteloze toewijzing van emissierechten wordt aangescherpt. Het gebruik van rechten afkomstig van emissiereductie of bebossingsprojecten wordt ingeperkt. Tevens worden de monitoring en rapportage meer Europees geregeld. In lijn met de langetermijnklimaatdoelstelling worden in de derde handelsperiode van het CO₂-emissiehandelssysteem (2013–2020) de nationale emissieplafonds vervangen door één gezamenlijk plafond voor de hele Europese Unie. Dit plafond wordt ieder jaar verlaagd met bijna 2 procent. Deelname is verplicht voor bedrijven met een grote uitstoot. Zij moeten jaarlijks steeds zoveel rechten inleveren dat de door hen veroorzaakte CO₂-emissies precies worden gedekt.

Emissies verzurende stoffen licht toegenomen

De totale uitstoot van verzurende stoffen, uitgedrukt in zuurequivalenten, is in 2013 met 1 procent toegenomen ten opzichte van het voorafgaande jaar. Sinds 2001 is de emissie van deze stoffen met 33 procent gedaald. Verzuuring van het leefmilieu wordt veroorzaakt door de uitstoot van stoffen als stikstofoxiden (NO_x), zwaveldioxide (SO₂) en ammoniak (NH₃) naar de atmosfeer en na het 'trans-

port', de neerslag ervan op water en bodem. Verzuring heeft invloed op de (bio-) diversiteit en kan schade veroorzaken aan kwetsbare natuurgebieden, waaronder bos en heide. Omdat verzuring het grond- en oppervlaktewater beïnvloedt, vormt het ook een risico voor de drinkwatervoorziening. De landbouw- en vervoersector samen zijn verantwoordelijk voor bijna driekwart van het totaal aan verzurende emissies.

3.3.2 Ontwikkeling uitstoot verzurende stoffen en fijnstof

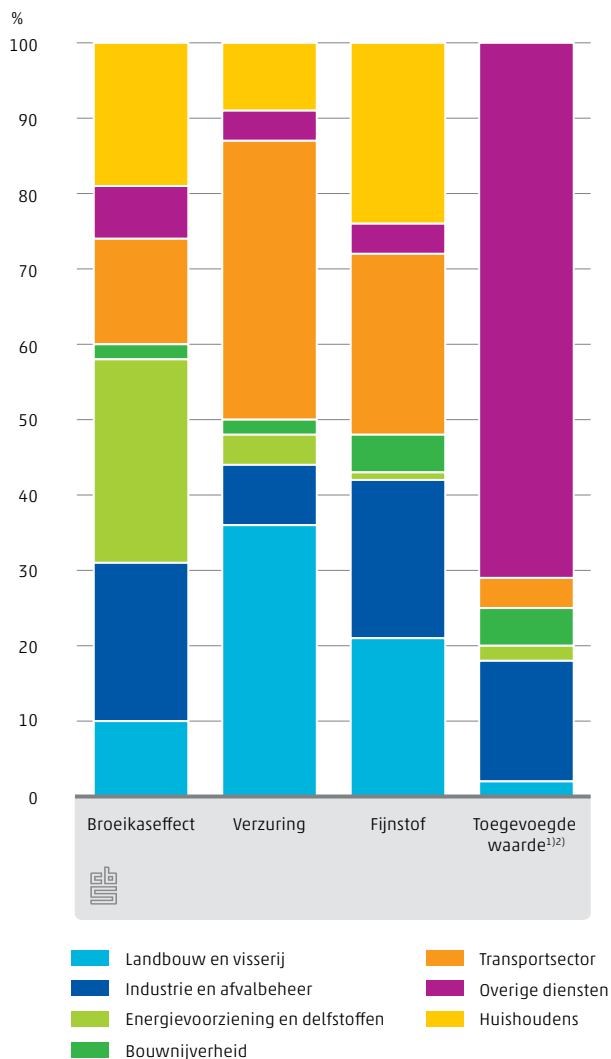

Stikstofemissies praktisch gelijk gebleven

De stikstof(oxide)-emissies verbonden aan de Nederlandse economie als geheel zijn in 2013 praktisch gelijk gebleven aan die in 2012. De emissies als gevolg van het vervoer over land daalden met 6 procent, bij een productiedaling van 1,5 procent. Dit komt door schonere motoren, die zijn afgedwongen door regels van de Europese Unie en die zorgden voor stapsgewijze aanscherping van emissienormen voor dieselmotoren, vooral bij vrachtauto's en (landbouw)werktuigen. De stikstofemissies door de zee- en binnenvaartsector bleven praktisch gelijk. Langzamer varen in de zeevaart bespaarde brandstof en daarmee nam ook de stikstofuitstoot af. De stikstofemissies van de luchtvaartbranche stegen echter verder, met meer dan 10 procent.

De stikstofemissies veroorzaakt door elektriciteitsproductie stegen met 3 procent, ondanks dat bijna 3 procent minder stroom werd opgewekt. Doordat de brandstofmix en de inzet van specifieke centrales ook veranderden, daalden de emissies niet navenant. De dalende trend lijkt hiermee tot stilstand gekomen. In de jaren 2001–2012 waren de stikstofemissies ondanks de toegenomen stroomproductie namelijk wel sterk teruggebracht. Verregaande emissiereductiemaatregelen bij de centrales hebben geleid tot een daling van bijna 30 procent sinds 2001.

3.3.3 Bijdrage aan toegevoegde waarde en milieuthema's, 2013*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

¹⁾ De toegevoegde waarde die door huishoudens wordt gegenereerd (o.a. door zelfstandigen), blijft hier buiten beschouwing.

²⁾ In basisprijzen.

Hoewel de daling in 2013 beperkt was, is de hoeveelheid stikstofoxide die huishoudens rechtstreeks uitstootten sinds 2001 met ruim de helft afgenomen. Dit wordt grotendeels verklaard doordat het rijdende autopark steeds schoner wordt, onder invloed van steeds strengere Europese regels voor de uitstoot van stikstofoxiden door personenauto's. Verder hebben verbeterde verwarmingsketels met een schonere en efficiëntere verbranding en nieuwe technieken voor ruimteverwarming hieraan bijgedragen.

Zwaveluitstoot gedaald

De emissies van zwaveldioxide daalden in 2013 met 2 procent. Deze emissies worden vooral veroorzaakt door vervoer over water (46 procent), op afstand gevolgd door de aardolie-industrie (15 procent), de elektriciteitsbedrijven (13 procent), de luchtvaart (8 procent) en de basismetalaalindustrie (6 procent). In 2013 was er een toename van de zwaveluitstoot door energiebedrijven. Deze wordt voor een groot deel verklaard door de toegenomen inzet van steenkool ten koste van aardgas. Bij de scheepvaart (met name de zeevaart) lijken de zwavelemissies sinds 2011 min of meer te stabiliseren. In 2012 was er zelfs sprake van een stijging van 6 procent en in 2013 was er een stijging van 1 procent. Tussen 2005 en 2011 daalde de uitstoot van zwavel nog sterk vanwege een aanscherping van de emissienormen door de internationale scheepvaartorganisatie.

Ammoniakemissies gestegen

De ammoniakemissies zijn in 2013 met 2 procent gestegen. Deze groei was vooral afkomstig van de tuinbouw en de akkerbouw. Bij de veeteelt, met 70 procent de grootste veroorzaker van ammoniakemissies, bleven de emissies ongeveer gelijk. De ammoniakemissies zijn sinds 2001 met ruim 20 procent teruggebracht. De afname werd gerealiseerd door een verdere verkleining van de veestapel, een verlaging van de eiwitgehalten van het voer, het afdekken van mestopslagen en emissiereductietechnieken die werden toegepast bij de huisvesting van dieren en bij de bemesting.

Uitstoot fijnstof licht gedaald

Fijnstof, deeltjesvormige luchtverontreiniging, kan schadelijk zijn voor de luchtwegen. De uitstoot van fijnstof is door een reeks aan maatregelen in de afgelopen twee decennia flink teruggebracht. De uitstoot wordt nu vooral nog veroorzaakt door het vervoer, de veehouderij, enkele industriebranches en de bouw. Binnen de industrie gaat het vooral om de voedings- en genotmiddelenindustrie, de chemische industrie, de (basis)metaalindustrie en de bouwmaterialenindustrie.

De totale emissie van fijnstof daalde in 2013 met 1 procent. Sinds 2001 zijn de fijnstof-emissies met 35 procent afgenomen. Deze afname werd vooral gerealiseerd bij huishoudens, de basismetaalindustrie, de aardolie-industrie, het vervoer over land, de chemische industrie, de voedings- en genotmiddelenindustrie en in mindere mate bij de bouwmaterialen- en metaalproductenindustrie. De inzet van verbeterde technieken bij bedrijven is tot stand gekomen onder strikte milieu-regelgeving, waaronder het Besluit Emissie-Eisen Stookinstallaties (BEES) en de Nederlandse Emissie Richtlijn Lucht (NER).

**Uitstoot van fijnstof
verder terug met ongeveer 1%**

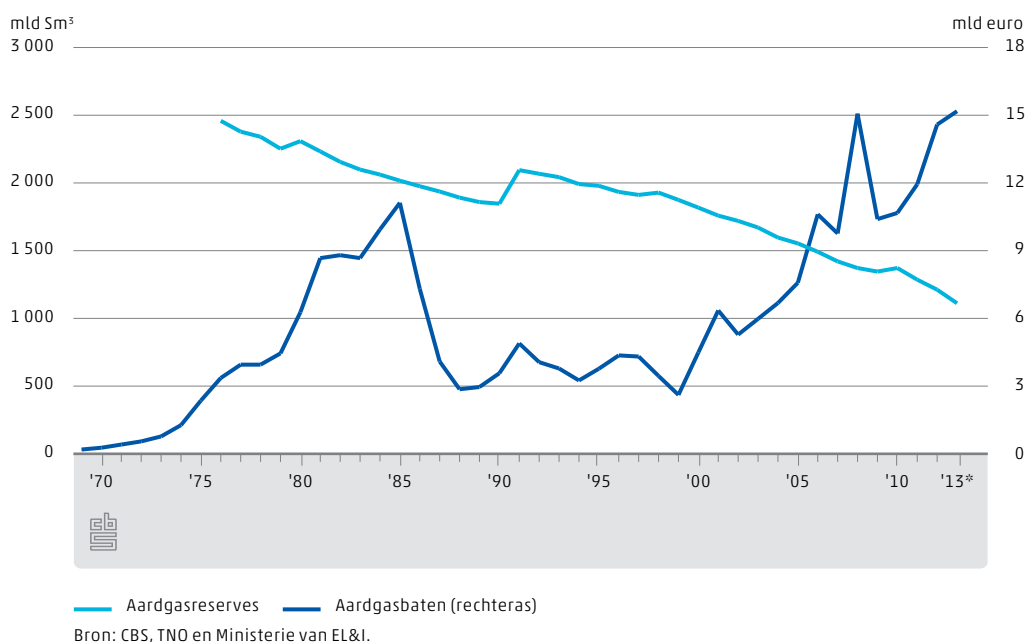
Landbouw, vervoer (vooral over water) en huishoudens tezamen veroorzaken bijna 70 procent van de totale fijnstofemissies. Bij voertuigen is vooral de gebruikte brandstofsoort bepalend. Aardgas, LPG en in mindere mate benzine zijn schonere brandstoffen en veroorzaken bij verbranding relatief weinig fijnstof. De zwaardere brandstoffen, zoals stookolie en diesel, zijn over het algemeen vervuilender. Daarbij is wel sterk bepalend welke verbrandingstechniek en welke filters worden toegepast. Zo maken moderne dieselmotoren gebruik van geavanceerde inspuit-technologie met brandstofinjectie onder heel hoge druk en worden voertuigen uitgerust met roetfilters. De moderne dieselmotoren veroorzaken dan ook veel minder fijnstof dan de oudere. De toepassing van de verbeterde technieken in het vervoer is sterk gestimuleerd door het stellen van steeds strengere emissie-eisen aan nieuwe voertuigen in Europa.

In de veehouderij komt fijnstof vrij bij het huisvesten van vee en in mindere mate bij het verwerken van veevoer, strooisel en andere grondstoffen. De uitstoot door deze bedrijfstak is sinds 2001 met bijna een derde toegenomen en besloeg 17 procent van het totaal in 2013.

3.4 Minerale reserves

Eind 2013 werden de resterende verwachte aardgasreserves voor Nederland geschat op 1,0 biljoen standaard kubieke meter (Sm^3).⁵⁾ Dit komt overeen met 35,5 duizend petajoule aan verwachte aardgasreserve. Ter vergelijking, in 2013 bedroeg het netto-energieverbruik door Nederlandse economische activiteiten 3,5 duizend petajoule. De brutoproductie van aardgas uit de Nederlandse gasvelden kwam in 2013 uit op 84 miljard Sm^3 . In 2012 was dit 78 miljard Sm^3 .

3.4.1 Aardgasreserves en aardgasbaten

De winning van aardgas gaat ten koste van de reserves. Tegenover de aardgasproductie staan de laatste jaren nauwelijks nog nieuwe vondsten. In 2013 is slechts 0,2 miljard Sm^3 aan nieuw aardgas ontdekt. Daarnaast zijn de reserves door een herberekening naar beneden bijgesteld met 2 miljard Sm^3 . Per saldo is de resterende aardgasvoorraad daarom met 86 miljard Sm^3 afgenomen. Op basis van de nettojaarproductie in 2013 resteerde aan het eind van 2013 nog voor twaalf jaar aardgasvoorraad in de Nederlandse bodem.

⁵⁾ De 'standaard' kubieke meter (Sm^3) duidt op een kubieke meter aardgas of aardolie onder standaardcondities. Het gaat hierbij om een temperatuur van 15°C en een luchtdruk van 1 atmosfeer.

Tegelijkertijd vertonen de aardgasbaten de laatste jaren een stijgende trend. In 2013 bedroegen de aardgasbaten ruim 15 miljard euro. De overheid profiteert dus sterk van de gestegen energieprijzen op de wereldmarkt.

De waarde van de aardgasreserves kwam eind 2013 uit op 139 miljard euro. Daarnaast beschikt Nederland ook over aardoliereserves die eind 2013 werden gewaardeerd op ruim 8 miljard euro. Aardolie neemt derhalve ongeveer 6 procent van de totale waarde van de energiereserves in.

3.5 Milieubelastingen en milieuheffingen

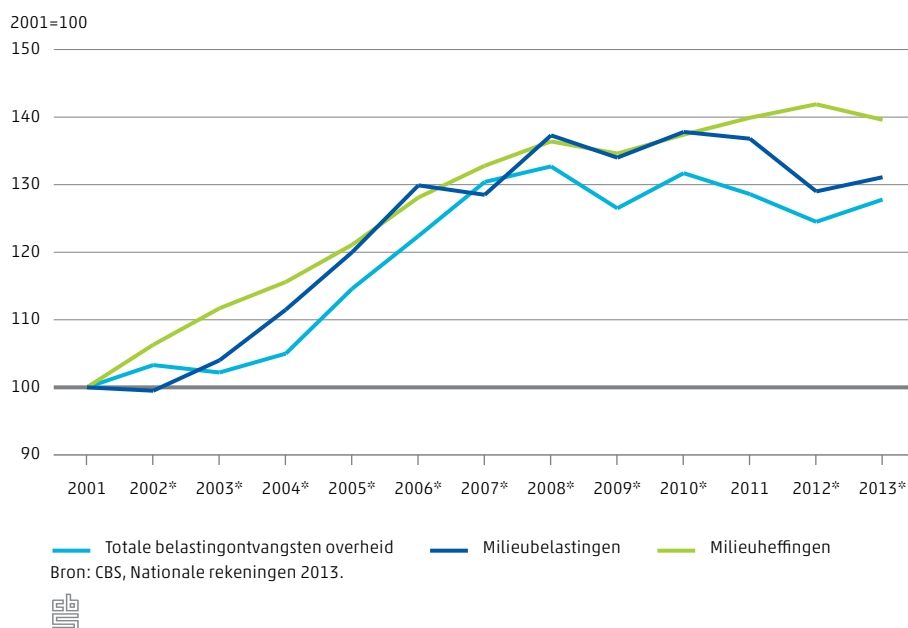
Een van de instrumenten van de overheid om invloed uit te oefenen op de milieuproblematiek is door milieuvervuilende activiteiten te belasten door middel van belastingen of heffingen. Milieubelastingen zijn belastingen die onder meer het afremmen van milieubelastende activiteiten beogen via een verhoging van de prijs. De opbrengst van milieubelastingen gaat naar de algemene middelen van de overheid. Voorbeelden hiervan zijn de energiebelasting, de leidingwaterbelasting en de motorrijtuigenbelasting. In tegenstelling tot de opbrengst van milieubelastingen wordt de opbrengst van milieuheffingen vaak gebruikt voor het bekostigen van milieudiensten. Voorbeelden hiervan zijn de afvalstoffenheffing die de gemeente heft voor de verwerking van huisvuil en de zuiveringsheffing die burgers en bedrijven betalen aan water- of zuiveringsschappen voor de zuivering van afvalwater.

Lichte stijging opbrengsten milieubelastingen en -heffingen

In 2013 namen de totale milieubelastingen met 1,7 procent toe tot bijna 19 miljard euro. In 2012 daalden de totale milieubelastingen nog met bijna 6 procent. De daling in 2012 werd veroorzaakt door afschaffing van de grondwaterbelasting en de afvalstoffenbelasting. Ook de bpm-opbrengsten daalden in 2012 met ruim 24 procent sterk. De stijging in 2013 komt door de introductie van de zogenaamde

'opslag duurzame energie' als onderdeel van de energiebelasting.⁶⁾ Ook zijn energiebedrijven vanaf 2013 niet langer vrijgesteld van de brandstofbelasting, met name bij de inzet van steenkool. Hiertegenover staan wel de afschaffing van de verpakkingenbelasting en een verdere daling van de bpm-opbrengsten. Hierdoor bleef de totale stijging beperkt. Het aandeel van de milieubelastingen in de totale belastingopbrengsten van de overheid schommelt al jaren rond de 14 procent en is de laatste twee jaar iets afgenomen. De totale opbrengst van de milieubelastingen is in de periode 2001-2008 met bijna 40 procent gestegen. Daarna bleef de opbrengst enkele jaren op hetzelfde niveau om daarna iets te zakken. De laatste twee jaar liggen de opbrengsten op een lager niveau dan vóór de crisis.

3.5.1 Opbrengst milieubelastingen en -heffingen versus totale belastingontvangsten overheid

Bijna **2%** meer opbrengsten
uit milieubelastingen in 2013

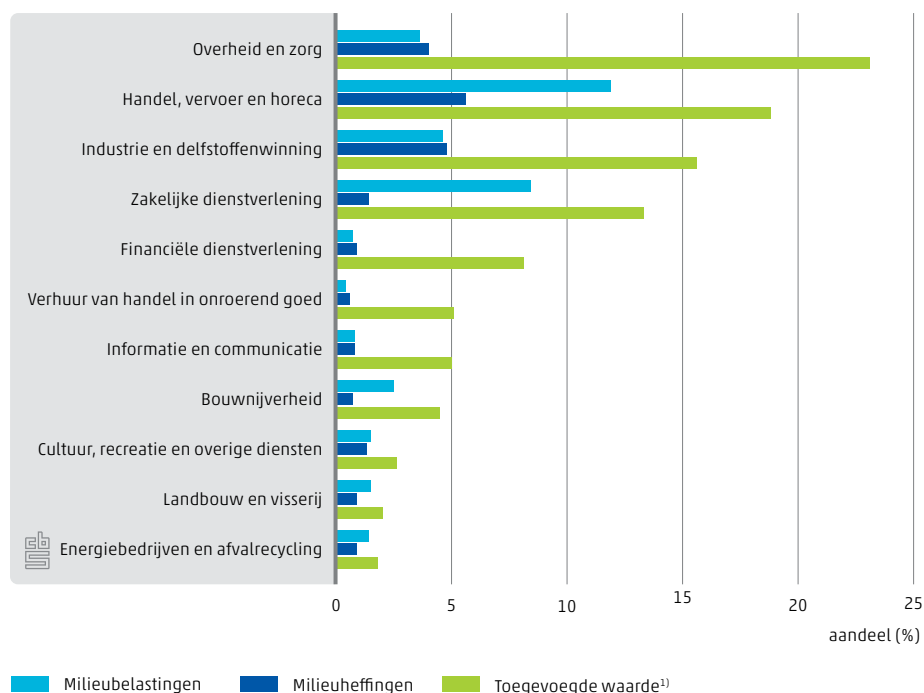
⁶⁾ Voor de productie van duurzame energie is een subsidieregeling beschikbaar, de Stimuleringsregeling Duurzame Energie (SDE+). Deze regeling wordt deels gefinancierd met de opbrengsten uit de opslag duurzame energie op de energiebelasting.

De opbrengsten uit milieuheffingen zijn vanaf 2001 met bijna 40 procent toegenomen. Dit wordt grotendeels veroorzaakt door een toename van de opbrengsten uit rioolrechten. In 2001 bedroegen deze inkomsten 701 miljoen euro, in 2013 was dit opgelopen tot bijna 1,5 miljard euro. Dit geld werd vooral gebruikt voor het vervangen van verouderde rioolstelsels. Daarnaast wendten gemeenten de opbrengsten uit rioolrechten aan voor het financieren van extra activiteiten om het milieu te beschermen.

Huishoudens dragen het meeste bij

Van de totale betaalde milieubelastingen kwam in 2013 ruim 62 procent voor rekening van huishoudens. Bij de milieuheffingen lag dit percentage nog hoger, namelijk 78 procent. Het resterende deel komt voor rekening van bedrijven.

3.5.2 Bijdrage producenten aan milieubelastingen en -heffingen, 2013*

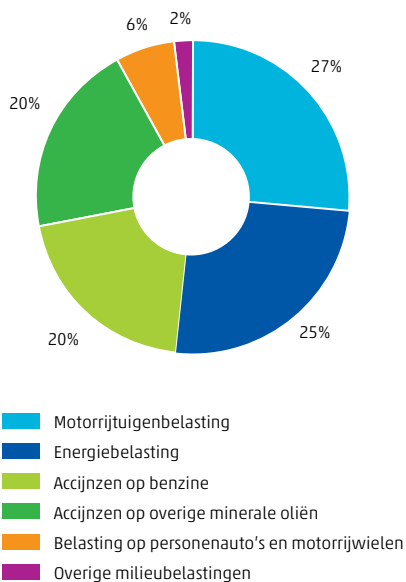
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

¹) In basisprijzen.

De zakelijke dienstverlening en handel, vervoer en horeca tezamen droegen in 2013 het meeste bij aan de opbrengst van de milieubelastingen, respectievelijk 8,4 procent en bijna 12 procent. Deze bedrijfstakken genereren ook veel toegevoegde waarde. Verhuur en handel in onroerend goed, informatie en communicatie, en de financiële dienstverlening droegen minder dan 1 procent bij. Dit zijn ook de bedrijfstakken die minder bijdroegen aan de economie.

Uitschieters bij de afgedragen milieuheffingen zijn handel, vervoer en horeca, en overheid en zorg. Deze bedrijfstakken droegen in 2013 respectievelijk 5,6 en 4 procent bij aan de opbrengsten uit milieuheffingen. In tegenstelling tot milieubelastingen betaalt de zakelijke dienstverlening weinig aan milieuheffingen. Het valt op dat de industrie, hoewel deze veel waarde toevoegt en ook veel vervuiling veroorzaakt, relatief weinig bijdraagt aan de milieubelastingen en -heffingen.

3.5.3 Milieubelastingen, 2013*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

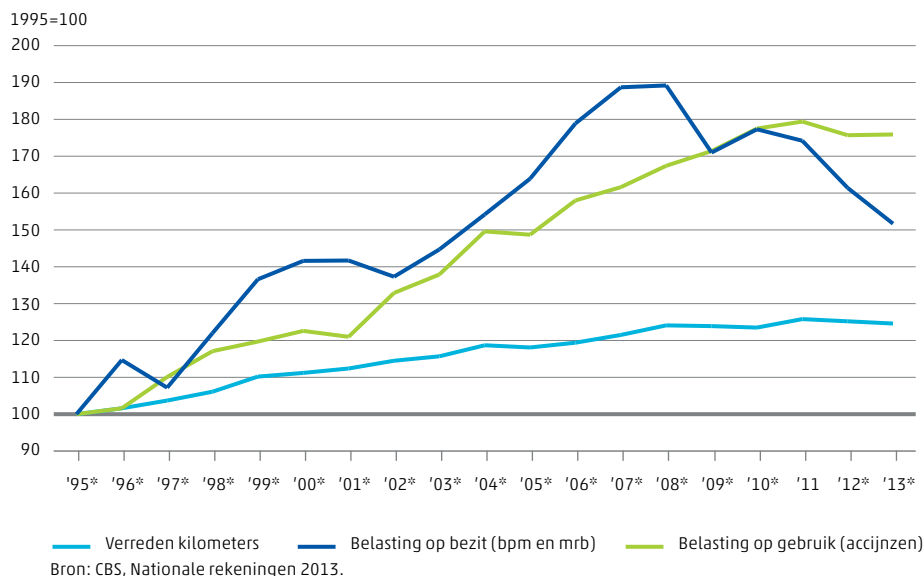
Motorrijtuigenbelasting levert het meeste op

Het grootste deel van de totale milieubelastingen komt binnen via de motorrijtuigenbelasting, ruim 26 procent, gevolgd door de energiebelasting.⁷⁾ Het aandeel van de energiebelasting was in 2013 vergeleken met 2012 flink hoger. Dit werd deels veroorzaakt door de introductie van de opslag duurzame energie, maar vooral door de tariefstijging van de energiebelasting.

Belastingen op bezit en gebruik van personenauto's laatste jaren niet meer gelijk op

De belastingen op mobiliteit (accijns, bpm⁸⁾ en motorrijtuigenbelasting) zijn sinds 1995 flink toegenomen. In 1995 brachten deze belastingen 8,3 miljard euro op en in 2013 was dit opgelopen tot 13,7 miljard, een stijging van ruim 64 procent. De piek lag echter in 2008, toen de belastingen op mobiliteit gezamenlijk bijna 15 miljard euro opbrachten. In 2013 bestond 73 procent van de milieubelastingen uit belastingen op mobiliteit.

3.5.4 Belastingen op bezit en gebruik van personenauto's

⁷⁾ Als de accijnzen bij elkaar genomen worden, is dat de grootste post.

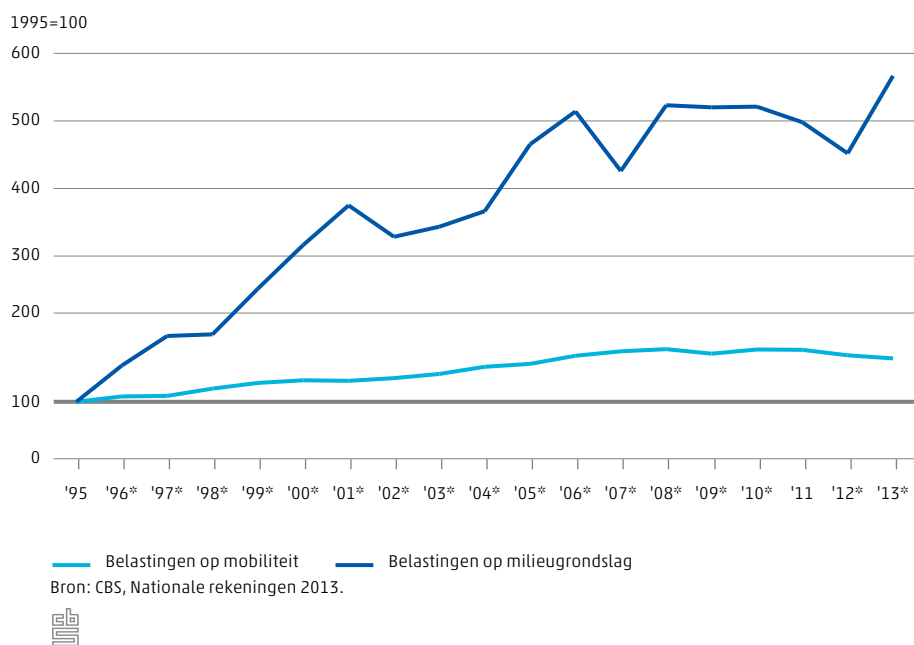
⁸⁾ De bpm is een belasting die betaald wordt bij de aanschaf van nieuwe auto's. Dit wordt in deze tekst gerekend tot belastingen op het bezit van auto's.

De bpm en de motorrijtuigenbelasting zijn belastingen op het bezit van personen-auto's. De accijnsopbrengst wordt gezien als een belasting op verbruik. Tot 2008 was deze verhouding min of meer gelijk. Daarna liepen de opbrengsten uit bezit, in het bijzonder de bpm, sterk terug. Dit kwam doordat een steeds groter deel van de bpm gebaseerd werd op de CO₂-uitstoot van auto's, waardoor milieuvriendelijke auto's steeds minder opleverden voor de schatkist. Daarnaast werden er minder nieuwe auto's verkocht. De accijnsopbrengsten daarentegen namen toe, van ruim 7,2 miljard euro in 2008 tot bijna 7,6 miljard euro in 2013. De piek van ruim 7,7 miljard euro aan accijnsopbrengsten lag in 2011. De afname in de opbrengsten van de accijnzen na 2011 werd deels veroorzaakt door een daling van het aantal verreden kilometers.

Belastingen op milieugrondslag meer toegenomen dan belastingen op mobiliteit

Belastingen op mobiliteit vormen één pijler van de totale milieubelastingen. De andere pijler bestaat uit de belastingen op milieugrondslag. Dit zijn de belastingen op leiding- en grondwater, de energiebelasting, de brandstofbelasting, de afvalstoffenbelasting, de vliegbelasting en de verpakkingenbelasting. In 2013 kwam 73 procent van de totale opbrengsten van de milieubelastingen uit belastingen op mobiliteit. De belastingen op milieugrondslag hadden een aandeel van 27 procent. Deze belastinginkomsten zijn sterk gestegen. In 1995 leverden deze belastingen 858 miljoen euro op, in 2013 waren de inkomsten opgelopen tot bijna 5 miljard euro. Dit komt vooral door de tariefstijgingen van de energiebelasting. Zo is de belasting op gemiddeld verbruik (0,8–10 MWh) in de periode 1996–2013 gestegen van 13,39 naar 118,50 euro per 1 000 kWh.

3.5.5 Belastingen op milieugrondslag en mobiliteit

4.

Huishoudens

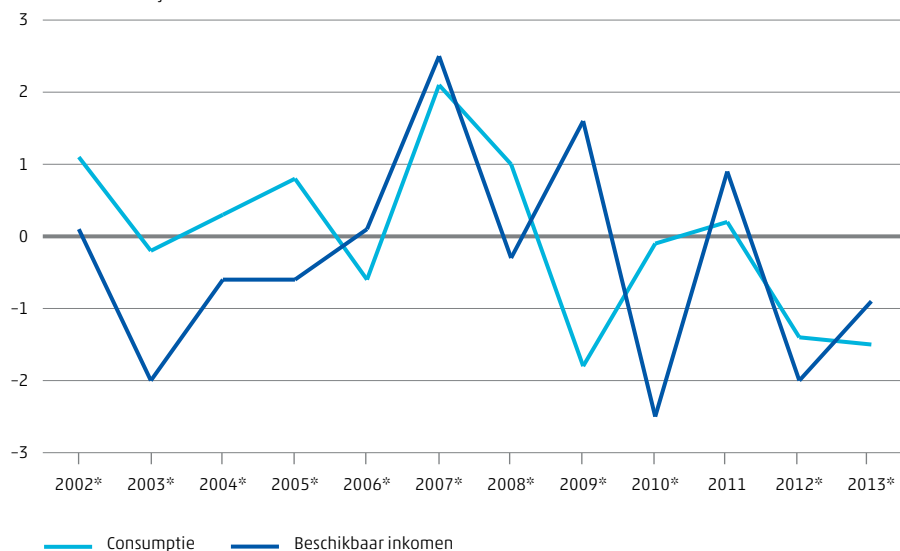
Het netto reëel beschikbaar inkomen van huishoudens is in 2013 met 0,9 procent gedaald. Dit komt deels voor rekening van de prijsontwikkeling: zonder de correctie hiervoor steeg het inkomen wel. De loonsom steeg slechts beperkt en door de slechte arbeidsmarkt nam het aantal WW-uitkeringen toe. Ook het volume van de consumptie daalde met 1,6 procent. Er werden vooral minder duurzame consumptiegoederen gekocht. Huishoudens hebben in 2013 voor het eerst hun hypotheekschuld teruggebracht: deze nam af met 8,2 miljard euro.

4.1 Inleiding

Het netto reëel beschikbaar inkomen is in 2013 verder gedaald. Ten opzichte van 2012 lag het inkomen 0,9 procent lager. Het netto reëel beschikbaar inkomen is het beschikbaar inkomen van huishoudens gecorrigeerd voor de prijsontwikkeling. Zonder deze prijsontwikkeling steeg het inkomen van huishoudens in 2013 wel. Doordat het reëel beschikbaar inkomen de afgelopen jaren sterk daalde, zijn huishoudens ook minder gaan consumeren. De bestedingsruimte werd namelijk steeds kleiner. Bovendien was het consumentenvertrouwen lange tijd erg laag. Het volume van de consumptie van huishoudens nam in 2013 af met 1,6 procent.

4.1.1 Ontwikkeling beschikbaar inkomen en consumptie

% mutatie t.o.v. een jaar eerder

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

4.2 Consumptie

De consumptie van goederen kromp in 2013 met 3,1 procent. Huishoudens hebben vooral minder duurzame consumptiegoederen aangeschaft, zoals kleding, auto's, wasmachines en meubels. Deze aankopen zijn zeer gevoelig voor conjunctuurschommelingen: als het tegenzit worden ze vooruitgeschoven of wordt er volledig van afgezien. De consumptie van duurzame goederen kromp in 2013 met 6,8 procent.

De uitgaven aan diensten bleven, gecorrigeerd voor prijsontwikkelingen, ongeveer gelijk. De uitgaven aan medische diensten en welzijnszorg vormden hierop een uitzondering en namen met bijna 11 procent toe. De uitgaven aan financiële en zakelijke diensten namen sterk af.

4.2.1 Consumptie door huishoudens (incl. IZWh's)

	2013*	
	mld euro	% volumemutatie t.o.v. 2012
Goederen (1)	127,0	-3,1
waaronder		
voedingsmiddelen	31,9	-0,3
duurzame consumptiegoederen	49,1	-6,8
Diensten (2)	161,0	0,2
waaronder		
medische diensten en welzijnszorg	11,9	10,6
financiële en zakelijke diensten	18,8	-0,8
Binnenlandse consumptie huishoudens (1+2)	288,1	-1,3
Consumptie niet-ingezetenen in Nederland (-)	-10,4	6,0
Consumptie Nederlanders in het buitenland (+)	11,9	-2,4
Nationale consumptie huishoudens	289,6	-1,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

4.3 Beschikbaar inkomen

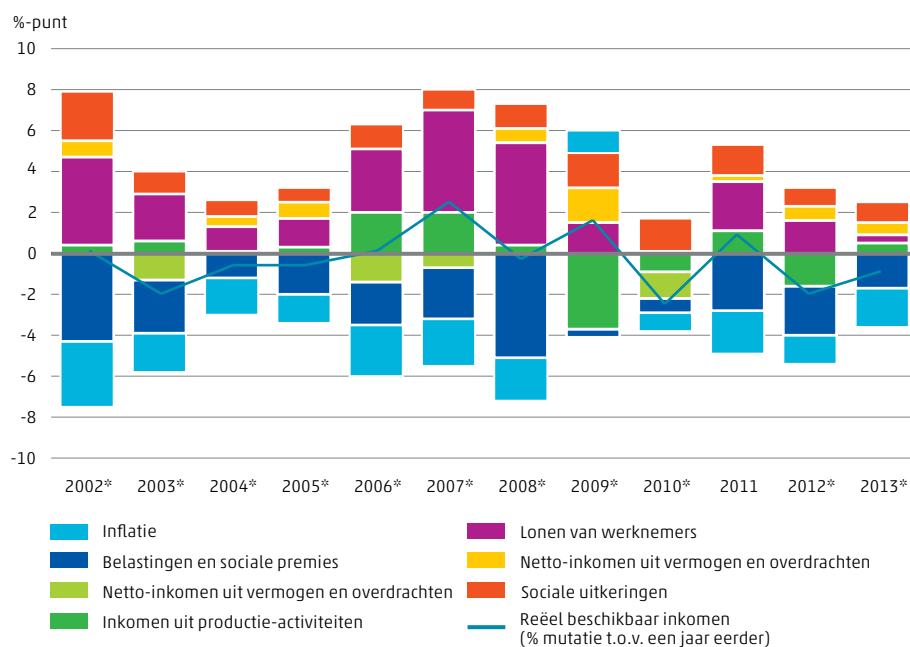
Het beschikbaar inkomen is opgebouwd uit de verschillende inkomensbronnen van huishoudens, minus de te betalen belastingen en sociale premies. De inkomensbronnen zijn het inkomen van zelfstandigen uit productieactiviteiten (het gemengd

inkomen), de beloning van werknemers, het inkomen uit vermogen en de sociale uitkeringen.

De inkomsten uit elk van deze bronnen stegen in 2013 en droegen daardoor positief bij aan de ontwikkeling van het beschikbaar inkomen. De beloning van werknemers steeg wel slechts beperkt: deze toename was voornamelijk te danken aan de stijging van de sociale premies ten laste van werkgevers, die als beloning van werknemers meetellen.

Ook het saldo van inkomsten uit vermogen en betaalde rente was positief. Er werd een miljard euro meer aan dividenden ontvangen. Bovendien daalde de op uitstaande leningen betaalde rente. Een grote post binnen de ontvangen inkomens uit vermogen zijn de toegerekende inkomsten uit de pensioenrechten (zie kader); deze namen met een half miljard euro toe. Hier staat tegenover dat de betaalde sociale premies sterk stegen, waardoor de ontwikkeling van het beschikbaar inkomen werd gedrukt.

4.3.1 Aandeel in ontwikkeling reëel beschikbaar inkomen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

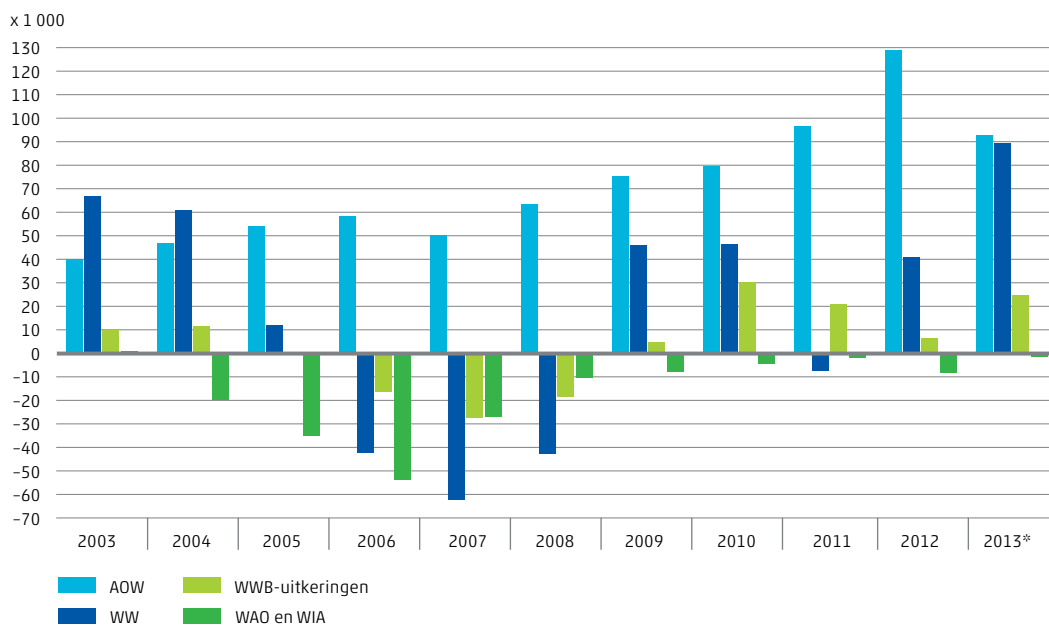

Slechte arbeidsmarkt leidt tot meer WW-uitkeringen

De ontvangen sociale uitkeringen zijn ook in 2013 weer gestegen. Onder de sociale uitkeringen vallen de sociale verzekeringen, zoals de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA), de Algemene Ouderdomswet (AOW) en de Werkloosheidswet (WW), en de sociale voorzieningen, waaronder de Wet werk en bijstand (WWB). Het aantal uitkeringen nam onder meer toe door de slechte omstandigheden op de arbeidsmarkt. Dit is vooral terug te zien bij de WW-uitkeringen: in 2013 nam het gemiddeld aantal WW-uitkeringen met 89 duizend toe. De laatste keer dat het aantal WW-uitkeringen daalde was in 2008. Ook het aantal bijstandsuitkeringen steeg in 2013 met bijna 25 duizend.

Het aantal AOW-uitkeringen neemt al jaren toe doordat de bevolking vergrijst. Vanwege de naoorlogse babyboom is de instroom in de AOW de laatste jaren extra groot. Ook neemt de levensverwachting nog altijd toe. Om de kosten in de hand te houden wordt de AOW-leeftijd steeds verder opgeschoven, tot 67 jaar in 2023. Daarna wordt de AOW-leeftijd afhankelijk van de gemiddelde levensverwachting.

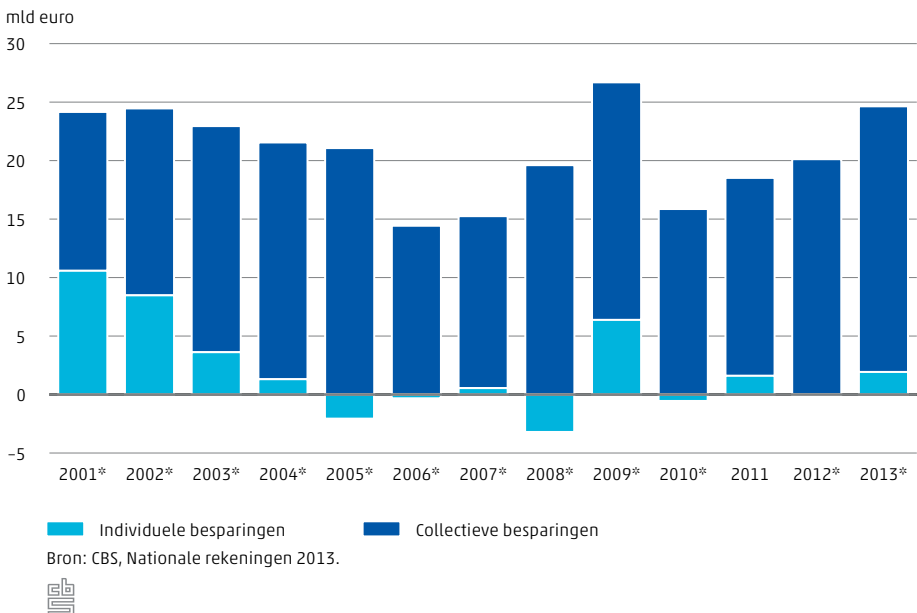
4.3.2 Aantal uitkeringen per regeling

4.4 Besparingen en vermogen

De individuele besparingen zijn het deel van het netto beschikbaar inkomen dat niet gebruikt is voor consumptieve bestedingen. Dit nam in 2013 licht toe. De totale besparingen bevatten daarnaast ook de opgebouwde pensioenrechten, ook wel de collectieve besparingen genoemd (zie kader). De collectieve besparingen zijn doorgaans veel groter dan de individuele besparingen. In 2013 werd per saldo 22,7 miljard euro meer ingelegd in de pensioenvoorzieningen dan er werd uitgekeerd.

4.4.1 Besparingen

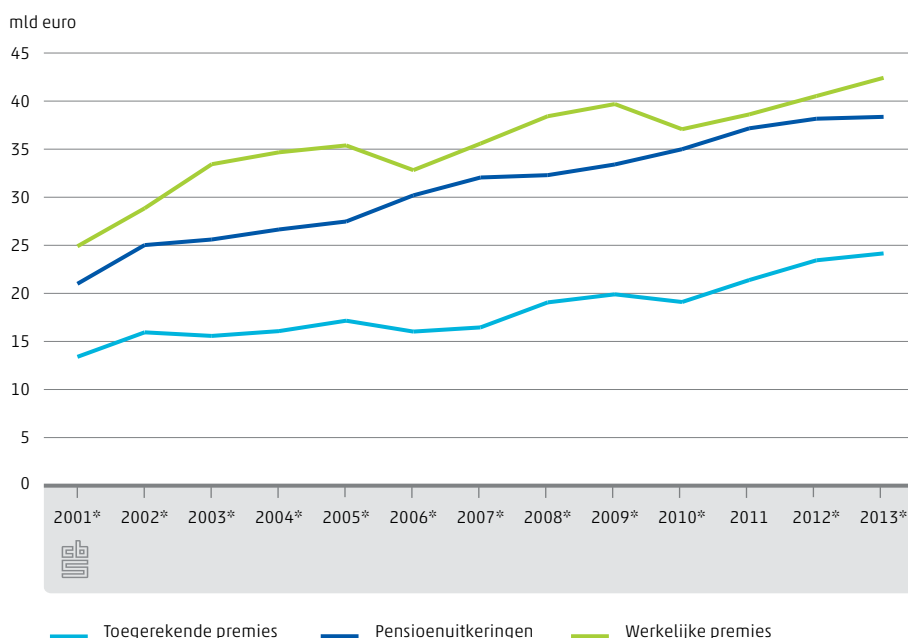

Pensioenen

Door de vergrijzing wordt het inkomen uit pensioenen steeds belangrijker voor huishoudens. In de jaren 2003–2013 zijn de totaal uitgekeerde pensioenen met 50 procent gestegen (van 25,6 miljard euro in 2003 tot 38,4 miljard euro in 2013). De bevolking vergrijst doordat mensen langer leven en er minder kinderen geboren worden. Dit leidt tot een grotere claim op de pensioenvoorzieningen.

De pensioenpremies zijn in dezelfde periode minder hard gestegen, namelijk met 36 procent. Deze pensioenpremies vallen in twee delen uiteen: de werkelijk betaalde pensioenpremies en de toegerekende pensioenpremies. Deze laatste zijn gelijk aan de rendementen die op het pensioenvermogen (exclusief buffers) behaald worden. Deze rendementen worden aan de huishoudens toegerekend; één keer als inkomen uit vermogen en één keer (negatief) als toegerekende pensioenpremies. Door deze dubbele transactie wordt het beschikbaar inkomen niet beïnvloed: huishoudens ontvangen deze rendementen namelijk niet daadwerkelijk, ze worden toegevoegd aan de pensioenreserves. Pensioenvoorzieningen zijn verplichte besparingen voor toekomstig levensonderhoud en het saldo van premies en uitkeringen wordt dan ook wel de collectieve besparingen genoemd.

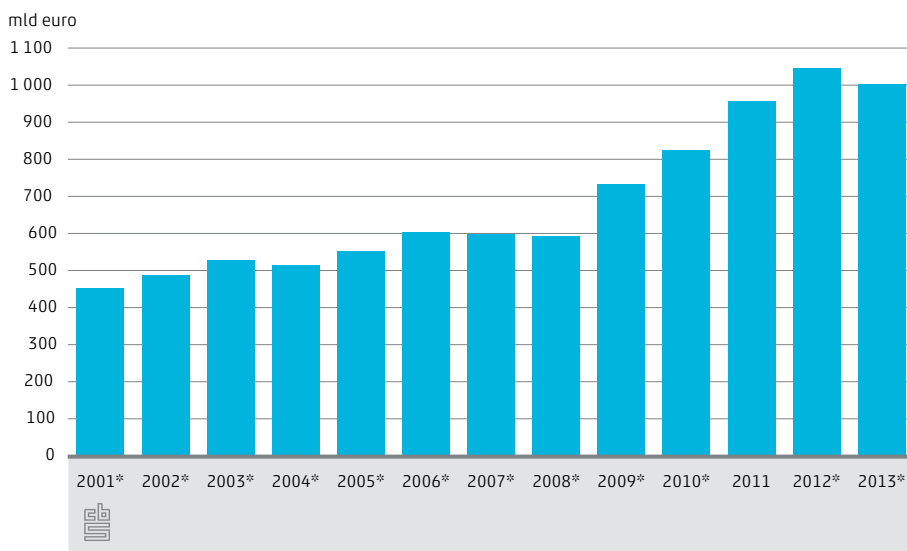
Pensioenpremies en -uitkeringen

Binnen de vermogens van huishoudens vormen de pensioenrechten een belangrijke post. Deze rechten bedroegen in 2013 net iets meer dan 1 000 miljard euro. Dit bedrag geeft weer hoeveel de pensioenfondsen in kas moeten hebben om de toekomstige pensioenuitkeringen (op basis van reeds gedane inleg) te kunnen betalen. Omdat pensioenfondsen buffers aan moeten houden, zullen ze meer in kas hebben dan dit bedrag. Het bedrag wordt uitgedrukt in de contante waarde, dat wil zeggen in euro's van nu. Deze contante waarde is erg afhankelijk

van veranderingen in de rente, welke weerspiegeld wordt in de disconteringsvoet. Een toenemende rente zal resulteren in een lagere contante waarde en omgekeerd. De daling van de pensioenrechten in 2013 kwam doordat rentestijgingen zorgden voor hogere toekomstige verwachte rendementen, waardoor pensioenfondsen nu minder in kas hoeven te hebben. De werkelijke premies waren in 2013 wel groter dan de uitkeringen.

Pensioenrechten van huishoudens

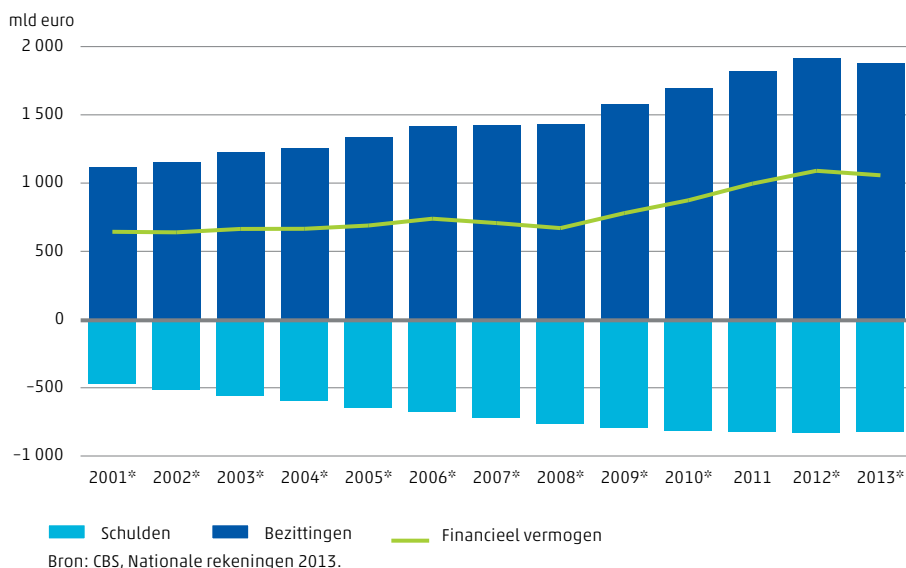
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

Financieel vermogen gedaald

Het financieel vermogen van huishoudens is in 2013 voor het eerst sinds 2008 gedaald. De daling bedroeg 33 miljard euro en het financieel vermogen kwam daarmee uit op 1 057 euro. Dit financieel vermogen van huishoudens bestaat uit financiële bezittingen enerzijds en schulden anderzijds. Het grootste gedeelte van de financiële bezittingen van huishoudens bestaat uit pensioenrechten (zie kader). Deze daalden met 44 miljard euro tot 1 001 miljard euro. Ook de schulden (voornamelijk hypotheeklen) namen af, maar niet genoeg om een daling van het financieel vermogen van huishoudens te voorkomen.

Naast de pensioenrechten zijn ook de effecten die huishoudens bezitten een omvangrijke post binnen de totale financiële bezittingen. Deze effecten kunnen aandelen, obligaties en/of opties zijn. De ontwikkelingen op de aandelenmarkten waren vorig jaar positief. De AEX eindigde in 2013 boven de 400 punten en ook de belangrijkste buitenlandse beurzen kenden grote koersstijgingen. De huishoudens profiteerden hiervan: de waarde van de effecten die zij bezitten nam met 5 procent toe. Daarnaast werden er meer aandelen gekocht dan verkocht.

4.4.2 Financieel vermogen

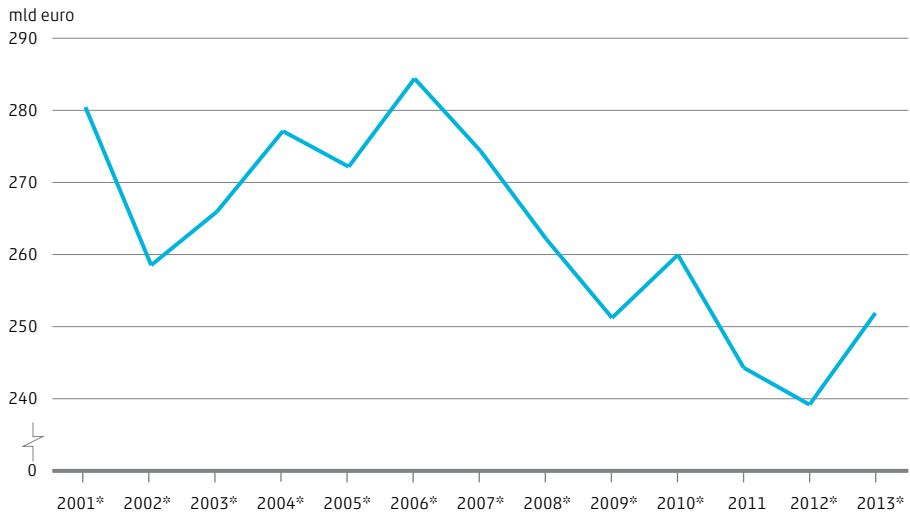

In 2013 nam de hypotheekschuld af met

€ 8 200 000 000

4.4.3 Effecten

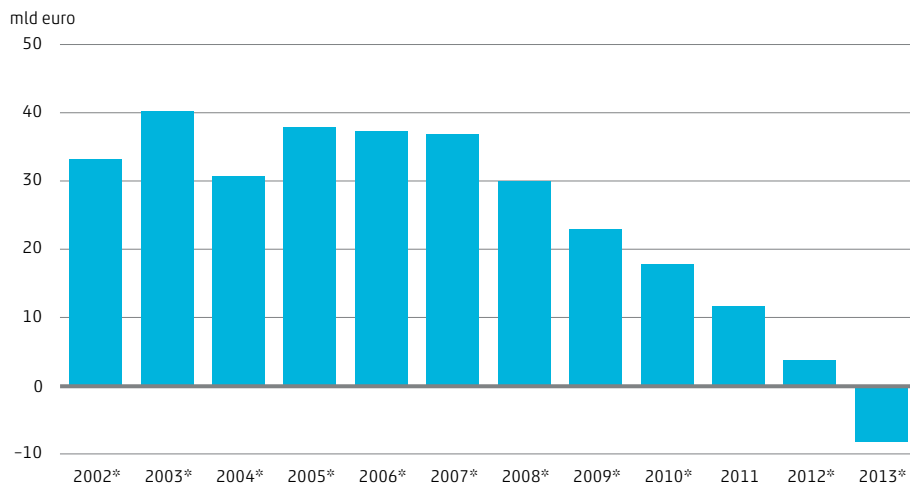
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

De schulden van huishoudens bestaan voor het grootste deel uit woning-hypotheeklen. In 2013 slook de hypotheekschuld van huishoudens voor het eerst sinds het begin van de metingen in 1995.¹⁾ Per saldo werd er 8 miljard euro meer afgelost dan opgenomen. De lage rente op spaartegoeden en de angst voor rest-schulden zijn mogelijke verklaringen voor de afname van de hypotheekschuld. Ook heeft het kabinet per 1 januari 2013 de hypotheekrenteaftrek aangepast. Mensen die na die datum hypotheeklen afsluiten, komen alleen in aanmerking voor hypotheekrenteaftrek als ze daadwerkelijk aflossen. Tegenover de hypotheekschuld staat wel het bezit van een eigen woning. Dit bezit is voor Nederland als geheel nog altijd veel groter dan de hypotheekschuld.

¹⁾ De metingen tussen 1995 en 2001 zijn uitgevoerd op basis van het ESR 1995. De overige cijfers in dit hoofdstuk zijn samengesteld op basis van het nieuwe ESR 2010. Zie het kader in hoofdstuk 1: Revisie nationale rekeningen.

4.4.4 Verandering hypotheekschuld

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

5.

Ondernemingen

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe het in 2013 het bedrijfsleven verging. Het hoofdstuk vangt aan met de belangrijkste resultaten van de vennootschappen (5.1). Hierna wordt meer in detail ingegaan op achtereenvolgens de goederenproducenten (5.2) en de commerciële dienstverleners (5.3). De nadruk ligt hierbij op de ontwikkeling van de toegevoegde waarde. Vanwege hun bijzondere rol in de economie en de afwijkende indicatoren die deze met zich meebrengt, wordt in een aparte paragraaf ingegaan op de financiële instellingen (5.4). Het hoofdstuk sluit af met de ontwikkeling van het aantal faillissementen (5.5).

5.1 Inleiding

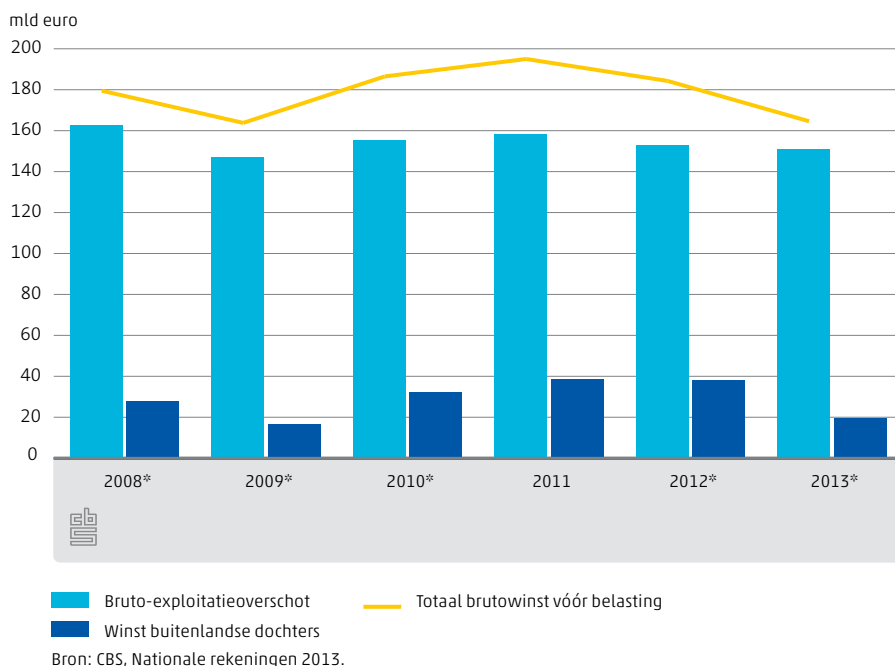
De niet-financiële vennootschappen kenden net als in 2012 geen goed jaar. De brutowinst vóór belastingen daalde in 2013 verder tot 164,6 miljard euro, een teruggang van bijna 20 miljard vergeleken met een jaar eerder. Deze daling wordt vooral veroorzaakt door een afname van de opbrengsten van buitenlandse dochters. De binnenlandse activiteiten lieten met een daling van het bruto-exploitatatieoverschot van 1,9 miljard euro slechts een kleine teruggang zien. Van de winst die na afdracht van de belastingen resulteerde (97 miljard euro) is ruim 36 miljard euro uitgekeerd aan de aandeelhouders en eigenaren. De rest is toegevoegd aan het eigen vermogen en deels gebruikt om investeringen te financieren.

Ook de financiële instellingen (exclusief financiële instellingen en krediet-verstrekkers binnen concernverband¹⁾) behaalden in 2013 minder winst dan in 2012. Hier was het vooral het binnenlandse bedrijf dat minder presteerde; de winst van de buitenlandse dochters bleef vrijwel op peil. De brutowinst vóór belastingen kwam in 2013 uit op 17,8 miljard euro.²⁾ Een reden voor het verminderde resultaat was dat het saldo tussen de ontvangen en betaalde rente nog verder omlaag is gegaan. De hypotheekmarkt is verstoord, de investeringen door bedrijven en de overheid liggen op een laag peil en grote ondernemingen regelen hun financiering steeds meer buiten de (Nederlandse) banken om. Het beeld van de financiële instellingen ziet er overigens wel anders uit wanneer de groep 'financiële instellingen en kredietverstrekkers binnen concernverband' wordt meegenomen, zie 5.4.

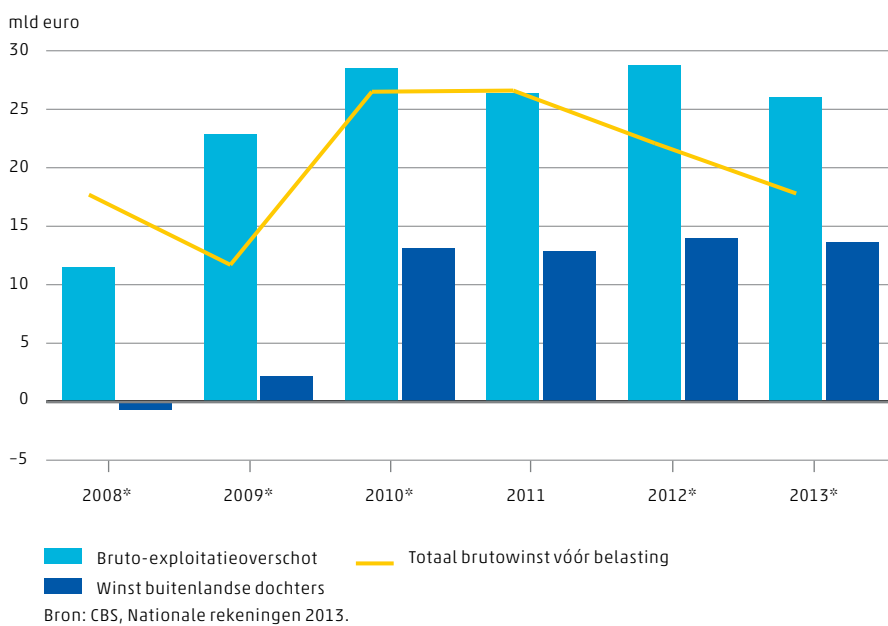
¹⁾ Voorheen 'bijzondere financiële instellingen'.

²⁾ Behalve het exploitatieoverschot en de winst van buitenlandse dochters bepalen ook andere, soms negatieve componenten de totale winst.

5.1.1 Resultaat niet-financiële vennootschappen

5.1.2 Resultaat financiële instellingen¹⁾

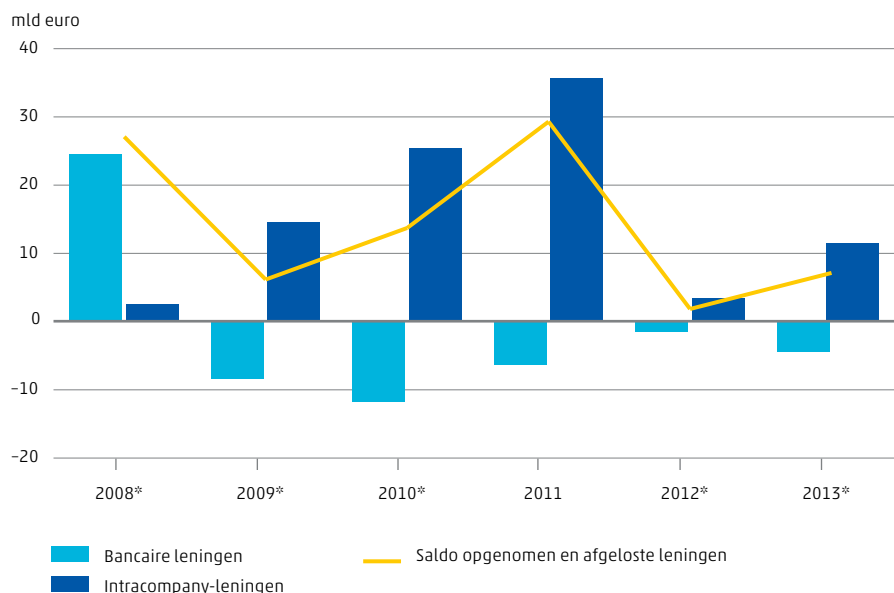

¹⁾ Exclusief financiële instellingen en kredietverstrekkers binnen concernverband.

Het saldo van opgenomen en afgeloste leningen van de niet-financiële vennootschappen kwam in 2013 uit op 7,1 miljard euro. Er zijn per saldo dus meer leningen opgenomen dan afgelost. Er heeft in de voorbije jaren wel een sterke verandering plaatsgehad bij de financiering: aan leningen bij banken wordt vanaf 2009 juist minder opgenomen dan afgelost. De financiering vindt nu veel meer plaats in concernverband: moederondernemingen lenen uit aan dochterondernemingen en vice versa. Hiermee worden investeringen en nieuwe deelnemingen betaald. Het aandeel van de intracompanyleningen in het totaal van de uitstaande leningen is vanaf 2009 steeds verder toegenomen en kwam eind 2013 uit op bijna 40 procent. Alleen grote, internationaal opererende ondernemingen kennen een dergelijke financiering.

5.1.3 Saldo opgenomen en afgeloste leningen niet-financiële vennootschappen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

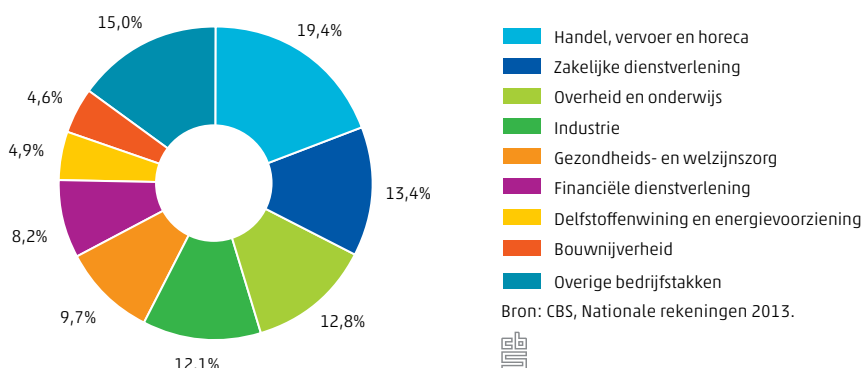
In totaal creëerden de niet-financiële en financiële vennootschappen tezamen bijna driekwart van de toegevoegde waarde in 2013. De rest werd in ongeveer gelijke mate gecreëerd door de overheid en de huishoudens, waaronder ook zelfstandigen zijn opgenomen. In de rest van deze paragraaf en in 5.2 en 5.3 wordt ingegaan op de ontwikkeling van de toegevoegde waarde per bedrijfstak. De overheid (inclusief het onderwijs) heeft niet primair een marktfunctie en

blijft buiten dit hoofdstuk. De zorgsector is bezig aan een verschuiving richting meer marktwerking. Aan de zorgsector, goed voor bijna 10 procent van de toegevoegde waarde, wordt daarom aandacht geschonken onder de commerciële dienstverleners (5.3). Voor de financiële instellingen is de toegevoegde waarde geen kernbegrip, zij worden daarom apart behandeld in 5.4.

Er waren niet veel bedrijfstakken waarvan het volume van de toegevoegde waarde in 2013 fundamenteel groeide. De delfstoffenwinning groeide met 7 procent, maar dit hangt vooral samen met het grote gasverbruik vanwege de strenge winter. Een andere sterke stijger was de verhuur van en handel in onroerend goed. Deze stijging heeft echter vooral te maken met aflossingen op hypotheek door eigenwoningbezitters (zie 5.3) en wordt ongedaan gemaakt door een omgekeerde ontwikkeling bij de financiële instellingen. Blijft over een behoorlijke groei van de landbouw en een kleine groei van de zorg.

Aan de min-kant ging vooral de bouw verder achteruit, met een krimp van 4,4 procent. De financiële instellingen krompen ook, dit was de tegenpost van de plus bij de verhuur van en handel in onroerend goed. Substantiële krimp was verder te zien bij de handel, de informatie en communicatie, en het onderwijs. De industrie kromp met 0,4 procent.

5.1.4 Aandeel bruto toegevoegde waarde in basisprijzen, 2013*

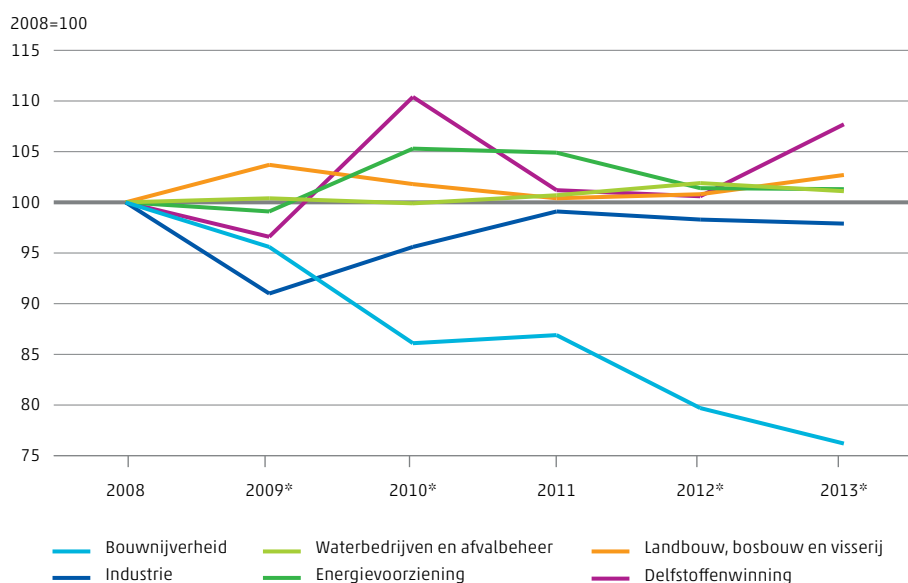

5.2 Goederenproducenten

Onder de goederenproducenten groeiden in 2013 alleen de delfstoffenwinning en de landbouw. Beide bedrijfstakken schommelen sterk van jaar op jaar, en bij beide hangt dit sterk af van de weersomstandigheden. De delfstoffenwinning is gebaat bij een koude winter, de relatie van de landbouw met het weer is minder eenvoudig.

De bouwnijverheid is gedurende de hele crisisperiode gekrompen en de krimp hield ook in 2013 aan. Van de overige goederenproducenten was het productie-niveau in 2013 niet veel anders dan in 2008; het uitblijven van groei over zo'n lange periode is uitzonderlijk. De industrie neemt ongeveer de helft van de goederenproductie voor haar rekening en is daarmee is de belangrijkste goederenproducent. De industrie kromp zowel in 2012 als in 2013 licht en kwam in de voorbije jaren nooit boven het niveau van 2008 uit.

5.2.1 Volume bruto toegevoegde waarde goederenproducenten¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

¹⁾ In basisprijzen.

Landbouwkomen gestegen door toegenomen vraag naar zuivel

Na een qua inkomen gunstig 2012, kende de landbouw, bosbouw en visserij wederom groei in 2013. De inkomsten stegen met maar liefst 10 procent. Het volume van de toegevoegde waarde lag 1,9 procent hoger, het productievolume 1,3 procent hoger. Dat de productie steeg kwam vooral door de hogere afzet van de veeteeltproducten.

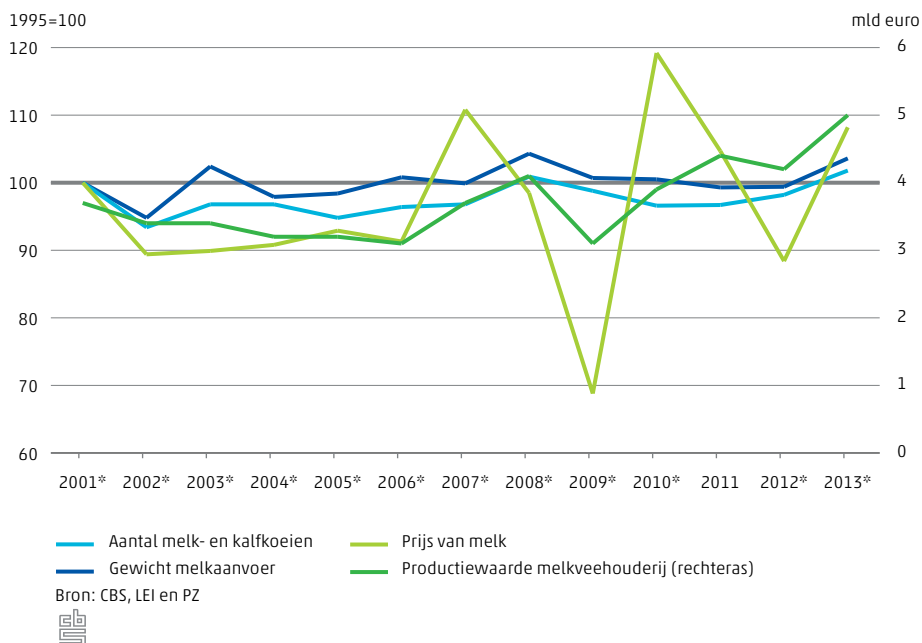
De groei van de gewassen in de akkerbouw kwam laat op gang door de lange winter. De tarwe- en gerstooft nam desondanks toe door een hogere opbrengst per hectare. Door de toename van het betaalde areaal was de productie van consumptieaardappelen ook hoger. Door de droogte aan het eind van het oogstseizoen bleef het suikergehalte per hectare suikerbieten achter bij 2012.

De tuinbouw kon het exportvolume van snijbloemen op een relatief hoog niveau handhaven. De lange winter had echter een negatieve invloed op de productie van tuinplanten en boomkwekerijproducten. Na het koude voorjaar waardoor met name tuinplanten moeizaam werden verkocht, kwam er een zomerse hittegolf die de vraag naar bloemen temperde. Vooral de uitvoer naar Noordwest-Europa liep terug. De bloembollenexport steeg licht bij een onveranderd gebleven areaal. Verder lag de productie van groenten 2,5 procent boven het niveau van 2012. Vooral de tomatenoogst was bijzonder gunstig, mede door de grotere hoeveelheid licht als gevolg van de zeer warme zomer. De perenoogst was voor het eerst groter dan de appeloogst. Er werd 327 miljoen kilogram peren geoogst tegenover 314 miljoen kilogram appels. Het perenareaal steeg ten opzichte van 2012 met 4 procent, terwijl het areaal appels licht daalde.

De veehouderij voerde minder runderen en varkens aan bij de Nederlandse slachterijen. De aanwas van melkkoeien en kalveren nam wel flink toe. Boeren fokten meer koeien in de aanloop naar het afschaffen van de melkquota per 1 april 2015. In de pluimveehouderij werden meer consumptie-eieren geproduceerd. De invoering van de nieuwe huisvestingregels was in 2012 nog oorzaak van het lagere aanbod van consumptie-eieren en daarmee de gekrompen export. In 2013 werd ook meer pluimvee geslacht. De productie van rauwe melk steeg met maar liefst 4,5 procent. Dit groeicijfer is fors hoger dan dat van de totale melkafzet van de EU-27. Er was een sterk verhoogde vraag naar melkproducten vanuit China door de stagnerende Chinese melkproductie. Daarnaast hadden Chinese ouders minder vertrouwen in binnenlands geproduceerde melk. Veel Chinezen zijn op hun hoede voor lokale producten sinds in 2008 acht baby's omkwamen na te zijn gevoed met door melamine besmette melk. Vooral de Nederlandse

melkveehouders konden daarvan profiteren. Zij namen een overschrijding van het melkquotum voor lief, omdat de fors hogere melkprijs de superheffing ruimschoots compenseerde.

5.2.2 De melkproductie

In de landbouw lag het prijsniveau gemiddeld 3,9 procent hoger dan in 2012. De prijsontwikkeling van rauwe melk was de belangrijkste oorzaak van deze stijging. De prijzen van graan daalden in 2013 fors door het grote mondiale aanbod. Een jaar eerder waren de prijzen juist hoog door de magere oogsten in Rusland en de VS. Net als bij het graan lagen ook de prijzen van de in 2013 geoogste consumptieaardappelen onder het niveau van een jaar eerder. De prijzen van uien namen wel toe, ondanks de gunstige prijsvorming van een jaar eerder. De gemiddelde afzetprijzen in de tuinbouw stegen ook. Belangrijke glasgroenten zoals komkommer, paprika en champignons werden gemiddeld 16 procent duurder. De prijs van tomaat daalde daarentegen met bijna 18 procent door het sterk gestegen aanbod. Appelen en peren werden aan het eind van het jaar ook goedkoper. De prijs van snijbloemen en planten lag echter 2,5 procent boven het niveau van een jaar eerder.

De prijsvorming in de veehouderij was veel gunstiger dan in de tuinbouw. Uitgezonderd de prijzen van varkens en eieren stegen de prijzen van de veehouderijproducten met gemiddeld 4 procent. Voor consumptie-eieren werd bijna 30 procent minder betaald door het grote internationale aanbodoverschot. De (pluim-)veehouderij heeft de laatste jaren fors moeten investeren in ruimere behuizing van dieren. De nieuwe EU-regels voor de intensieve veehouderij gelden vanaf 1 januari 2013. Het vermoeden bestaat dat in andere landen van de EU nog niet volledig is voldaan aan de nieuwe Europese normen voor de ruimere kooi- of scharrelsystemen. Hierdoor kon de Nederlandse industrie goedkopere legbatterijeieren uit import verwerken. De Nederlandse pluimveehouders bleven hierdoor met de scharreleieren zitten. De rauwe melkprijs steeg met ruim 15 procent vanwege de sterk gestegen vraag uit China en andere Aziatische landen.

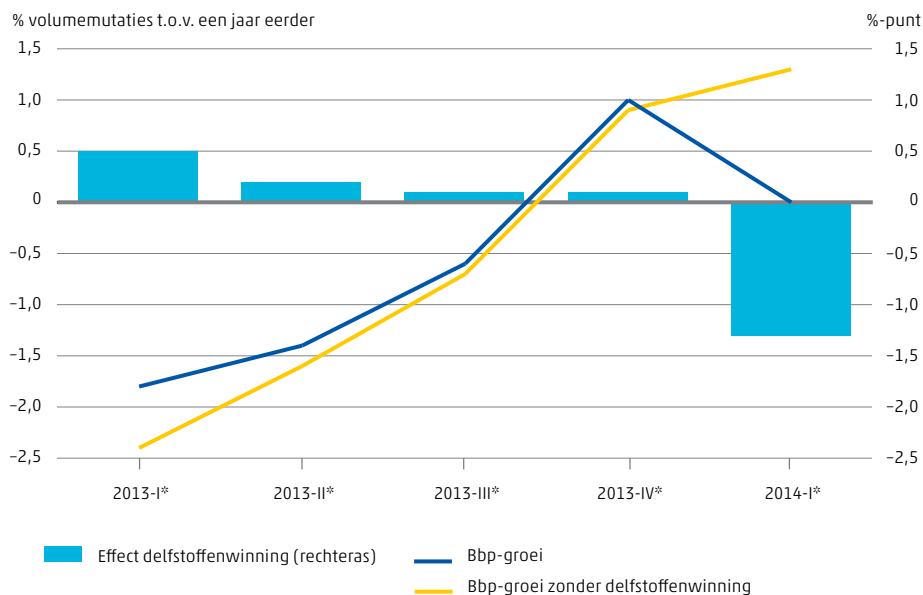
Het inkomen van de gehele landbouw, het totaal van de loonsom van werknemers en het exploitatie-overschot van ondernemers, was 10 procent hoger dan in 2012. De stijging van het inkomen werd vooral veroorzaakt doordat de afzetprijzen sneller stegen (3,9 procent) dan de verbruiksprijzen (1,6 procent). Diervoeders en aardgas werden duurder, maar kunstmest en bestrijdingsmiddelen goedkoper. Een andere oorzaak van de inkomensstijging is een bescheiden toename van de productiviteit van de veehouderij.

Hoge gasafzet vanwege strenge winter

Het volume van de toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning steeg in 2013 met 7 procent. Dit komt doordat vanwege de strenge winter de fysieke productie van aardgas ruim 7 procent hoger lag dan een jaar eerder. De aardgasprijzen daalden juist, met 3 procent. De productiewaarde van aardgas in lopende prijzen steeg dan ook met maar 4 procent, tot 20,5 miljard euro.

Een groot deel van het aardgas wordt gebruikt voor ruimteverwarming. Dit speelt sterker in het eerste en vierde kwartaal: de gasproductie ligt dan ook ruwweg twee keer zo hoog als in de overige kwartalen. In het eerste kwartaal bedroeg de bijdrage van de delfstoffenwinning aan de jaar-op-jaarontwikkeling 0,5 procentpunt. Doordat een jaar later, in het eerste kwartaal van 2014, het winterweer uitzonderlijk mild was, had de delfstoffenwinning toen een negatieve bijdrage van 1,3 procentpunt. De bijdrage van de delfstoffenwinning aan de economische ontwikkeling over heel 2013 was 0,2 procentpunt.

5.2.3 Bijdrage delfstoffenwinning aan bbp-groei

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

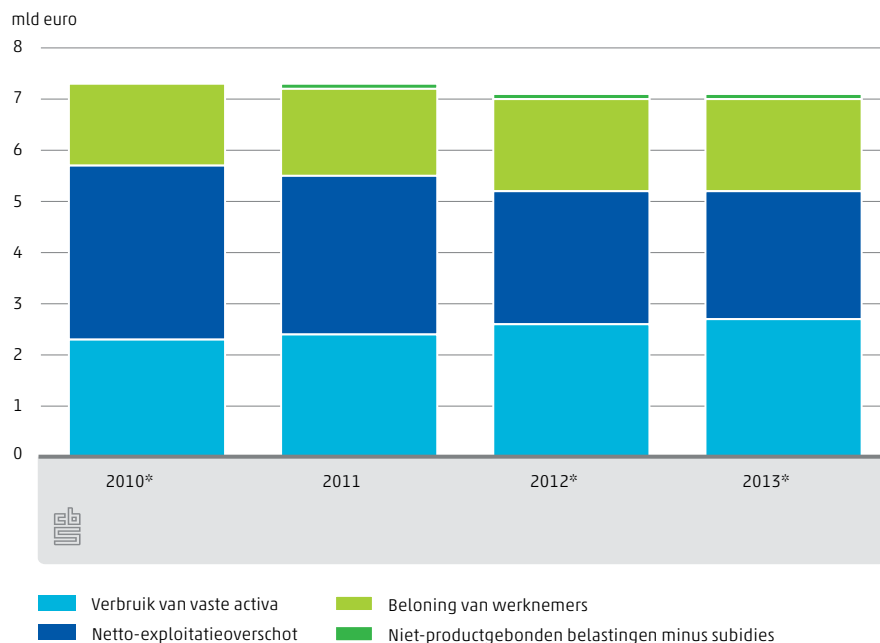
Nederlandse energiebedrijven in de verdrukking

Het netto-exploitatieoverschot van energiebedrijven is in de periode 2010–2013 met maar liefst een kwart gedaald. De afgelopen jaren hebben de energiebedrijven flink geïnvesteerd in nieuwe productiesystemen. Dit heeft echter (nog) niet geleid tot meer productie en toegevoegde waarde, terwijl de afschrijvingen door de extra gedane investeringen wel zijn toegenomen. De winst staat daardoor onder druk. Het gaat hierbij uitsluitend om de opwekkers van elektriciteit en handelaren in elektriciteit en gas. De winst van de netwerkbedrijven is behoorlijk stabiel.

Niet alleen de marges, maar ook de productievolumes van de genoemde energiebedrijven staan onder druk. Dit heeft drie oorzaken. Ten eerste zorgt de gewenste overgang naar een duurzame energievoorziening in Europa ervoor dat steeds meer goedkope hernieuwbare energie wordt geïmporteerd vanuit Duitsland, vooral op zonnige en winderige dagen. Daarnaast draaien veel Nederlandse centrales op gasturbines. Omdat steenkool de laatste jaren relatief goedkoop is geworden ten opzichte van aardgas, kunnen gascentrales op dit moment moeilijk concurreren met steenkoolcentrales. Tot slot is er de laatste jaren in Nederland veel

geïnvesteed in centrale opwekking van elektriciteit. Dit heeft, gegeven de eerder genoemde ontwikkelingen, overcapaciteit gecreëerd, waardoor prijzen nog meer onder druk zijn komen te staan. Die centrale opwekking van elektriciteit pakt ook ongunstig uit omdat het ernaar uitziert dat de overgang naar een hernieuwbare energievoorziening vooral decentraal georganiseerd zal gaan worden. De verkoop van netdiensten is redelijk stabiel en de werkgelegenheid bij de netwerkbedrijven is in de periode 2010–2013 zelfs iets toegenomen.

5.2.4 Verdeling bruto toegevoegde waarde energiebedrijven

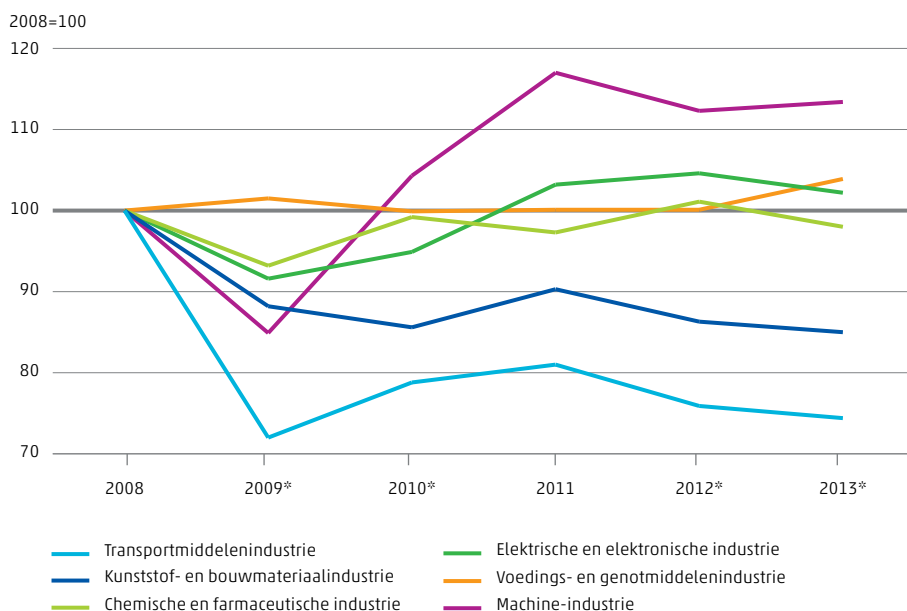

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

Industrie wederom licht gekrompen

Na groei in 2011 en krimp in 2012 (0,8 procent) is het volume van de toegevoegde waarde van de industrie in 2013 wederom gekrompen, met 0,4 procent. Door deze tweede achtereenvolgende krimp blijft de toegevoegde waarde van de industrie voorsnog onder het niveau van 2008. Oorzaak van de krimp zijn de aanhoudend zwakke marktomstandigheden, met name in Europa, waardoor de export van Nederlandse industriële goederen afneemt en investeringen verder teruglopen. Desondanks was in 2013 een licht herstel waarneembaar: met name een slecht eerste kwartaal drukte het resultaat van 2013.

5.2.5 Volume bruto toegevoegde waarde bedrijfsklassen binnen de industrie¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

¹⁾ In basisprijzen.

Behalve de voedings- en genotmiddelenindustrie, de textiel- en lederindustrie en de machine-industrie lieten alle bedrijfsklassen binnen de industrie krimp zien. Het sterkst kromp de chemische en farmaceutische industrie, namelijk met 3 procent. In 2012 groeide deze bedrijfsklasse met nog iets grotere cijfers. Verder kenden met name de elektrische en elektronische industrie en de transportmiddelenindustrie een stevige krimp. In het vierde kwartaal kende de transportmiddelenindustrie wel een sterke groei doordat er veel vrachtauto's verkocht werden vanwege een aangekondigde bpm-verhoging per 1 januari 2014. De scheepsbouw kende een lichte groei, na jaren van faillissementen en magere omzetten.

De voedings- en genotmiddelenindustrie liet in 2013 met 3,8 procent de grootste groei zien. De Nederlandse consument besteedde 1,1 procent minder aan voedings- en genotmiddelen. Dit werd echter ruimschoots gecompenseerd door een groei van de uitvoer van voedings- en genotmiddelen met ruim 4 procent. De machinebouw groeide met 1,0 procent. Deze groei werd vooral veroorzaakt door een sterke opleving van de vraag naar deze investeringsgoederen in het vierde kwartaal.

Na een paar jaar van prijsstijgingen zijn de afzetprijzen van de industrie in 2013 weer licht gedaald. Vooral in de aardolie-industrie lagen de prijzen flink lager. De prijzen van grond- en hulpstoffen daalden iets sneller dan de afzetprijzen, zodat de ruilvoet licht verbeterde.

Recycling loopt terug

Na een opleving in 2012 ging het in 2013 minder goed met de recycling. De hoeveelheid gerecycled materiaal nam met bijna 8 procent af ten opzichte van 2012. Vooral bouwafval en schroot zijn minder gerecycled, omdat het ook in de bouw slecht gaat en auto's minder snel worden vervangen. Glasafval en vetten zijn wel wat meer gerecycled, onder andere omdat er steeds meer frituurvet wordt ingezameld.

Malaise in de bouw houdt aan

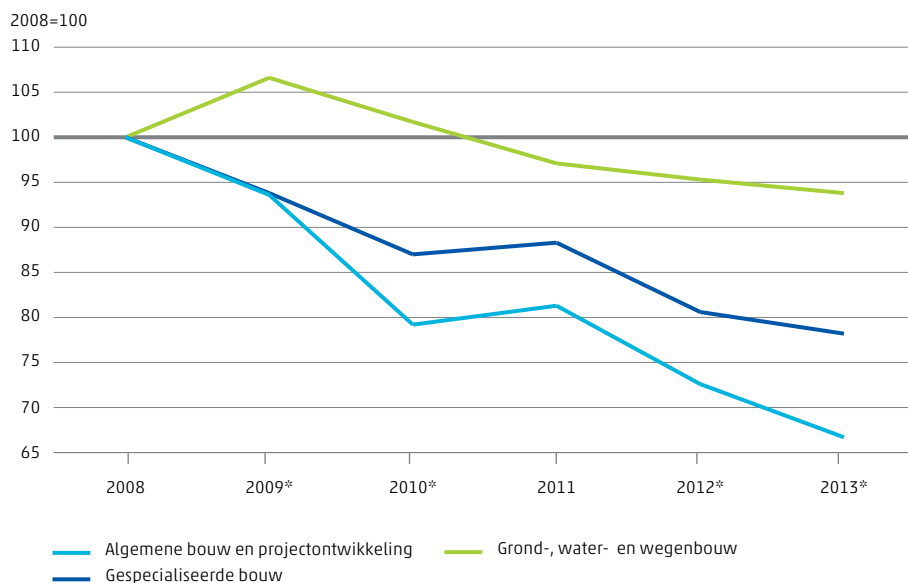
De bouwproductie is verder gedaald. De krimp in 2013 bedroeg 5 procent en volgde op een krimp van 7,5 procent in 2012. De bouwproductie en de bijbehorende toegevoegde waarde lagen in 2013 bijna een kwart lager dan in 2008. De bouw heeft veruit het meeste te lijden van de crisis. Ter vergelijking: het bbp kromp in de jaren 2008–2013 met nog geen 3 procent. Binnen de bouwnijverheid is de algemene bouw en projectontwikkeling het hardst geraakt. Het volume van de toegevoegde waarde van deze bedrijfsklasse kromp in 2013 met 8 procent. Ten opzichte van 2008 bedroeg de krimp bijna 35 procent. De grond-, water- en wegenbouw (GWW) kromp met 1,6 procent en lag 6 procent lager dan in 2008. De gespecialiseerde bouw kromp met 3 procent en lag 22 procent lager dan in 2008.

Vanwege de aanhoudende daling van de bouwproductie is het aantal banen van werknemers in de bouw in 2013 met 9 procent gedaald. Het aantal banen in de bedrijfstak is na 2008 elk jaar afgenomen, maar de daling in 2013 was sterker dan in voorgaande jaren. Sinds 2008 is het aantal arbeidsplaatsen voor werknemers in de bouwnijverheid met 78 duizend teruggelopen. Het aantal zelfstandigen in de bouw is de laatste jaren nog wel iets toegenomen, maar deze stijging zette in 2013 niet door.

In 2013 is voor ruim 26 duizend nieuwe woningen een bouwvergunning verleend. Dit komt net als in 2012 neer op een daling van ongeveer 30 procent ten opzichte van het voorafgaande jaar. Wel vlakke de daling in het vierde kwartaal wat af. Sinds het begin van de crisis in 2008 is het aantal woningen waarvoor een vergunning is verleend met 70 procent afgenomen. Het aantal verleende bouwvergunningen voor nieuwbouwwoningen was in 2013 het laagst in de hele

reeks die begint in 1953. Voor zowel woningen als bedrijfsgebouwen geldt dat de bouwsom van nieuwbouw waarvoor een vergunning is verleend in 2013 is gedaald. Voor andere werkzaamheden waarvoor een vergunning dient te worden aangevraagd, zoals onderhoud en uitbreiding, is het beeld minder ongunstig. De bouwsom voor dit type werkzaamheden aan woningen en gebouwen is in 2013 met 8 procent gestegen.

5.2.6 Volume bruto toegevoegde waarde bedrijfsklassen binnen de bouwnijverheid¹⁾

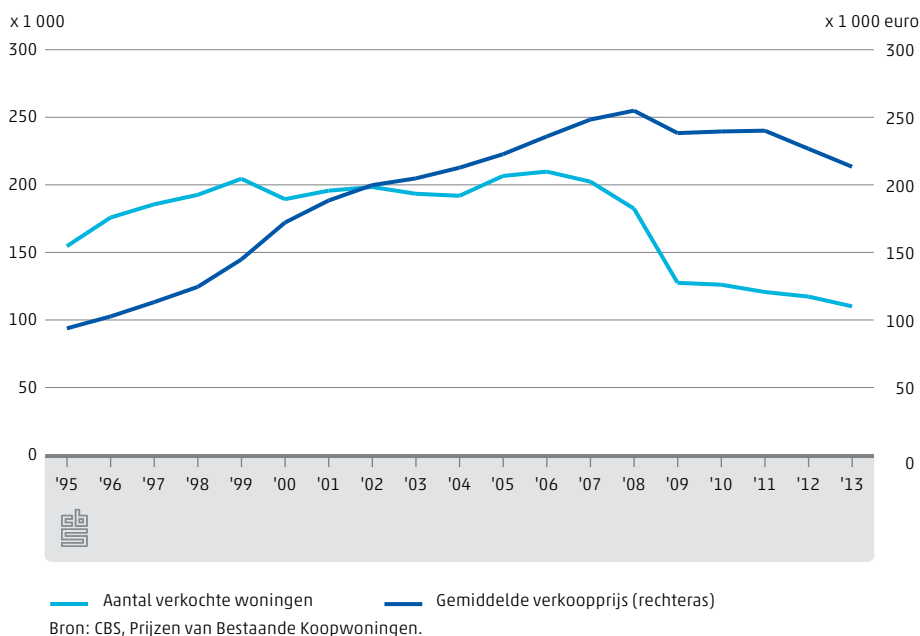
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

¹⁾ In basisprijzen.

Ook in 2013 werden er weer minder huizen verkocht dan een jaar eerder en tegen lagere prijzen. Medio 2014 lijkt er echter een kentering in zicht. De prijzen van bestaande koopwoningen zijn in het tweede kwartaal van 2014 voor het eerst sinds jaren gestegen. Vanaf de tweede helft van 2013 was er al een voorzichtige stijging gaande in de verkopen.

5.2.7 Verkopen bestaande koopwoningen

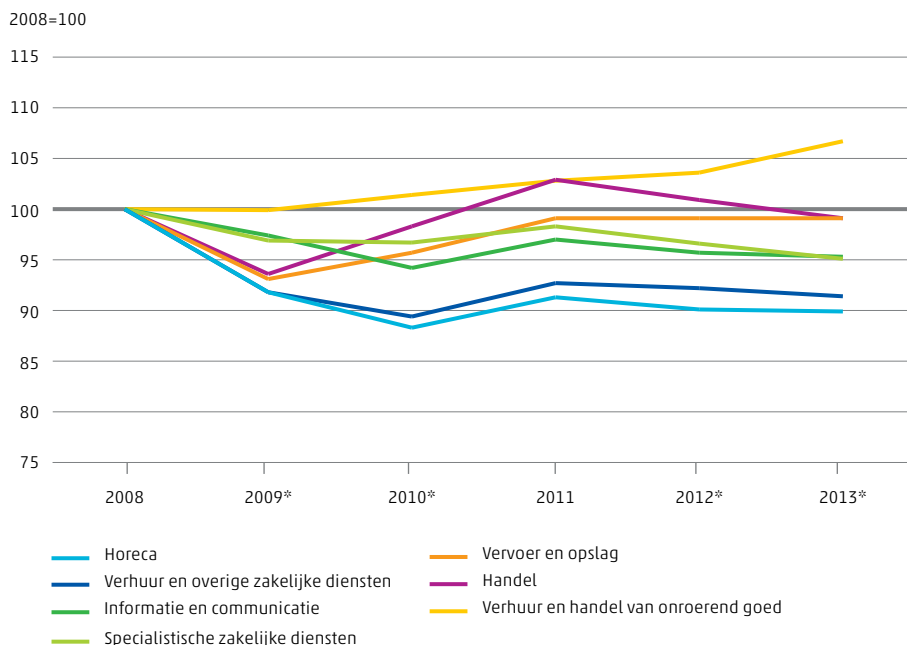
5.3 Commerciële dienstverleners

De toegevoegde waarde van de meeste dienstverleners kromp in 2013 of bleef gelijk. De bedrijfstak 'verhuur van en handel in onroerend goed' vormde hierop een uitzondering. De groei van deze bedrijfstak heeft echter een technische achtergrond, zie verderop in deze paragraaf. De handel en de informatie en communicatie kenden in 2013 een sterke krimp. Op de verhuur van en handel in onroerend goed na lag het niveau van alle bedrijfstakken in de commerciële dienstverlening in 2013 beneden dat in 2008.

Toegevoegde waarde handel gekrompen

De toegevoegde waarde van de handel kromp in 2013 met 1,8 procent, na in 2012 al met vergelijkbare cijfers te zijn gekrompen. De handel kromp over de gehele linie, maar vooral de consument-gerelateerde handel liep terug. De groothandel, goed voor ruim 60 procent van de totale handel, kromp met slechts 0,6 procent. Zowel de autohandel als de detailhandel kromp met bijna 4 procent.

5.3.1 Volume bruto toegevoegde waarde niet-financiële commerciële dienstverleners¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

¹⁾ In basisprijzen.

Ruim **8 000**
webwinkels in 2013 gestart

De detailhandel kromp met 3,8 procent, na een krimp van 2,7 procent in 2012. Er gingen 915 detailhandelaren failliet, tegen 758 in 2012. Daar staat tegenover dat een recordaantal van ruim 8 duizend webwinkels in 2013 gestart is. De detailhandel lijdt onder de sterk teruggelopen consumptie en een deel van de detailhandel heeft het lastig met de verschuiving van winkel- naar webverkoop. Vooral winkels in non-foodartikelen zien hun omzet dalen. Wellicht dat aan de neergang

van de consumptie zo langzamerhand wel een einde is gekomen, want het consumentenvertrouwen dat twee jaar lang sterk negatief is geweest, begon halverwege 2013 snel te stijgen. De consumptie kende na jarenlange dalingen in het vierde kwartaal weer enige groei. Dit zette in het eerste kwartaal van 2014 niet door, maar dat hing vooral samen met de geringe gasafname vanwege het milde winterweer. De toegevoegde waarde van de groothandel kromp zoals gezegd met 0,6 procent, na een krimp van 1,2 procent in 2012. Vaak gaat groei of krimp van de groothandel samen met die in de uitvoer van goederen, maar in 2012 en 2013 ging deze relatie niet op. De goederenuitvoer groeide met achtereenvolgens 3,2 en 1,6 procent. De krimp in 2013 betrof vooral de groothandel in grondstoffen, halffabricaten, bouwmaterialen en kapitaalgoederen. In 2013 ging een recordaantal van ruim 1000 groothandelaren failliet. Het ging vooral om groothandelaren in kleding en schoenen, en in woninginrichting.

De toegevoegde waarde van de autohandel en -reparatie kromp in 2013 met 3,5 procent. Deze krimp is in hoge mate te wijten aan een daling van de auto-verkopen met 17 procent. De aangescherpte CO₂-grenzen in de bpm van personen-auto's per 1 januari 2013 heeft geleid tot vooruitgeschoven verkopen in 2012, waardoor de verkopen in de eerste helft van 2013 erg laag waren. Het aflopen van een gunstige regeling voor de zakelijke markt per 1 januari 2014 zorgde in de tweede helft van 2013 wel voor een run op elektrische auto's, maar dit was niet voldoende om de eerder genoemde teruggang geheel te compenseren. De krimp van de autohandel- en reparatie werd verder enigszins gedempt doordat de daling van de autoreparatie en de handel in auto-onderdelen veel gematigder was. Negatief voor de autohandel is dat het bezit van een auto vanaf 1 januari 2013 kostbaarder is geworden. De autoverzekeringen werden duurder door de stijging van de assurantiebelasting van 9,7 naar 21 procent. Ook stegen de accijnzen op diesel en LPG.

Geen groei in het vervoer

Net als in 2012 bleef de toegevoegde waarde van de bedrijfstak 'vervoer en opslag' steken op hetzelfde niveau als een jaar eerder. Het vervoer over land liep in 2013 terug, post en koeriersdiensten liepen nog sterker terug. Dit werd net als in 2012 precies gecompenseerd door de groei van het vervoer door de lucht, het vervoer over water, de opslag en de dienstverlening ten bate van het vervoer. De vervoersector kampt met hoge brandstofprijzen, een afnemend postvolume en felle internationale concurrentie, vooral over de weg. De ontwikkeling van de vervoersector loopt vaak in de pas met de uitvoer van goederen, maar van de groei van de goederenuitvoer in de laatste twee jaar heeft de sector kennelijk minder weten te profiteren dan voorheen.

Goederenvervoer over de weg

De concurrentie tussen wegvervoerders is nog steeds erg groot. Vooral het internationale wegtransport ondervindt sterke concurrentie uit Oost-Europa. Ook wordt concurrentie ondervonden van de binnenvaart en het spoorvervoer. Hierdoor, en door de hoge brandstofprijzen, staan de winstmarges onder druk. De uitvoer van goederen groeide met 1,6 procent, de invoer met 0,7 procent. Desondanks kromp het goederenvervoer over de weg (door in Nederland gevestigde ondernemingen) met 1,1 procent.

Scheepvaart

Het vervoer over water groeide in 2013 met 0,9 procent. De groei halveerde hiermee ten opzichte van 2012. De binnenvaart heeft het zwaar en verloor voor het tweede achtereenvolgende jaar omzet. De omzetsdaling (in lopende prijzen) wordt verklaard door een verlaging van de tarieven binnen de sector. Vóór de crisis werden veel nieuwe schepen aangeschaft, die nog steeds zorgen voor overcapaciteit. De nieuwbouw van schepen is sterk afgenomen, maar dit leidt nog niet tot zichtbare verbetering. De zeevaart heeft vooral te kampen met de hoge brandstofprijzen, die niet afdoende kunnen worden doorberekend aan de klant. Veel beter gaat het met de dienstverlening ten behoeve van het vervoer over water. De omzet hiervan steeg in 2013 met 7 procent. Dit was vooral te danken aan het binnenhalen van belangrijke orders bij slepers/bergingsbedrijven in het derde en vierde kwartaal.

Luchtvaart

Binnen de vervoersector ging het zowel in 2013 als in 2012 het beste met het vervoer door de lucht. Dit groeide in 2013 met bijna 3 procent en in 2012 met bijna 4 procent. De prijs van kerosine lag nog wel op een hoog niveau, maar was lager dan in 2012. Ook de dienstverlening ten behoeve van de luchtvaart kende met een volumestijging van 2 procent een prima jaar. Het aantal vliegbewegingen nam in 2013 toe, evenals het aantal afgehandelde passagiers. Dat had ook een positief effect op de omzet van de commerciële activiteiten op luchthavens (taxfreeshops, enz.). Het vrachtvolume herstelde zich ten opzichte van 2012.

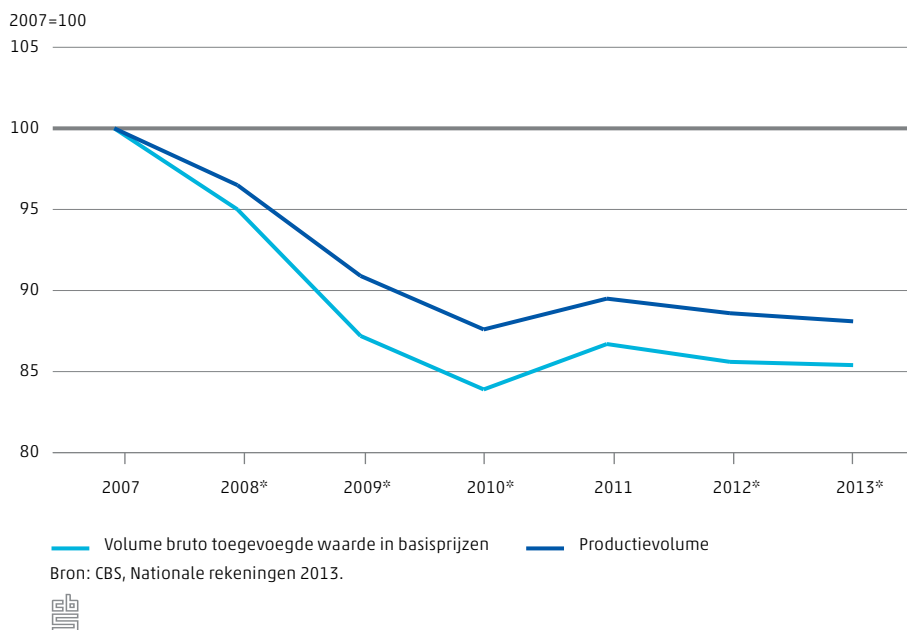
Post en koeriersdiensten

De trend dat er minder post wordt bezorgd zette ook door in 2013. Het post-volume kromp met bijna 6 procent. Ook de koeriersdiensten kenden een negatieve volumeontwikkeling. Door de tariefsverhogingen in het najaar van 2013 pakte de omzetontwikkeling wel positief uit. De omzet van de postdiensten steeg met 2 procent, die van de koeriersdiensten met 1 procent. Het volume van de toegevoegde waarde van de bedrijfsklasse als geheel kromp in 2013 met 4 procent. Na 2005 is de bedrijfsklasse vrijwel voortdurend gekrompen.

Kleine krimp horeca

De toegevoegde waarde van de horeca is in 2013 met 0,2 procent gekrompen. Deze krimp is erg klein vergeleken met eerdere jaren. De horeca heeft het sinds 2008 erg zwaar en is vanaf dat jaar elk jaar gekrompen, behoudens een opleving in 2011. In 2013 lag de toegevoegde waarde van de horeca 15 procent onder het niveau van 2007. Deze krimp kwam al vóór 2011 tot stand. Ondanks de krimp is de werkgelegenheid in de horeca de afgelopen jaren blijven groeien. Ook in 2013 kwamen er weer 3 duizend banen van werknemers bij. Wel is het aantal vacatures in de horeca in 2013 afgenomen.

5.3.2 Ontwikkeling horeca

Het beeld van de horeca is divers. Met de logiesverstrekking (hotels e.d.) ging het in 2013 goed; hiervan groeide de toegevoegde waarde met bijna 5 procent. Met veel eet- en drinkgelegenheden (restaurants, cafetaria's en cafés) ging het in 2013 echter aanzienlijk minder. Deze groep is goed voor bijna driekwart van de toegevoegde waarde van de horeca. Binnen de eet- en drinkgelegenheden ging het redelijk met restaurants, maar cafés hebben het zwaar. Het productievolume hiervan daalde in 2012 al met 4 procent en in 2013 nog eens met 9 procent. Mogelijk zijn de sterke dalingen mede te wijten aan belastingverhogingen. In 2012 werd de café-branche geconfronteerd met een btw-verhoging van 19 naar

21 procent. In 2013 volgde een accijnsverhoging op alcoholhoudende dranken, waaronder een verhoging van 10 procent op bier.

Het productievolume van hotels en overige logiesaccommodaties (vakantiehuisjes ed.) groeide in 2013 met 4 procent. Bij hotels was de groei overigens maar de helft van die in 2012. De overige logiesaccommodaties profiteerden van de gunstige weersomstandigheden in 2013, waardoor de omzet steeg met 3 procent.

Informatie en communicatie

De bedrijfstak 'informatie en communicatie' kromp in 2013 met 1,5 procent, een vergelijkbare ontwikkeling als in 2012. De grootste activiteit binnen deze bedrijfstak is de IT-dienstverlening, waartoe ook het maken van software behoort. Hoewel het met de software-ontwikkeling redelijk gaat, is de IT-dienstverlening net als in 2013 toch licht gekrompen. Met name met advieswerk en IT-maatwerk ging het minder, vanwege bezuinigingen door bedrijven. Met een ander groot onderdeel van de informatie en communicatie, de telecommunicatie, gaat het nog slechter. Het gebruik van mobiel internet op diverse soorten apparaten groeit nog altijd, maar dit weegt niet op tegen de terugloop van sms en telefonie. Binnen de bedrijfstak zijn tevens de uitgeverijen opgenomen, die al jarenlang te maken hebben met krimp. Groei is wel te vinden bij het kleine onderdeel 'dienstverlening op het gebied van informatie'. Het gaat hierbij onder meer om webhosting en gegevensverwerking.

Verhuur van en handel in onroerend goed

De toegevoegde waarde van de bedrijfstak 'verhuur van en handel in onroerend goed' groeide in 2013 met 3 procent. In deze bedrijfstak zijn onder meer de woningcorporaties en de particuliere verhuurders van woningen en bedrijfspanden opgenomen. Met de verhuur van bedrijfspanden gaat het echter al langere tijd slecht. Op 1 januari 2014 stond bijna 17 procent van het verhuurbare kantooroppervlak leeg, evenals 9 procent van de winkelvloeroppervlakte.³⁾ Dat de toegevoegde waarde van de bedrijfstak desondanks is gestegen, heeft een technische reden. Behalve bedrijven zijn ter wille van de consistentie binnen de nationale rekeningen ook eigenwoningbezitters in deze bedrijfstak ondergebracht. Volgens internationale afspraken produceert iedere huiseigenaar woningdiensten

³⁾ PBL, CBS en Wageningen UR (2014).

die hij / zij vervolgens ook zelf consumeert. De omvang van deze woningdiensten wordt gelijkgesteld aan de fictieve huurwaarde van de woningen. Vanwege de sterke huurstijging in 2013 (4,7 procent) ging deze waarde omhoog. Tegelijkertijd gingen de lasten van eigen woningbezitters omlaag, omdat er extra afgelost is op hypotheek. Eén en ander resulteerde in een groei van de toegevoegde waarde die de krimp van de andere, bedrijfsmatige onderdelen binnen de bedrijfstak overtrof.

Specialistische zakelijke diensten

De bedrijfstak 'specialistische zakelijke diensten' kromp in 2013 met 0,4 procent, na in 2012 al met 1,4 procent te zijn gekrompen. De specialistische zakelijke diensten lagen 5 procent onder het niveau van 2008. De bedrijfstak wordt gedomineerd door adviesbureaus, juridische dienstverleners en architecten- en ingenieursbureaus. De meeste onderdelen lijden onder de crisis: ze moeten het veelal hebben van zakelijke klanten, en deze zijn hun kosten aan het terugdringen. De architecten hebben meer specifiek last van de malaise in de bouw. Voor de (grote) ingenieursbureaus geldt dit veel minder: hun klantenkring bevindt zich over de hele wereld. Ook de adviesbureaus kenden een kleine groei. De accountants, die onder de juridische dienstverlening vallen, hebben het daarentegen zwaar. De hoeveelheid werk neemt af, terwijl de kosten, vooral voortvloeiend uit audit-regelgeving, toenemen. Door de felle concurrentie kunnen de kostenstijgingen niet door tariefsverhogingen worden gecompenseerd. Ook de reclamebranche heeft het lastig: er wordt minder reclame gemaakt en minder uitgegeven aan marktonderzoek.

Verhuur van roerende goederen en overige zakelijke diensten

De bedrijfstak 'verhuur van roerende goederen en overige zakelijke diensten' kromp in 2013 met 0,8 procent. In 2012 was er een vergelijkbare krimp. Het volume van de toegevoegde waarde lag in 2013 bijna 10 procent onder dat van 2008. In de bedrijfstak zitten onder meer uitzendbureaus, leasebedrijven en schoonmaakbedrijven. De leasebedrijven groeiden licht, de overige bedrijfsklassen krompen.

Voor de leasebedrijven was het de eerste groei na vier jaar van krimp. De leasebedrijven investeerden ook fors in nieuwe auto's, mede vanwege de aanscherping van de CO₂-grenzen voor vrijstelling bpm en minimale bijtelling per 1 januari 2014.

Het leasewagenpark nam met 0,6 procent toe tot bijna 720 duizend auto's. Hiervan zijn 80 procent personenwagens, de rest bestelwagens. Het aantal personenwagens steeg, het aantal bestelwagens daalde.

De uitzendbureaus en andere vormen van arbeidsbemiddeling krompen in 2013 met 1,3 procent. De uitzendbureaus kennen sterke schommelingen: fluctuaties in de vraag naar arbeid komen hier voor een aanzienlijk deel terecht. In 2013 liep het aantal ingehuurd uitzenduren ('fase A') terug met ruim 6 procent. Het aantal detacheringssuren ('fase B / C') steeg echter met bijna 8 procent. De daling van het aantal uitzenduren is in lijn met de dalende werkgelegenheid: het aantal banen van werknemers liep in 2013 terug met 137 duizend. Tegelijkertijd is er een trend naar meer flexibele arbeid. Het aantal zelfstandigen nam ook in 2013 verder toe. De stijging van het aantal detacheringssuren lijkt hier ook in te passen: ook in 2011 en 2012 was er sprake van een stijging, zij het in veel mindere mate. Wereldwijd is Nederland koploper bij het inzetten van uitzend- en detacheringsschrijvers.⁴⁾ De zakelijke dienstverlening, inclusief de ICT, heeft de positie van de industrie overgenomen als grootste afnemer van uitzendkrachten.⁵⁾

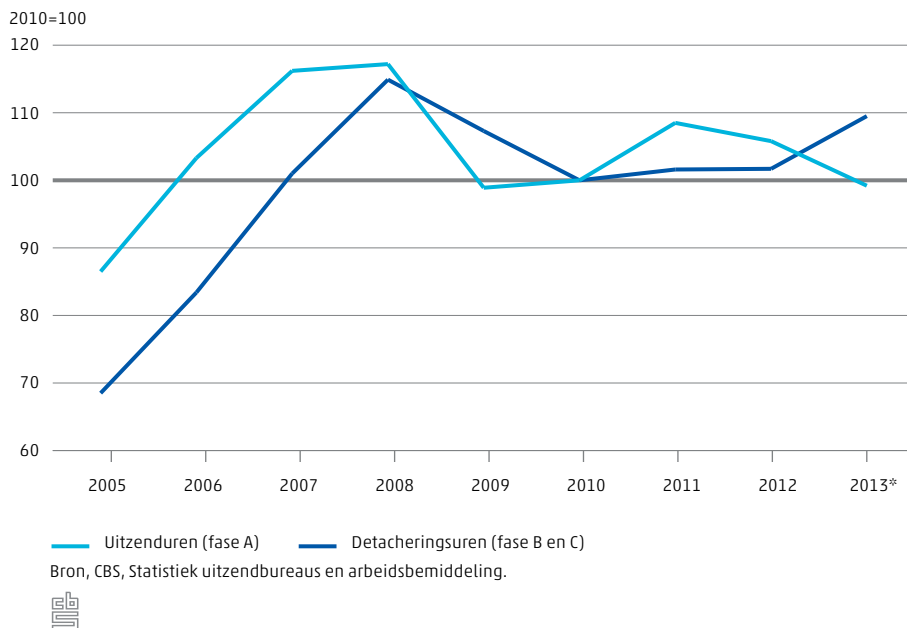
Schoonmaakbedrijven, hoveniers en facilitaire dienstverleners krompen in 2013 met 1,3 procent. In 2012 kromp de branche al met vergelijkbare cijfers. Schoonmaakbedrijven lijden onder de toegenomen leegstand van winkel- en kantoorruimtes. Ook hoveniers worden hierdoor geraakt, en tevens door bezuinigingen in het bedrijfsleven en onder consumenten.

De reisbranche kende in 2013 een kleine krimp na sterke groeicijfers in de voorbije jaren. Met de reisorganisatoren gaat het al tijden niet goed. De reisbemiddelaars beleefden in de voorbije jaren juist een groeispurt. Dit komt omdat er meer hotels en vliegtickets via Nederlandse websites worden geboekt in plaats van rechte lijnen in het buitenland. Op deze nieuwe websites kan het aanbod beter worden vergeleken en zijn de prijzen vaak lager. Daarnaast is de export sterk toegenomen omdat deze Nederlandse websites hun diensten beschikbaar stellen aan de hele wereld, waardoor ook buitenlanders boekingen verrichten via Nederland.

⁴⁾ Rabobank (2014).

⁵⁾ ING (2014).

5.3.3 Ontwikkeling uitzend- en detacheringsuren

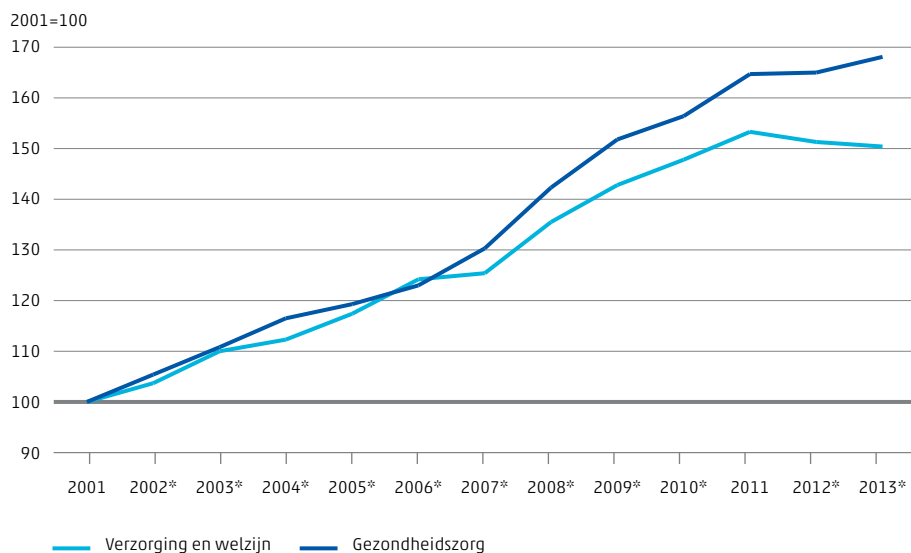

Gezondheids- en welzijnszorg

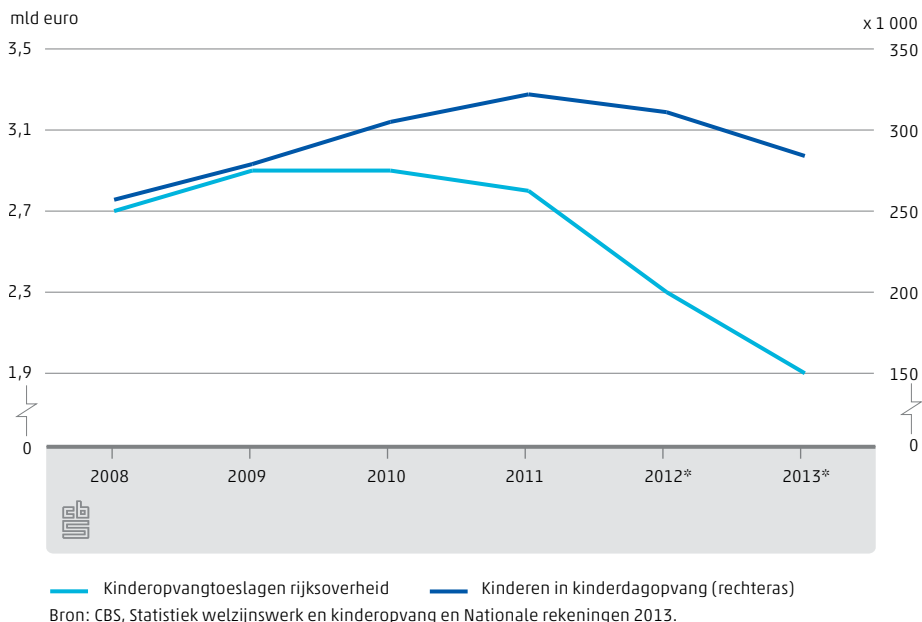
De toegevoegde waarde van de gezondheids- en welzijnszorg groeide in 2013 met 0,7 procent. Hiermee lag de toegevoegde waarde weer ongeveer op het niveau van 2011. In 2012 was voor het eerst sinds jaren sprake van een krimp. Na een stormachtige ontwikkeling groeit de zorgsector vanaf 2011 duidelijk minder snel. Het onderdeel verzorging en welzijn, goed voor bijna de helft van de hele sector, krimpt in 2013 voor het tweede jaar op rij. In 2012 bedroeg de krimp 1,3 procent. De gezondheidszorg groeide nog wel, maar de groei lag een stuk lager dan in de afgelopen tien jaar toen deze vaak boven de 5 procent uitkwam.

De krimp in de verzorging en welzijn kwam met name door een flinke daling van de productie van kinderopvangbedrijven. Een belangrijke oorzaak hiervoor zijn de overheidsbezuinigingen op kinderopvangtoeslagen. Het door de rijksoverheid uitgekeerde bedrag daalde in zowel 2012 als 2013 met 17 procent. Het aantal kinderen dat naar de kinderdagopvang ging, is hierdoor duidelijk afgenomen.

5.3.4 Volume bruto toegevoegde waarde bedrijfsklassen binnen de gezondheids- en welzijnszorg¹⁾

5.3.5 Kinderopvangtoeslagen rijksoverheid en aantal kinderen (0-4 jaar) in kinderdagopvang

5.4 Financiële instellingen

De financiële sector presteerde in 2013 beter dan in 2012, vooral dankzij de groep 'financiële instellingen en kredietverstrekkers binnen concernverband'.⁶⁾ Banken en verzekeraars daarentegen sloten het jaar af met een lagere winst. Bij banken ging het minder goed met het rentebedrijf en bij verzekeraars was er een forse daling van de productie. Bij de overige financiële instellingen namen de ontvangen dividenden toe. De kredietverlening van financiële instellingen aan de private sector nam fors af. Bij verzekeraars en pensioenfondsen hadden gestegen aandelenkoersen een positief effect op de beleggingsportefeuille. Door een hogere rekenrente daalde de actuariële waarde van pensioenrechten voor het eerst sinds 2008.

Toegevoegde waarde banken gestegen, winst gedaald

In 2013 is de nominale toegevoegde waarde van Nederlandse banken met 6,6 procent gestegen naar ruim 21 miljard euro. De productiewaarde steeg met bijna 2 procent, maar het intermediair verbruik daalde met ruim 10 procent. Banken hebben onder andere kosten bespaard op klantencontacten. Het aantal bankkantoren daalde van ongeveer 2 500 in 2012 naar 2 200 in 2013.⁷⁾

De volume-ontwikkeling van de toegevoegde waarde van de bedrijfstak financiële instellingen was zoals in 5.1 gemeld negatief. Onder deze bedrijfstak valt onder andere de subsector banken. De negatieve volume-ontwikkeling van de toegevoegde waarde heeft te maken met het aflossen op hypotheeklen door huishoudens. Binnen de nationale rekeningen vertaalt dit zich in een vermindering van de 'toegerekende bankdiensten'. Hierdoor daalt de toegevoegde waarde.

De brutowinst vóór belastingen van banken daalde met ruim 2 miljard naar minder dan 1 miljard euro. De winsten van buitenlandse dochterondernemingen (dividenden en ingehouden winst⁸⁾) stegen met een half miljard euro. Het rentebedrijf (de 'core business'⁹⁾ van banken) deed het juist slechter. De totale werke-

⁶⁾ Vóór de revisie van de nationale rekeningen werden er zogenaamde 'bijzondere financiële instellingen' onderscheiden. Dit type instellingen maakt na de revisie deel uit van de groep 'financiële instellingen en kredietverstrekkers binnen concernverband'. Deze groep valt op zijn beurt onder de subsector 'overige financiële instellingen'.

⁷⁾ NFS (2014).

⁸⁾ Hierover wordt geen belasting meer geheven in Nederland.

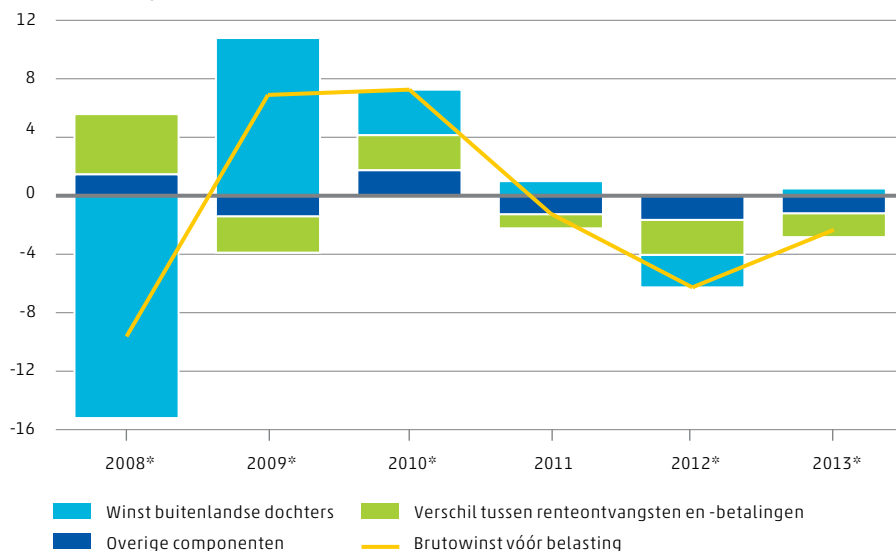
⁹⁾ Banken trekken deposito's aan en verstrekken kredieten. Het rentepercentage op spaartegoeden is lager dan het rentepercentage op de verstrekte kredieten.

lijk ontvangen rente nam met 7,5 miljard euro meer af dan de totale werkelijk betaalde rente van bijna 6 miljard.¹⁰⁾ Deze dalingen hadden een negatief effect van ruim anderhalf miljard euro op de winst. De beloning voor werknemers (vooral de pensioenpremies ten laste van werkgevers) was ruim een half miljard euro hoger, wat ook een negatief effect had op de winst in 2013.

De totale vorderingen van banken namen met bijna 6,6 procent af tot 2,1 biljoen euro. Een belangrijke rol die banken in de economie vervullen, is het verstrekken van kredieten. De uitstaande leningen zijn daarom ruim vertegenwoordigd op de balans. De uitstaande leningen namen met 36 miljard euro af. De tegoeden die banken zelf aanhouden (in de vorm van chartaal geld en deposito's¹¹⁾) zijn met 22 procent afgenomen tot 322 miljard euro. Banken houden vooral minder geld aan bij de Nederlandse centrale bank (DNB). In 2011 liepen de tegoeden van banken bij DNB fors op. Toen leken de banken mede door de financieel-economische situatie de veiligheid van DNB boven uitzetting in de markt te prefereren. DNB had dit geld op haar beurt weer uitstaan bij de Europese Centrale Bank (ECB). In 2013 namen deze tegoeden sterk af.

5.4.1 Verandering winst banken

mutatie t.o.v. een jaar eerder, mld euro

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013, detailgegevens.

¹⁰⁾ Werkelijk betaalde en ontvangen rente zijn rentes die worden toegerekend aan het tijdvak waarin de onderliggende vordering of schuld bestaat. Indien deze rentes niet ergens worden gerapporteerd, worden zij voor de nationale rekeningen berekend met behulp van gemiddelde balansstanden en rentetarieven.

¹¹⁾ De spaartegoeden van huishoudens vallen hier niet onder; voor banken zijn dit schulden.

De totale schulden van banken daalden nog sterker dan de totale vorderingen. Ook aan de schuldenzijde is er een afname van (vooral buitenlands) chartaal geld en deposito's. De spaartegoeden van huishoudens namen nog wel toe. Door de daling van de schulden verbeterde het financiële vermogenssaldo van banken, maar is er nog steeds sprake van een netto-schuld. In 2013 kwam deze uit op 5,5 miljard euro.

Kredietverlening aan private sector neemt fors af

Het totaal van alle uitstaande kort- en langlopende leningen door financiële instellingen aan huishoudens en niet-financiële ondernemingen daalde in 2013 met 26 miljard tot 1,1 biljoen euro. De schulden van zowel huishoudens als niet-financiële ondernemingen namen af. Het saldo van opgenomen en afgeloste kredieten was in 2013 met –17 miljard euro sterk negatief. In 2008 was er nog een positief saldo van 60 miljard. Behalve in 2011 is het saldo daarna voortdurend gedaald. De overige mutaties waren in 2013 eveneens negatief. Dit zijn waardeveranderingen, afboekingen van oninbare vorderingen en veranderingen ten gevolge van wijzigingen in classificaties¹²⁾.

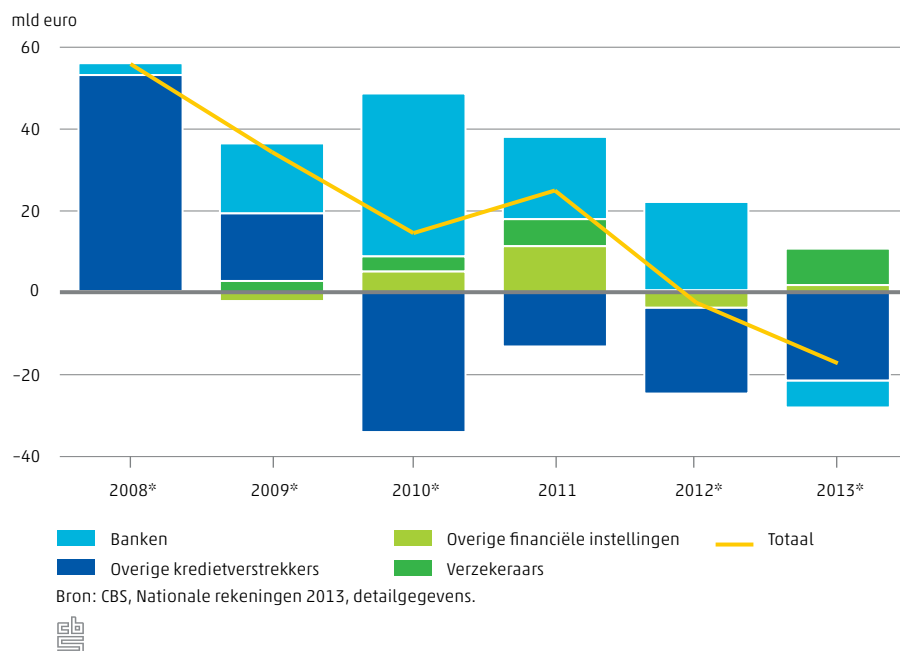
Niet-financiële ondernemingen losten per saldo kortlopende leningen af met ruim 2 miljard euro en langlopende leningen met 5 miljard euro. Het saldo van door huishoudens (inclusief zelfstandigen) opgenomen en afgeloste leningen was –10 miljard euro. Zowel kortlopende als langlopende leningen zijn per saldo afgelost, maar vooral de schulden op woninghypotheken zijn afgenomen. De uitstaande woninghypotheken bij financiële instellingen daalden met ruim 8 miljard euro. Dit resulteerde bij banken en overige financiële intermediairs in een grote afname van de uitstaande hypotheken. Bij verzekeraars was er echter een toename van 8,3 miljard euro. Dit komt voor een groot deel doordat verzekeraars hypotheekportefeuilles van overige financiële intermediairs hebben overgenomen. Het gaat hierbij om gelieerde partijen, maar ook om eerder gesecuritiseerde woninghypotheken die terug op de balans van verzekeraars zijn gekomen.

Ook bij banken als kredietverstrekkers was het saldo van opgenomen en afgeloste kredieten negatief. Enerzijds is er minder vraag naar krediet, anderzijds hebben banken de kredietvoorwaarden verscherpt vanwege toegenomen kredietrisico's. Daarnaast werken banken aan het versterken van hun balansen. Het beperken

¹²⁾ Deze wijzigingen in classificaties zijn niet het gevolg van de revisie van de nationale rekeningen. Het kan voorkomen dat een lening bijvoorbeeld geherclassificeerd wordt als een deposito, of dat een eenheid van een bepaalde sector wordt gehertypeerd naar een andere sector.

van de kredietverlening kan een van de manieren zijn om aan de strengere kapitaaleisen van de toezichhouder te voldoen.

5.4.2 Saldo opgenomen en afgeloste kredieten naar kredietverstrekker

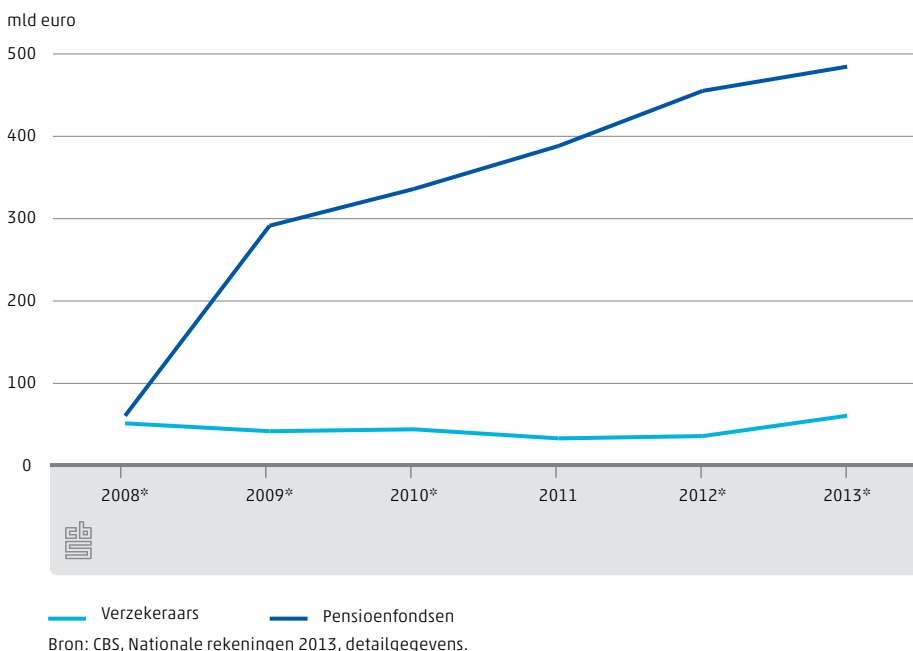
Na pensioenfondsen ook verzekeraars actief in beleggingsinstellingen

Na de kredietcrisis zijn pensioenfondsen meer vermogen gaan uitzetten bij gespecialiseerde beleggingsinstellingen in zowel binnen- als buitenland. Sinds eind 2012 sluiten verzekeraars zich aan bij deze trend. Van het totale vermogen van pensioenfondsen en verzekeraars is inmiddels meer dan 40 procent bij beleggingsinstellingen ondergebracht.

In 2013 hebben verzekeraars bijna 13 miljard euro gestoken in Nederlandse beleggingsinstellingen. Enkele verzekeraars hebben beleggingsinstellingen opgericht, en hun eigen beleggingen (vooral obligaties) daarin ondergebracht. Een soortgelijke omzetting wordt sinds 2009 ook toegepast door enkele pensioenfondsen. Door het bundelen van te beheren vermogens kunnen efficiencyvoordelen worden behaald. In de balans van verzekeraars en pensioenfondsen (zoals opgesteld voor de nationale rekeningen) zijn de aandelen of obligaties

omgezet in participaties in beleggingsinstellingen. Dit kan de indruk wekken dat er risicovoller wordt belegd. Doordat de beleggingsinstellingen echter de activa overnemen van de verzekeraars en pensioenfondsen verandert het risicoprofiel van de beleggingen niet.

5.4.3 Participaties in Nederlandse beleggingsinstellingen

Door de inleg van met name de pensioenfondsen is de omvang van Nederlandse beleggingsinstellingen flink gestegen. Eind 2008 beheerden de beleggingsinstellingen 183 miljard euro. Aan het einde van 2013 was dit opgelopen tot 610 miljard. Het belang van pensioenfondsen in Nederlandse beleggingsinstellingen is in deze periode gestegen van 61 naar 485 miljard euro. Die van de verzekeraars nam toe van 52 tot 61 miljard euro.

Toegevoegde waarde en winst verzekeraars fors gedaald

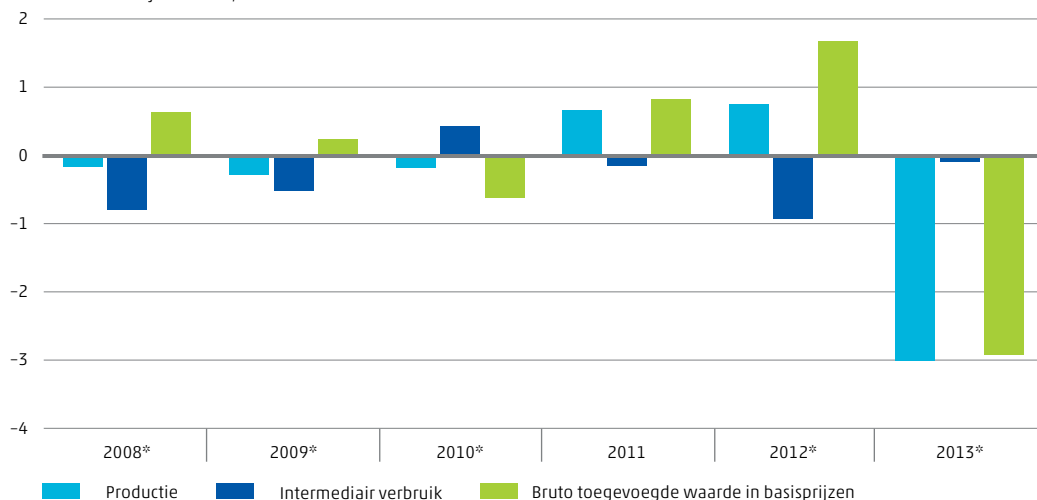
In 2013 is de (nominale) toegevoegde waarde van verzekeraars met 25 procent gedaald tot minder dan 9 miljard euro. De productiewaarde daalde met meer dan 16 procent, terwijl het intermediair verbruik met slechts 1,4 procent afnam. Ook de

winst vóór belastingen nam af. Deze kwam nagenoeg uit op 8,5 miljard euro, bijna 30 procent minder dan een jaar eerder.

De daling van de productiewaarde werd deels veroorzaakt door een lagere overheidsvergoeding aan zorgverzekeraars voor de uitvoering van de basiszorg. Een andere oorzaak is de sterke daling van verzekeringsdiensten geleverd door zorgverzekeraars (voor aanvullende zorgverzekeringen) en andere schadeverzekeraars.

5.4.4 Verandering toegevoegde waarde verzekeraars

mutaties t.o.v. een jaar eerder, mld euro

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

De premie-inkomsten van schadeverzekeraars (waartoe ook de aanvullende zorgverzekeringen behoren) waren in 2013 ruim 3 procent hoger dan in 2012. Dit komt vooral door een stijging bij zorgverzekeraars en herverzekeraars.¹³⁾ Op de markt voor schadeverzekeringen is al enige jaren sprake van een hoge mate van verzadiging en hevige concurrentie (bijvoorbeeld via internet). Hierdoor is weinig ruimte voor groei en blijven de premies laag. De schade-uitkeringen zijn in 2013 fors gestegen, vooral bij herverzekeraars.

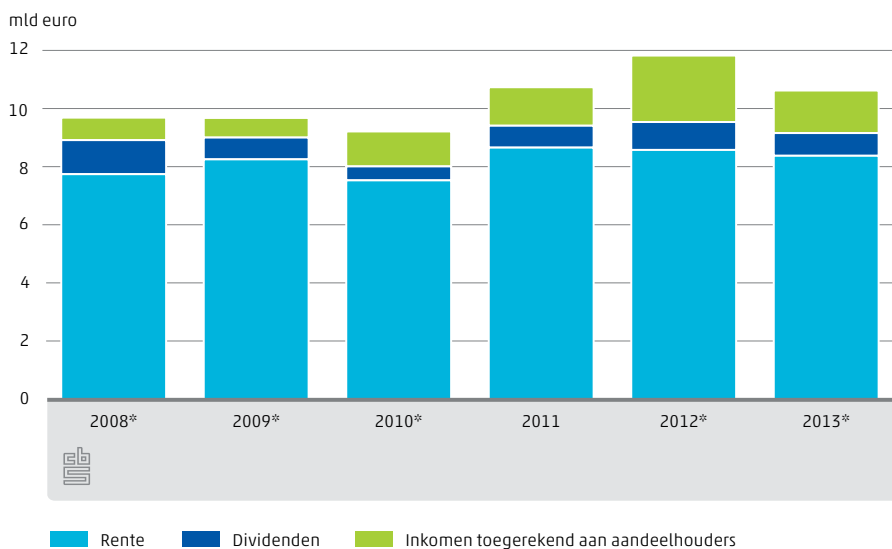
Levensverzekeraars deden het in 2013 slechter dan in voorgaande jaren. De omzet in collectieve levensverzekeringen nam toe, maar met individuele

¹³⁾ Herverzekeraars verzekeren een deel van de verzekerde risico's van andere verzekeraars.

levensverzekeringen ging het net zoals in voorgaande jaren slecht. Door imago-problemen ten gevolge van woekerpolisaffaires, toegenomen concurrentie van banksparen en teruglopende huizenverkoop is een daling ingezet die nog altijd aanhoudt. Daarnaast is in 2013 het provisieverbod op complexe financiële producten in werking getreden, wat een dempend effect heeft op de productie van individuele levensverzekeringen. De uitkeringen daalden ook.

Voor de gehele groep schade- en levensverzekeraars stonden tegenover de licht gestegen premieontvangsten gedaalde directe beleggingsinkomsten. De rente-ontvangsten liepen slechts licht terug, maar de dividendontvangsten en het ontvangen toegerekende inkomen uit beleggingen liepen sterk terug.

5.4.5 Directe beleggingsinkomsten verzekeraars

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

Het resultaat op de financiële markten was voor verzekeraars gunstig bij aandelen, maar ongunstig bij obligaties. Per saldo kochten de verzekeraars aandelen en legden zij in in beleggingsinstellingen. Ook waren er koerswinsten. De waarde van de aandelenportefeuille (inclusief participaties in beleggingsinstellingen) steeg met bijna 23 miljard naar 113 miljard euro. Per saldo verkochten verzekeraars obligaties. Tevens lieten deze koersverliezen zien. Hierdoor is de waarde van de obligatieportefeuille in 2013 met 20 miljard afgenomen naar 176 miljard euro.

Dekkingsgraad hoger, waarde van pensioenrechten neemt af

De belangrijkste indicator voor pensioenfondsen is de dekkingsgraad. De dekkingsgraad geeft de verhouding weer tussen bezittingen en verplichtingen. Bij een dekkingsgraad van 100 procent is de waarde van de beschikbare middelen gelijk aan die van de verplichtingen. Doordat eind 2013 de rekenrente hoger was dan eind 2012, nam de contante oftewel actuariële waarde van de verplichtingen af.¹⁴⁾ De pensioenfondsen hebben met dezelfde financiële marktomstandigheden te maken als verzekeraars, en die waren in 2013 gunstig voor aandelen, maar ongunstig voor obligaties. De beleggingsrendementen hadden ook een positief effect op de dekkingsgraad: deze kwam volgens De Nederlandsche Bank eind 2013 uit op 110 procent. Eind 2012 lag de dekkingsgraad nog op 102 procent.

De waarde van de aandelenportefeuille van pensioenfondsen (inclusief participaties in beleggingsinstellingen) steeg met ruim 37 miljard naar 683 miljard euro. De aandelenkoersen stegen en het pakket aan aandelen in bezit van pensioenfondsen nam toe. De obligatieportefeuille van pensioenfondsen steeg met bijna 5 miljard naar 236 miljard euro. De ontwikkeling van de obligatiekoersen was negatief.

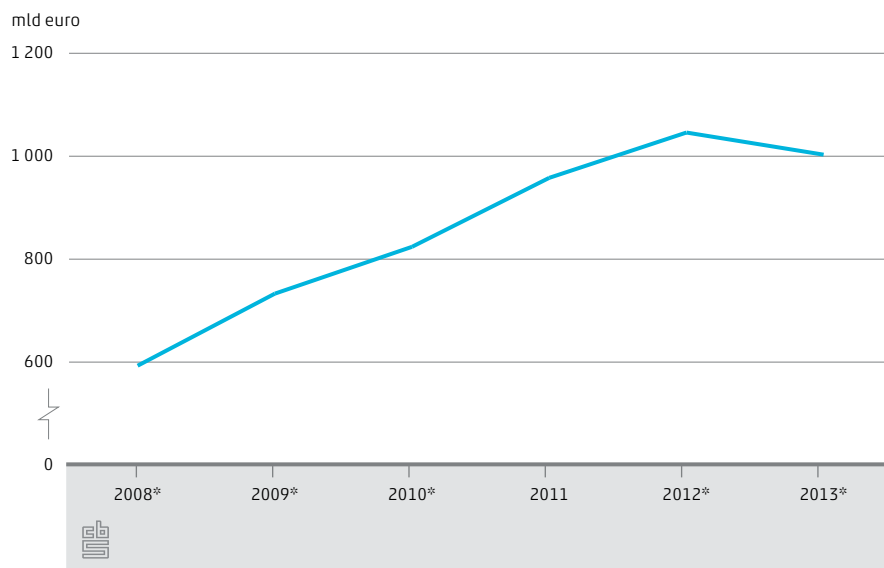
De waarde van de totale effectenportefeuille staat los van de totale actuariële waarde van de pensioenrechten. Omdat de rekenrente voor het eerst in jaren weer steeg, is de actuariële waarde van de pensioenrechten (inclusief het deel dat door levensverzekeraars wordt beheerd) in 2013 met bijna 44 miljard gedaald tot 1 003 miljard euro.

De ontvangen pensioenpremies zijn in 2013 harder gestegen dan in 2012. De stijging is voornamelijk het gevolg van premieverhogingen om de dekkingsgraden op te vijzelen, onder andere door tijdelijke premieopslagen. De aanvullingen op de pensioenpremies vanuit de directe beleggingsopbrengsten van pensioenfondsen waren hoger dan in 2012. De renteontvangsten waren nagenoeg gelijk, maar de dividendontvangsten en het ontvangen toegerekende inkomen aan aandeelhouders, oftewel de ontvangen dividenden en ingehouden winsten van beleggingsfondsen, liepen wel op. De pensioenuitkeringen zijn ook verder gestegen. Dit heeft vooral te maken met de toename van het aantal babyboomers dat met pensioen is gegaan. Daarnaast wordt de hoogte van de uitkeringen beïnvloed door indexatie van de uitkeringen. In 2013 hebben enkele

¹⁴⁾ De actuariële waarde vormt het totaal aan toekomstige verplichtingen, ontstaan uit de reeds gedane inleg van polishouders, omgezet naar een contante waarde in het heden. Deze omzetting wordt berekend aan de hand van een door DNB bepaalde rekenrente conform het Besluit financieel toetsingskader Pensioenfondsen.

pensioenfondsen, net als in 2012, 'afgestempeld', dat wil zeggen: gekort op de opgebouwde rechten en uitkeringen.

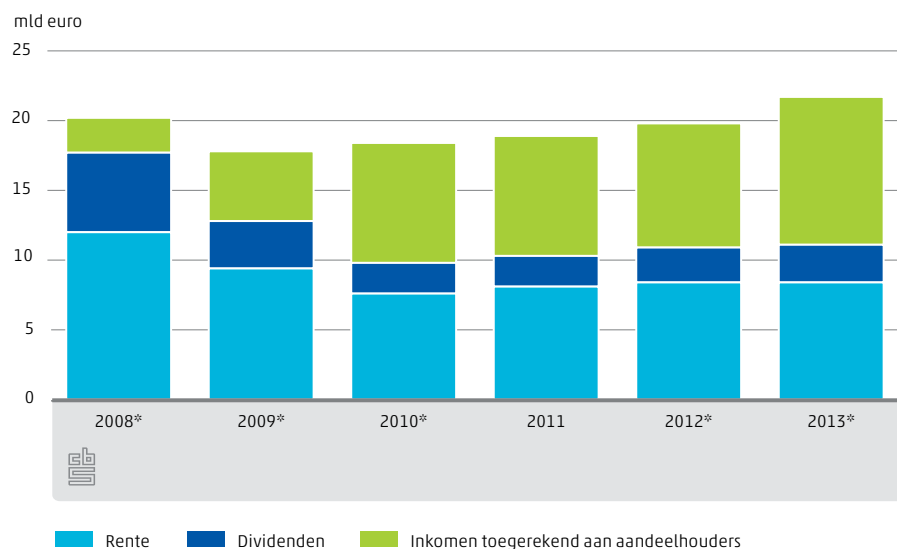
5.4.6 Opgebouwde pensioenrechten huishoudens¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013, detailgegevens.

¹⁾ Inclusief inmiddels in het buitenland woonachtige huishoudens.

5.4.7 Directe beleggingsinkomsten pensioenfondsen

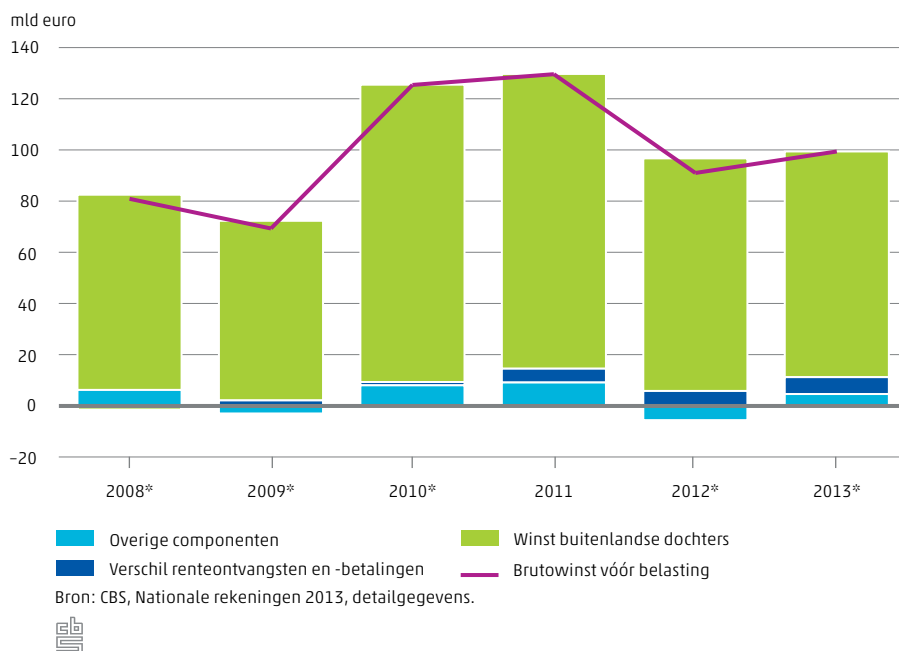

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

Goed jaar voor de overige financiële instellingen

De brutowinst vóór belastingen van de overige financiële instellingen kwam uit op ruim 99 miljard euro, 8 miljard meer dan in 2012. Vooral de ontvangen dividenden waren gestegen. De overige financiële instellingen zijn een verzameling van verschillende soorten financiële instellingen en organisaties. Te denken valt aan beleggingsinstellingen, financiële instellingen en kredietverstrekkers in concernverband, *special purpose vehicles*¹⁵⁾, financieringsmaatschappijen en financiële hulpbedrijven.

5.4.8 Winstopbouw overige financiële instellingen

De financiële instellingen en kredietverstrekkers in concernverband hebben verreweg het grootste aandeel in de brutowinst. Deze instellingen beheren gewoonlijk deelnemingen, royalty's en filmrechten, en vormen vaak belangrijke schakels in financieringsactiviteiten van grote internationale concerns bij fusies, overnames en schuldemissies. Bij deze instellingen treden grote financiële stromen op met

¹⁵⁾ Special purpose vehicles (spv's) zijn doorgaans door banken opgerichte instellingen die verhandelbare effecten uitgeven. Met de opbrengst van de verkoop hiervan, koopt de spv een pakket woning hypotheek van diezelfde bank.

het buitenland. Hun brutowinst nam toe met 6,5 miljard tot 90 miljard euro in 2013. De brutowinst van de overige financiële instellingen exclusief financiële instellingen en kredietverstrekkers in concernverband kwam met een stijging van 2 miljard uit op 9 miljard euro. Vooral de resultaten van buitenlandse dochters waren positief.

5.5 Faillissementen

In 2013 werden er door rechtbanken 12,4 duizend faillissementen uitgesproken. Dat is bijna 10 procent meer dan in 2012 en het hoogste aantal in een jaar sinds de start van de waarneming in 1951. Aan de toename van het aantal faillissementen lijkt inmiddels wel een einde te zijn gekomen. In het eerste halfjaar van 2014 zijn er ruim 5 duizend faillissementen uitgesproken tegen 6,5 duizend in het eerste halfjaar van 2013.

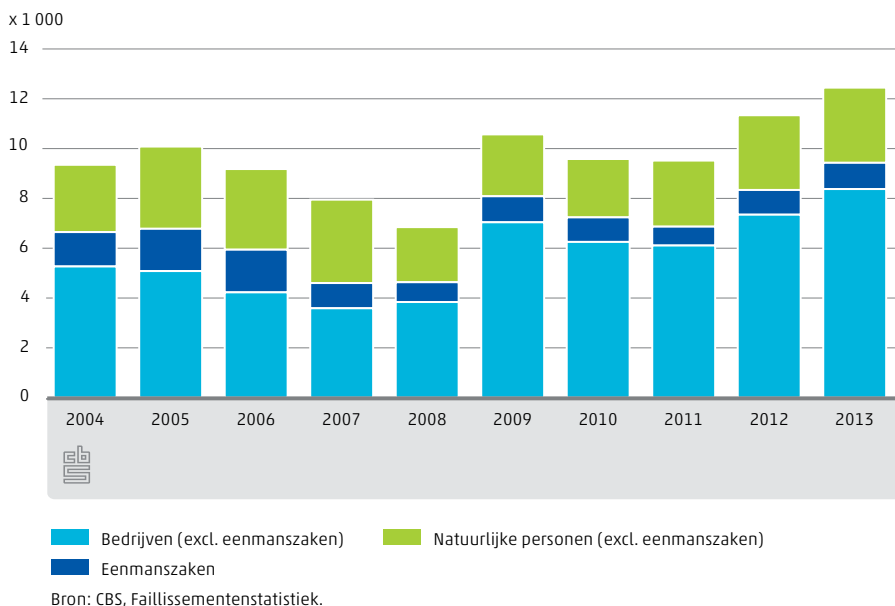
Sterke toename bedrijfsfaillissementen

De grootste relatieve toename in 2013 betrof met 14 procent de bedrijven exclusief eenmanszaken¹⁶⁾. Het aantal faillissementen van eenmanszaken steeg met 6 procent veel minder hard, terwijl het aantal natuurlijke personen zonder eenmanszaken dat failliet werd verklaard met 0,6 procent slechts een fractie toenam.

In 2013 gingen er ruim 8 300 bedrijven exclusief eenmanszaken failliet. Het aantal faillissementen onder eenmanszaken kwam in 2013 uit op ruim duizend. Het aantal faillissementen onder natuurlijke personen zonder eenmanszaak steeg in 2013 zoals gezegd nauwelijks en bleef rond de 3 duizend hangen. Het betreft hier personen die als gevolg privéschulden in de problemen zijn geraakt.

¹⁶⁾ Rechtsvorm zonder rechtspersoonlijkheid met één natuurlijke persoon als eigenaar.

5.5.1 Aantal faillissementen

Handel en bouw ook in 2013 hard getroffen

Het aantal uitgesproken faillissementen verschilt sterk per bedrijfstak. In de handel werden in 2013 met bijna 1900 de meeste bedrijven (exclusief eenmanszaken) failliet verklaard, net als in voorgaande jaren. Ook de bouwsector is hard geraakt. Daar gaat het om 1350 gefailleerden in 2013, 148 meer dan een jaar eerder.

Ten opzichte van een jaar eerder was de stijging van het aantal faillissementen in de sector informatie en communicatie met bijna 54 procent het grootst. Maar ook in de bedrijfstak 'verhuur en overige zakelijke dienstverlening' evenals de gezondheids- en welzijnszorg was er met respectievelijk 47 en 38 procent sprake van een grote relatieve toename. In enkele bedrijfstakken nam het aantal gefailleerden echter af, met name in de industrie, de bedrijfstak 'vervoer en opslag', de financiële dienstverlening en de bedrijfstak 'verhuur van en handel in onroerende goederen'.

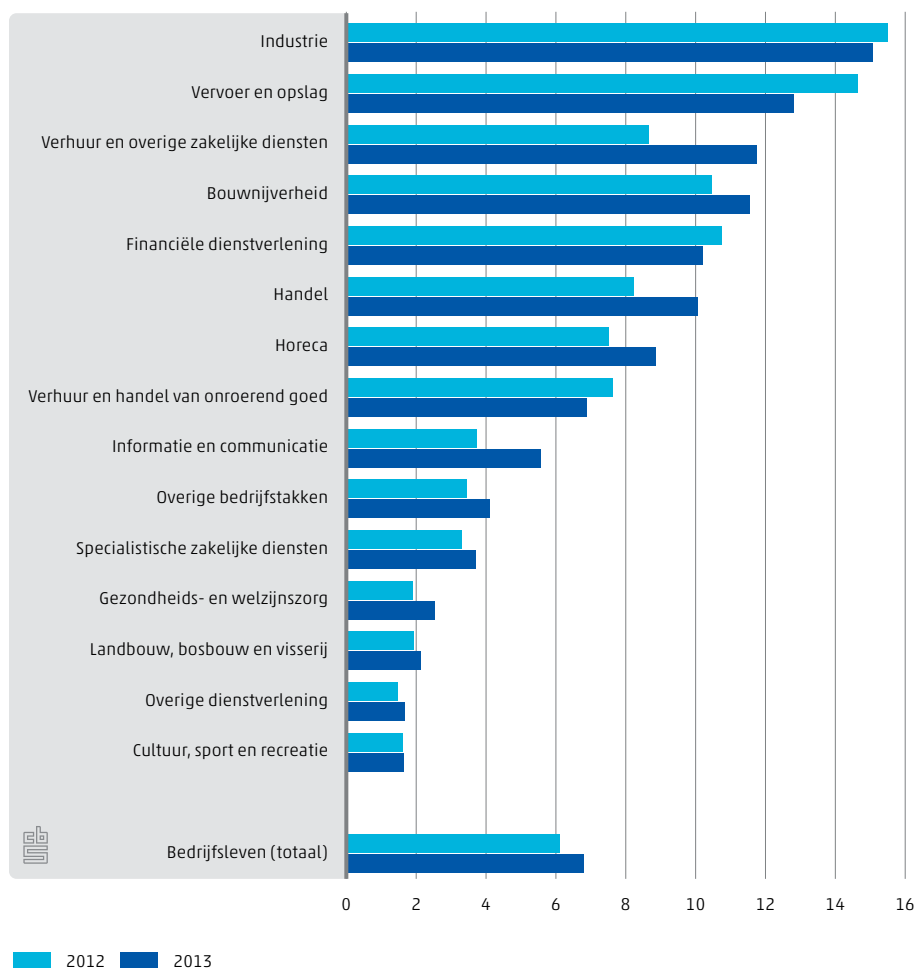
In absolute zin is het aantal faillissementen in de handel weliswaar het grootst, maar afgemeten aan het aantal bedrijven in die bedrijfstak is de handel geen koploper. Per duizend bedrijven (inclusief eenmanszaken) gingen er hierin 10 failliet tegen 15 in de industrie. Laatstgenoemde bedrijfstak springt er in negatieve zin het meest uit. Vooral in de hout- en bouwmaterialenindustrie (gerelateerd aan de bouwnijverheid) en de papier- en grafische industrie is het aantal faillissementen relatief hoog. Ook de basismetaal- en metaal-productenindustrie en de transportmiddelenindustrie laten veel faillissementen per duizend bedrijven zien. In de bedrijfstakken 'cultuur, sport en recreatie' en 'overige dienstverlening' was het aantal gefailleerden per duizend bedrijven het laagst: minder dan 2. In vergelijking met 2012 nam het aantal faillietverklaringen per duizend bedrijven het meest toe in de bedrijfstak 'verhuur en overige zakelijke diensten'. In 2013 waren dat er bijna 12 tegen krap 9 een jaar eerder.

5.5.2 Aantal faillissementen van bedrijven (excl. eenmanszaken)

	2009	2010	2011	2012	2013	2013 t.o.v. 2012
	aantal					% mutaties
Landbouw, bosbouw en visserij	102	95	90	116	127	9,5
Industrie	761	753	688	799	784	-1,9
Bouwnijverheid	744	857	865	1202	1350	12,3
Handel	1619	1360	1281	1521	1865	22,6
Vervoer en opslag	330	325	276	371	356	-4,0
Horeca	226	242	286	290	327	12,8
Informatie en communicatie	325	273	223	244	375	53,7
Financiële dienstverlening	810	574	587	823	786	-4,5
Verhuur en handel van onr. goederen	202	133	168	240	221	-7,9
Specialistische zakelijke diensten	896	697	730	785	903	15,0
Verhuur en overige zakelijke diensten	509	440	428	420	617	46,9
Gezondheids- en welzijnszorg	125	117	104	167	231	38,3
Cultuur, sport en recreatie	106	134	111	110	122	10,9
Overige dienstverlening	82	91	78	89	102	14,6
Overige bedrijfstakken	204	162	193	169	210	24,3
Totaal	7 041	6 253	6 108	7 346	8 376	14,0

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

5.5.3 Aantal bedrijfsfaillissementen per duizend bedrijven¹⁾

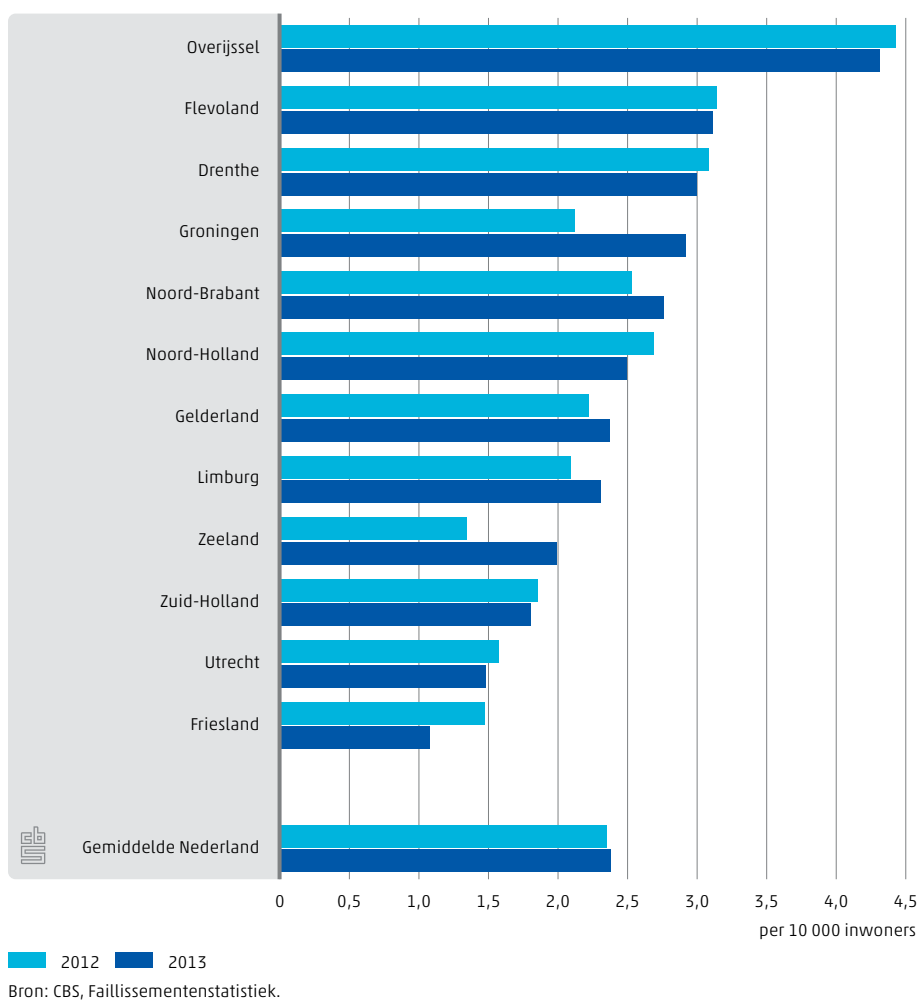
Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

¹⁾ Inclusief eenmanszaken.

Faillissementen natuurlijke personen

Het aantal faillissementen van natuurlijke personen in Nederland als geheel (inclusief eenmanszaken) bedroeg in 2013 bijna 4 duizend. Dat zijn er 67 meer dan in 2012. Voor 2013 betrof de helft hiervan personen die woonachtig zijn in Noord-Brabant en Noord- en Zuid-Holland.

5.5.4 Aantal faillissementen natuurlijke personen (incl. eenmanszaken)

Afgemeten aan het aantal inwoners per provincie, was de faillissementsgraad per 10 duizend inwoners in 2013 het laagst in Friesland. Ook in Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland en Limburg lag de faillissementsgraad onder het landelijk gemiddelde. Opmerkelijk is dat het aantal natuurlijke personen dat in 2013 failliet ging per 10 duizend inwoners in Overijssel bijna twee keer zo hoog was als het landelijke gemiddelde.

6.

Overheid

In dit hoofdstuk worden de financiën van de overheid over het jaar 2013 gepresenteerd. Eerst wordt gekeken naar de overheidsschuld en het overheidstekort. Vervolgens is er aandacht voor de opbouw van inkomsten (vooral premies en belastingen) en uitgaven zoals sociale uitkeringen en salarissen. Tot slot wordt de overheidsconsumptie besproken.

6.1 Inleiding

Het overheidstekort kwam in 2013 met 2,3 procent voor het eerst sinds het begin van de crisis onder de Europese begrotingsnorm van 3 procent van het bruto binnenlands product (bbp). De overheidsschuld bleef nog wel stijgen en stond in 2013 op 68,6 procent van het bbp¹⁾, ruim boven de Europese norm van 60 procent. Deze stijging werd niet alleen veroorzaakt door de tekorten van de afgelopen jaren, maar ook door de steun aan de financiële sector en aan andere Europese landen in verband met de financiële crisis. De inkomsten van de overheid kwamen in 2013 voor het eerst boven het niveau van 2008, dankzij een stijging van de inkomsten uit belastingen en premies, en het inkomen uit vermogen. Dit had wel de hoogste belasting- en premiedruk sinds jaren tot gevolg. De overheidsuitgaven daarentegen daalden door twee grote incidentele transacties. Zonder deze transacties zouden de uitgaven vrijwel gelijk zijn gebleven ten opzichte van 2012. De uitgaven aan sociale uitkeringen namen wel toe, maar andere uitgaven zoals salarissen daalden. Ten slotte daalde het volume van de consumptie van de overheid in 2013 licht.

6.2 Overheidstekort en overheidsschuld

Het overheidstekort kwam in 2013 uit op 2,3 procent van het bbp. Hiermee viel het tekort van de overheid voor het eerst sinds 2008 onder de norm van 3 procent. In 2012 was het tekort nog 4 procent van het bbp. Het tekort verbeterde met

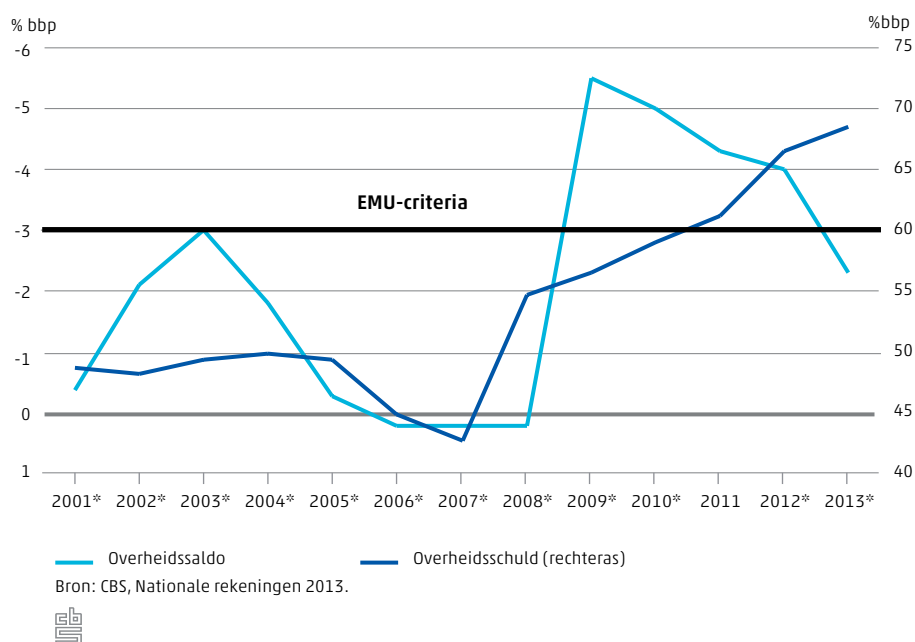
¹⁾ De cijfers over de overheid zijn net als alle cijfers van de nationale rekeningen gewijzigd door de revisie. Met name de schuld van de overheid als percentage van het bbp valt na revisie iets lager uit dan daarvoor.

10,7 miljard euro ten opzichte van een jaar eerder. De verbetering kwam vooral doordat de inkomsten met 7,5 miljard euro stegen. De inkomsten uit premies en belastingen waren hiervan de belangrijkste component met een stijging van 5,5 miljard euro. De uitgaven daalden met 3,2 miljard euro ten opzichte van 2012. De daling werd voor 2,7 miljard euro veroorzaakt door eenmalige effecten (zie paragraaf 6.3).

Overheidsschuld neemt ook in 2013 verder toe

De schuld groeide in 2013 naar 441 miljard euro. Dit komt overeen met een schuldquote van 68,6 procent van het bbp. Dat is 2,1 procentpunt hoger dan in 2012 en boven de Europese schuldnorm van 60 procent. De schuldquote groeit nu al zes jaar achtereenvolgend.

6.2.1 Overheidsfinanciën

Niet alleen de grote tekorten van de afgelopen jaren verhoogden de overheidsschuld fors. Ook de steun aan de financiële sector en aan andere Europese landen in verband met de financiële crisis droeg bij aan de hoge overheidsschuld. De steun aan de financiële sector heeft eind 2013 nog altijd een effect op de EMU-schuld van ruim 46 miljard euro (zie kader *Effecten van steun aan de financiële sector*).

Daarnaast heeft de Nederlandse overheid de afgelopen jaren bijna 18 miljard euro betaald voor reddingsoperaties aan Europese landen. Griekenland ontving veruit de meeste steun met ruim 11 miljard euro over de periode 2010–2013. Portugal en Ierland ontvingen respectievelijk 1,6 en 1,1 miljard euro van Nederland via het Europese steunfonds EFSF. De schuld is ook toegenomen door een kapitaalinjectie van 3,7 miljard euro in het Europese steunfonds ESM. Daarvan is een deel al naar Spanje en Cyprus gevloeid.

6.2.2 Effect op schuld van steun aan Europese landen

	2010*	2011	2012*	2013*
	mld euro			
Totaal effect op schuld	1,2	4,2	13,6	17,8
waarvan				
directe leningen aan Griekenland	1,2	3,2	3,2	3,2
leningen verstrekt door het EFSF	0,0	1,0	8,6	10,9
kapitaalinjecties in het ESM	0,0	0,0	1,8	3,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013, detailgegevens.

Effecten van steun aan de financiële sector op saldo en schuld

Sinds het begin van de kredietcrisis in 2008 heeft de Nederlandse overheid een aantal malen ingegrepen in de financiële sector. Zo werd Fortis, inclusief ABN AMRO, genationaliseerd in 2008. In dat jaar kregen de ING, Aegon en SNS REAAL steun van de overheid in de vorm van kapitaalinjecties. In 2009 kreeg de ING nogmaals steun toen de overheid 80 procent van de Amerikaanse hypotheek-portefeuille overnam.

De meest recente ingreep betreft de nationalisatie van SNS REAAL in 2013. Deze nationalisatie ging gepaard met een kapitaalinjectie door de staat van 3,8 miljard euro. Omdat het een kapitaalinjectie in een organisatie met financiële problemen betrof, kon slechts 2,7 miljard euro als investering gezien worden. De resterende 1,1 miljard euro liep daarom in het overheidstekort. De schuld groeide in 2013 ook doordat Propertize (het voormalige SNS Property Finance) als overheidsinstelling werd geclassificeerd. Door de staatsgarantie en het veranderende takenpakket is het in 2013 getypeerd als een sterfhuiskonstructie. De Europese boekhoudregels schrijven voor dat dit een overheidsinstelling is. Het effect op de schuld is ruim 4 miljard euro.

In 2013 betaalde de ING een groot deel van de steun uit 2008 en 2009 terug. Er werd voor 1,1 miljard euro aan kapitaalinjecties terugbetaald. Dit bedrag is inclusief een premie van 0,3 miljard euro die de ING moest betalen. Ook werd in 2013 de Amerikaanse hypotheekportefeuille verder afgebouwd. Een groot deel van de portefeuille werd dat jaar verkocht. Met de ontvangsten hieruit verlaagde de overheid haar schuld met 4,6 miljard euro.

De steunmaatregelen hadden voor de periode 2008–2013 een negatief effect op het overheidstekort van bijna 5 miljard euro. Voor de overheidsschuld was het effect in 2013 ruim 46 miljard euro. Hiertegenover stond een aanwas van ongeveer evenveel bezittingen. De waarde van deze bezittingen kan echter fors fluctueren. Vooral de precieze waarde van de aandelen in ABN AMRO en SNS REAAL en de bezittingen van Propertize zijn onzeker.

Ook de door de staat afgegeven garanties geven enig risico. In 2013 had de staat nog ruim 33 miljard aan garanties op leningen aan financiële instellingen uitstaan. Tot nu toe is echter geen enkele garantie ingeroepen en heeft de staat juist verdiend aan de geïnde garantiepremies.

Effecten van steun aan financiële sector

	2008*	2009*	2010*	2011	2012*	2013*
	mld euro					
Effect op saldo	0,1	-2,3	-1,2	-0,1	-0,2	-1,2
Effect op schuld	81,4	54,6	52,3	48,0	45,1	46,1
Afgegeven garanties	2,7	79,7	39,9	34,1	18,2	16,1

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013, detailgegevens.

De overheidsschuld steeg in 2013 met 14,9 miljard euro, ongeveer evenveel als het tekort van 14,6 miljard euro dat gefinancierd moest worden (zie tabel 6.2.3). Behalve door het tekort veranderde de schuld ook omdat de overheid financiële bezittingen aan- en verkocht. Per saldo werd voor ruim 6 miljard euro aan bezittingen verkocht. Met dit geld kon de schuld worden afgelost. Zoals eerder gemeld, loste de ING de ontvangen staatssteun in 2013 verder af. De afbouw en veiling van de Amerikaanse hypotheekportefeuille die de overheid in 2009 had overgenomen van de ING, had een verlagend effect op de schuld van 4,5 miljard euro. Ook de gedeeltelijke terugbetaling van de kapitaalinjectie in ING uit 2008 van ruim 1 miljard euro had een schuldverlagend effect (zie kader *Effecten van steun aan de financiële sector*).

6.2.3 Verandering in overheidsschuld

	2007*	2008*	2009*	2010*	2011	2012*	2013*
	mld euro						
Overheidsschuld (1)	259,9	348,1	348,9	372,6	393,9	426,1	441,0
waarvan							
deposito's	1,3	1,0	0,6	0,5	0,6	0,6	0,5
kortlopende schuldbewijzen	16,8	84,2	57,7	53,3	43,4	33,0	26,1
langlopende schuldbewijzen	192,0	199,6	212,2	241,2	266,1	298,7	322,0
kortlopende leningen	9,8	11,6	10,5	12,8	18,3	26,9	26,6
langlopende leningen	40,0	51,8	67,9	64,8	65,4	67,0	65,8
Verandering in overheidsschuld (Δ 1=2-3-4+5+6)		88,2	0,8	23,7	21,3	32,2	14,9
Transacties in financiële bezittingen (2)	6,5	85,0	-27,3	-4,0	-9,5	8,1	-6,2
waarvan							
chartaal geld en deposito's	4,6	0,2	-1,1	-3,8	0,0	0,7	-3,0
schuldbewijzen	0,4	0,0	22,6	-1,7	-1,3	-2,3	-6,2
financiële derivaten	-0,1	-1,4	0,9	0,2	0,5	0,2	1,5
leningen	2,9	44,8	-27,9	-1,0	1,0	8,9	3,6
aandelen en overige deelnemingen	-1,7	37,0	-25,4	-1,6	-6,9	0,8	1,3
handelskredieten en transitorische posten	0,4	4,3	3,5	3,9	-2,8	-0,2	-3,4
Transacties in transitorische schulden en handelskredieten (3)	2,4	-4,4	1,1	3,3	-2,5	-1,5	-3,1
Overheidssaldo: tekort/overschot -/+ (4)	1,1	1,2	-33,7	-31,9	-27,8	-25,3	-14,6
Overige (sectorclassificatie, (dis)agio, valutaveranderingen) (5)	0,3	1,4	-4,5	-0,4	-0,4	-2,3	3,6
Statistisch verschil (6)	-1,0	-1,3	-0,1	-0,4	0,7	-0,4	-0,2
	% bbp						
EMU-schuld	42,7	54,8	56,5	59,0	61,3	66,5	68,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

In 2013 ging de wet schatkistbankieren van kracht. Deze wet verplicht gemeenten, provincies en waterschappen om hun overtollige vrijgekomen financiële bezittingen te stallen bij het Rijk. De decentrale overheden verkochten om deze reden voor ruim 5 miljard euro van hun financiële bezittingen buiten de overheid (deposito's en obligaties) om dit geld bij het Rijk te kunnen stallen. Door de storting in de schatkist hoefde het Rijk minder bij partijen buiten de overheid te lenen. Omdat de schulden tussen overheden niet meetellen in de berekening van de overheidsschuld heeft dit een eenmalig verlagend effect.

In 2013 werden ook financiële bezittingen aangekocht. Hieronder valt de in 2013 uitgegeven noodsteun van 4,2 miljard euro aan andere Europese landen en steunfondsen. Ook injecteerde de Nederlandse staat in 2013 voor 3,8 miljard euro aan kapitaal in SNS REAAL en de afgesplitste vastgoedtak Propertize (het voormalige SNS Property Finance). De staat ontving hier echter slechts 2,7 miljard euro aan financiële bezittingen voor terug. Het verschil van 1,1 miljard euro liep in het overheidstekort (zie kader *Effecten van steun aan de financiële sector*).

Tevens werd het tekort voor ruim 3 miljard euro via zogenaamde transitorische schulden gefinancierd. Transitorische schulden bestaan onder andere uit nog te betalen facturen en vooruit ontvangen bedragen. Deze transitorische schulden tellen volgens de Europese boekhoudregels niet mee in de officiële overheidsschuld. De schuld groeide in 2013 ook met ruim 4 miljard euro doordat Propertize als overheidsinstelling is geclassificeerd (zie kader).

De toename van de schuld hoeft niet gelijk te zijn aan het tekort doordat schuldtitels boven of onder hun aflossingswaarde kunnen worden uitgegeven. Het verschil tussen uitgifte- en aflossingswaarde, het zogenaamde (dis)agio, kan worden gebruikt als financieringsmiddel zonder dat het de overheidsschuld verhoogt. De overheidsschuld wordt namelijk gewaardeerd tegen de aflossingswaarde. Tot slot varieert de waarde van schuldtitels in vreemde valuta door wisselkoersveranderingen.

De overheidsschuld bestond eind 2013 voor ruim 26 miljard euro uit kortlopende schuldbewijzen. Dit is 7 miljard minder dan eind 2012. De balansomvang van deze schuldbewijzen met een looptijd korter dan een jaar daalde voor het zesde jaar op rij ten opzichte van een jaar eerder. In 2013 haalde het Rijk per saldo 23 miljard euro op aan obligaties in de markt, waardoor de overheidsschuld voor 322 miljard euro uit langlopende effecten werd gefinancierd. Dit is gelijk aan 73 procent van de totale overheidsschuld. De overheid heeft 4 miljard euro afgelost op onderpanden die door tegenpartijen van financiële derivaten werden gestort. Deze onderpanden worden als kortlopende lening geregistreerd. De kortlopende leningen stegen echter ook met 4 miljard euro door de eerder genoemde typering van Propertize als overheidsinstelling. Propertize had aan het einde van het jaar nog een lening bij haar voormalige moederbedrijf SNS Bank²⁾. De langlopende leningen daalden per saldo met 1,2 miljard euro. Zo is de lening verbonden aan de ING

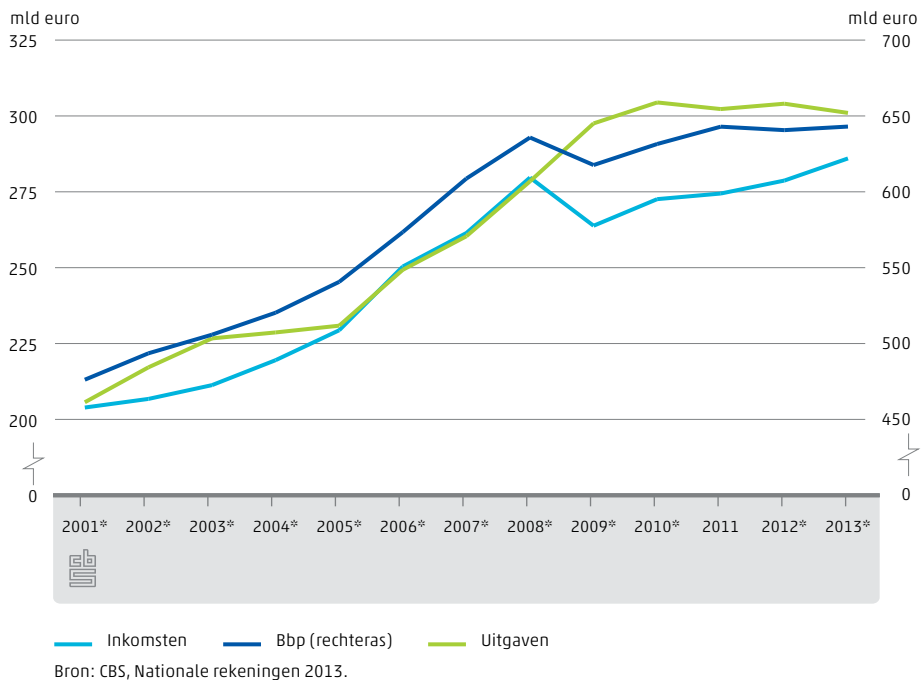
²⁾ Deze lening is in de loop van 2014 in zijn geheel afgelost en omgezet in verhandelbare schuldbewijzen met een overheids-garantie.

back-up facility met 4,6 miljard euro afgenomen. Dat er voor 2,3 miljard euro via het EFSF is verstrekt, had echter een stijgend effect op de langlopende leningen.

6.3 Overheidsinkomsten en -uitgaven

De inkomsten van de overheid stegen in 2013 met 2,7 procent tot 286 miljard euro. Hiermee lagen de overheidsinkomsten voor het eerst weer boven het niveau van 2008, toen de kredietcrisis begon. De overheidsuitgaven daalden daarentegen in 2013 met 1,1 procent tot 301 miljard euro. Daarmee lagen de overheidsuitgaven in 2013 onder het uitgavenniveau van 2010. De overheidsinkomsten volgen over het algemeen de trend van het bbp. De overheidsuitgaven gedragen zich deels anti-cyclisch. Als het minder goed gaat met de economie stijgen de uitkeringen voor werkloosheid en bijstand. De overheidsuitgaven zijn sinds 2011 echter redelijk stabiel gebleven door bezuinigingen van de overheid.

6.3.1 Overheidsinkomsten en -uitgaven

Overheidsinkomsten gestegen met 7,5 miljard euro

Ruim 80 procent van de overheidsinkomsten bestaat uit belasting- en premie-ontvangsten. De stijging van de overheidsinkomsten in 2013 komt dan ook voornamelijk doordat deze zijn gestegen. De belastingen stegen met 3,6 miljard euro en de wettelijke sociale verzekeringspremies met 2,7 miljard euro.

6.3.2 Inkomsten en uitgaven van de overheid

	2009*	2010*	2011	2012*	2013*	2013* t.o.v. 2012*
	mld euro					% mutatie
Inkomsten	263,8	272,6	274,4	278,7	286,2	2,7
waarvan						
belastingen	137,7	143,2	139,9	135,5	139,1	2,6
wettelijke sociale verzekeringspremies	78,8	82,7	88,5	94,8	97,5	2,8
inkomen uit vermogen	18,2	16,6	15,9	18,8	20,3	8,1
verkopen van goederen en diensten	16,9	17,3	17,5	17,4	17,2	-0,9
overige inkomsten	12,2	12,7	12,7	12,2	12,0	-1,4
Uitgaven	297,5	304,4	302,3	304,0	300,8	-1,1
waarvan						
sociale uitkeringen in geld	62,3	65,6	67,8	70,0	73,4	4,7
sociale uitkeringen in natura	62,8	64,9	66,2	68,3	68,3	0,1
beloning van werknemers	58,6	60,1	59,7	60,1	59,4	-1,1
aankopen goederen en diensten	44,2	43,9	42,8	42,2	41,9	-0,8
bruto investeringen in vaste activa	26,6	26,2	25,7	24,0	23,3	-3,0
inkomen uit vermogen	12,5	11,2	11,3	10,6	9,8	-7,4
subsidies	10,1	10,4	9,7	8,9	7,9	-11,5
overige uitgaven	20,5	22,1	19,0	19,9	16,8	-15,5
Vorderingensaldo overheid	-33,7	-31,9	-27,8	-25,3	-14,6	
waarvan						
centrale overheid	-19,7	-23,4	-17,0	-18,8	-4,9	
lokale overheid	-5,2	-6,7	-4,2	-3,0	-1,9	
sociale zekerheidsfondsen	-8,8	-1,8	-6,6	-3,6	-7,8	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

De hogere belastingopbrengsten in 2013 waren een gevolg van overheidsmaatregelen zoals tariefsverhogingen. De opbrengsten uit assurantiebelasting verdubelden ten opzichte van 2012 tot 2,3 miljard euro door een tariefsverhoging van 9,7 naar 21,0 procent per 1 januari 2013 (zie tabel 6.3.3). Ook de opbrengsten uit belastingen op milieugrondslag zijn beïnvloed door overheidsmaatregelen. De tarieven van de energiebelasting zijn verhoogd en er is een brandstofheffing voor kolencentrales ingevoerd, wat 0,1 miljard euro opbracht.

De invoering in 2013 van de tijdelijke crisisheffing 'hoge lonen' en de saneringsheffing woningbouwcorporaties leidden ook tot extra opbrengsten voor de overheid. Werkgevers moesten voor werknemers die in 2012 meer dan 150 000 euro aan loon kregen, 16 procent belasting over het bedrag boven de 150 000 betalen. Werkgevers hebben in 2013 door deze tijdelijke crisisheffing 0,6 miljard euro extra aan de Belastingdienst moeten afdragen. Inmiddels is de heffing verlengd naar 2014. De saneringsheffing moet door alle woningbouwcorporaties worden betaald. Via deze heffing worden de saneringskosten van noodlijdende woningbouwcorporaties gefinancierd. In 2013 hebben de woningbouwcorporaties 0,5 miljard euro saneringsheffing betaald.

De stijging van de btw-opbrengsten met 0,7 miljard euro is grotendeels een gevolg van overheidsmaatregelen in 2012. Op 1 oktober 2012 verhoogde de overheid het hoge btw-tarief van 19 naar 21 procent. Deze tariefstijging zat in 2012 maar in één kwartaal in de cijfers terwijl die in 2013 het hele jaar effect had. Het effect van de btw-verhoging werd echter gedempt door de krimp in de consumptieve bestedingen door huishoudens.

De opbrengsten van enkele andere belastingsoorten namen af. De accijns-opbrengsten daalden voornamelijk door de tabaksaccijns. De opbrengst van de tabaksaccijns werd in 2013 door verschillende factoren beïnvloed. De procedure voor aanvraag en betaling van tabaksaccijnszegels is gewijzigd. De accijns is nu verschuldigd op het moment dat de tabakswaren voor de groothandel beschikbaar zijn. Daarnaast zijn de tarieven van de tabaksaccijns in 2013 verhoogd. Ten slotte daalde in 2013 de verkoop van tabaksproducten door prijsstijgingen en het teruglopende aantal rokers. Al deze factoren tezamen leidden tot een daling van de accijnsopbrengst met 0,4 miljard euro. De belasting op personenauto's en motorrijwielen (bpm) is ten opzichte van 2012 met bijna 23 procent gedaald. In 2013 zijn 17 procent minder nieuwe personenauto's gekocht dan in 2012.

De inkomstenstijging via de wettelijke sociale verzekeringspremies is de resultante van verschillende ontwikkelingen. De verschillende premies dienen ter financiering van de betreffende sociale-zekerheidsuitkeringen. Van de uitkeringen wordt 87 procent betaald met premies; de overige 13 procent komt uit de belastingen. De verwachte ontwikkelingen bij de sociale uitkeringen kunnen daarmee gevolgen hebben voor de tarieven van de premies. De ontwikkelingen bij de sociale uitkeringen worden beschreven aan het eind van deze paragraaf.

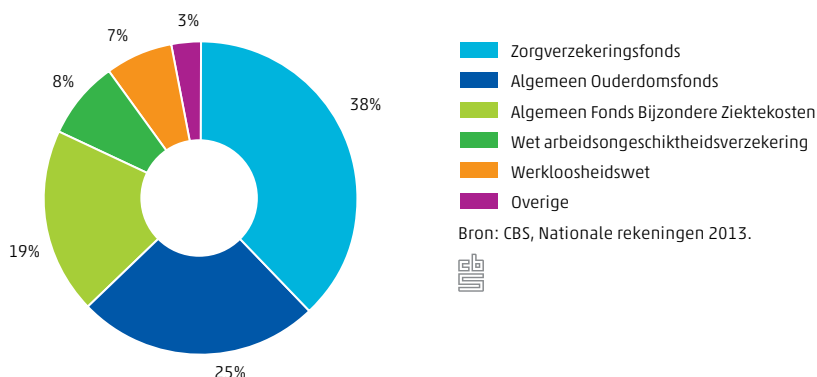
6.3.3 Belasting- en premie-inkomsten van de overheid

	2009*	2010*	2011	2012*	2013*	2013* t.o.v. 2012*
	mld euro					% mutatie
Belastingen totaal	137,7	143,2	139,9	135,5	139,1	2,6
waarvan						
loon- en inkomstenbelasting	47,6	48,2	46,7	44,3	44,2	-0,2
belasting over de toegevoegde waarde (btw)	40,1	42,7	41,6	41,7	42,4	1,7
vennootschapsbelasting	11,6	12,8	12,4	11,9	12,4	5,0
accijnzen	10,7	11,1	11,3	11,3	10,9	-3,6
belastingen op milieugrondslag	4,6	4,6	4,4	4,0	5,0	24,5
motorrijtuigenbelasting	4,8	5,1	5,1	5,0	5,0	-1,0
milieuheffingen	3,7	3,9	4,1	4,2	3,9	-6,2
onroerendezaakbelasting	2,9	3,0	3,2	3,3	3,5	4,0
assurantiebelasting	0,8	0,9	1,0	1,1	2,3	104,6
dividendbelasting	2,1	2,4	2,6	2,5	2,2	-11,7
belasting personenauto's en motorrijwielen (bpm)	2,1	2,1	2,0	1,5	1,2	-22,7
overdrachtsbelasting	2,7	2,8	1,9	1,1	1,1	-2,1
bankenbelasting				0,5	0,5	-5,4
overige belastingen	3,8	3,7	3,6	3,0	4,4	47,8
Wettelijke sociale verzekeringspremies	78,8	82,7	88,5	94,8	97,5	2,8
	% bbp					
Belasting- en premiedruk overheid	35,1	35,8	35,5	36,0	36,8	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

De AWBZ-premies stegen met 14 procent tot bijna 19 miljard euro doordat de premies werden verhoogd en de heffingskortingen zijn gedaald. Omdat het belastingpercentage van de eerste belastingsschijf was verhoogd, werd een groter deel van de heffingskortingen toegerekend aan de loon- en inkomstenbelasting en een kleiner deel aan de AWBZ-, AOW- en ANW-premies. Dit heeft in beginsel een positief effect op de premieontvangsten voor AWBZ, AOW en ANW. De zorgpremies, goed voor bijna 40 procent van de totale ontvangsten van de wettelijke sociale verzekeringspremies, namen in 2013 met 3,7 procent toe tot 37 miljard euro. De premieontvangsten van het Arbeidsongeschiktheidsfonds zijn echter met bijna 22 procent gedaald naar iets minder dan 8 miljard euro. Oorzaken waren een lager premiepercentage en een eenmalige premieruggeef aan werkgevers ter compensatie van hogere premies bij de WW.

6.3.4 Wettelijke sociale verzekeringspremies 2013*

De belasting- en premiedruk kwam in 2013 uit op 36,8 procent van het bbp (zie tabel 6.3.3). Omdat de gereviseerde cijfers van de nationale rekeningen op het moment van schrijven niet verder teruglopen dan 2001, kan niet precies gezegd worden wat het laatste jaar was waarin de belasting- en premiedruk zo hoog was. In elk geval is sinds 2001 de druk nog niet zo hoog geweest. De belasting- en premiedruk in 2006 kwam wel in de buurt (36,4 procent).

Belasting- en premiedruk

36,8% van het bbp

Naast belastingen en wettelijke sociale verzekeringspremies heeft de overheid ook nog andere inkomsten zoals verkopen (paspoorten, bouwleges, parkeergelden e.d.), inkomen uit vermogen en inkomens- en kapitaaloverdrachten (onder meer boetes). Het inkomen uit vermogen steeg met 1,5 miljard euro. Dit was het netto-effect van hogere winstuitkeringen en aardgasbaten, en lagere renteontvangsten. De winstuitkeringen stegen met 1,6 miljard euro, voornamelijk door hogere dividenduitkeringen van de Nederlandsche Bank en ABN AMRO. De aardgasbaten namen met 0,7 miljard euro toe. Dit werd veroorzaakt door een hogere

verkoopprijs van het gas en een hoger productievolume vanwege de strenge winter. De renteontvangsten daalden daarentegen met 0,8 miljard euro door de lage rentestanden.

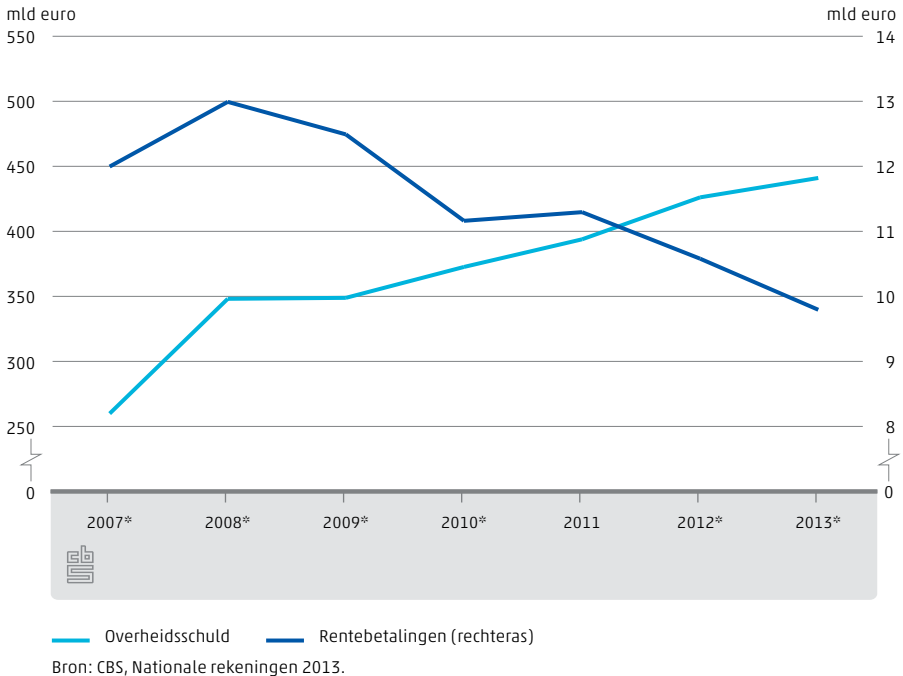
Overheidsuitgaven gedaald met 3,2 miljard euro

Bij de uitgaven deden zich in 2013 twee grote incidentele transacties voor. Er was een stijging door kapitaalinjecties van de staat in SNS REAAL en de afgesplitste vastgoedtak Propertize die voor 1,1 miljard euro als betaalde overige kapitaaloverdracht geboekt zijn (zie ook paragraaf 6.2). Anderzijds was er een incidentele uitgavendaling door opbrengsten van de veiling van de 4G-telecomfrequenties ten bedrage van 3,8 miljard euro. De veilingopbrengsten van telecomfrequenties moeten volgens een internationale afspraak als negatieve uitgaven worden gezien. Gezamenlijk zorgden deze twee incidentele transacties voor een daling van de overheidsuitgaven van 2,7 miljard euro.

Zonder deze twee incidentele transacties zouden de overheidsuitgaven in 2013 bijna gelijk zijn geweest aan die van 2012. Een toename van uitgaven aan sociale uitkeringen werd gecompenseerd door een daling van andere overheidsuitgaven (zie tabel 6.3.2). Er werd 0,7 miljard euro minder aan salarissen uitbetaald. De grootste terugloop is te zien bij onderwijsinstellingen, gemeenten en de rijksoverheid. Bij de aankopen van goederen en diensten werkten de bezuinigingen daarentegen slechts in beperkte mate door. De grootste daling is te zien bij de betalingen van de sociale zekerheidsfondsen aan de zorgverzekeraars voor de uitvoering van de zorgverzekeringswet. Bij de investeringen is er vooral minder besteed aan de aanleg van grond-, weg- en waterbouwkundige werken. Daarnaast verstrekten de overheid in 2013 ook minder subsidies. Vooral de loonsubsidies en de subsidies voor het openbaar vervoer namen af.

De rentelasten daalden ten opzichte van 2012 met 0,9 miljard euro. Dit lijkt opmerkelijk omdat de overheidsschuld ten opzichte van 2012 juist met 14,9 miljard euro is gestegen. Sinds 2007 is echter niet alleen de staatsschuld maar ook de vraag naar Nederlands schuld papier sterk toegenomen. De stijgende vraag resulteerde in dalende rentetarieven voor Nederlands schuld papier. Nederlands schatkist papier werd in 2013, net als in 2012, zelfs meerdere keren met een negatief rendement in de markt gezet. Dit betekent dat beleggers bereid waren te betalen om geld aan de Nederlandse staat te mogen uitlenen. De investering in Nederlands schuld papier werd namelijk als een veilige belegging beschouwd. De rentelasten uitgedrukt als percentage van de schuld namen zo af van 4,6 procent in 2007 naar 2,2 procent in 2013.

6.3.5 Schuld en rentebetalingen overheid

Sociale uitkeringen verder gestegen

De algemene daling van de overheidsuitgaven werd gedempt door een stijging van de sociale uitkeringen met 3,4 miljard euro. De sociale uitkeringen vormen met 47 procent de grootste post van de overheidsuitgaven. De sociale uitkeringen kunnen worden onderverdeeld in wettelijke sociale uitkeringen en sociale voorzieningen. Beide worden onderscheiden naar uitkeringen in geld en in natura.

De wettelijke sociale uitkeringen worden in principe gedekt door ontvangsten van wettelijke sociale verzekeringspremies. Voor de sociale voorzieningen vindt daarentegen geen premieheffing plaats. De voorzieningen worden gefinancierd uit de algemene middelen van de betrokken overheden.

Bij de wettelijke sociale uitkeringen en sociale voorzieningen in geld is de ontvanger van deze uitkeringen vrij in de besteding van de uitkeringsgelden (zoals bij AOW-uitkeringen en bijstandsuitkeringen). De sociale uitkeringen in natura zijn daarentegen geoormerkt. Dit betekent dat de overheid direct goederen en diensten aan de uitkeringsontvangers verstrekt, of dat de uitkeringsontvangers verplicht zijn de uitkeringen voor de aankoop van bepaalde goederen of diensten

te gebruiken. Voorbeelden hiervan zijn de betalingen in het kader van de Zorgverzekeringwet (ZVW) en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ).

De stijging van de uitkeringen in 2013 komt bijna volledig voor rekening van de wettelijke sociale uitkeringen. Deze stegen met 3 miljard naar ruim 112 miljard euro. De WW-uitkeringen zijn door de oplopende werkloosheid met een derde toegenomen ten opzichte van 2012. De werkloosheid steeg van 6,4 procent van de beroepsbevolking in 2012 naar 8,3 procent in 2013. Door het toenemende aantal 65-plussers stegen de AOW-uitkeringen met 4,2 procent naar bijna 33 miljard euro. In 2012 bedroeg de stijging nog 4,7 procent. De verhoging van de AOW-leeftijd met een maand in 2013 remde de stijging van de AOW-uitkeringen wel af, maar keerde de trend niet. Voor de Zorgverzekeringwet (ZVW) werd in 2013 ruim 1 miljard euro meer uitgekeerd. Deze stijging is grotendeels toe te schrijven aan de overheveling van de geriatrische revalidatiezorg van de AWBZ naar de ZVW. Er is dan ook een daling in het totaalbedrag aan AWBZ-uitkeringen te zien.

6.3.6 Uitkeringen

	2009*	2010*	2011	2012*	2013*
	mld euro				
Totaal uitkeringen in geld en natura	125,0	130,6	134,0	138,3	141,7
Wettelijke sociale uitkeringen in geld en natura	98,0	102,1	104,4	109,4	112,4
Zorgverzekeringwet (ZVW)	32,6	33,8	34,3	34,5	35,6
Algemene Ouderdomswet (AOW)	27,6	28,6	30,0	31,4	32,7
Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ)	21,5	22,4	23,2	25,9	25,3
Werkloosheidswet (WW)	3,6	4,5	4,4	5,0	6,7
Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO)	7,6	7,2	6,7	6,1	5,7
Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA)	1,0	1,4	1,8	2,1	2,6
Ziektewet (ZW-vangnet)	1,6	1,9	1,9	2,2	2,0
Wet Arbeid en Zorg (WAZO)	0,9	0,9	1,0	1,0	0,9
Algemene Nabestaandenwet (ANW/AWW)	1,1	1,1	1,0	0,8	0,7
Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfst. (WAZ)	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2
Voorzieningen in geld en natura	27,1	28,5	29,6	28,9	29,3
Wet Werk en Bijstand (ABW/WWB)	4,3	4,4	4,4	4,9	5,2
Zorgtoeslag	3,6	3,8	4,7	4,6	5,1
Algemene Kinderbijslagwet (AKW) en kindgebonden budget	4,3	4,3	4,3	4,1	4,1
Wet arbeidsong. jonggehandicapten (Wajong)	2,1	2,2	2,4	2,5	2,7
Individuele huursubsidies	2,1	2,2	2,3	2,3	2,4
Kinderopvang	2,9	2,9	2,8	2,3	1,9
Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO)	2,0	2,2	2,1	2,0	1,8
Tegemoetkoming AOW/ANW'ers		1,2	1,1	1,1	1,2
Toeslagenwet (TW)	0,8	0,8	0,8	0,9	1,0
Studietoelagen en ov-jaarkaart voor studenten	0,7	0,6	0,5	0,6	0,6
Overige	4,2	3,9	4,0	3,5	3,2

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

Bij de voorzieningen deden zich zowel dalingen als stijgingen bij de afzonderlijke regelingen voor. De resultante was een toename van 0,4 miljard tot 29,3 miljard euro. Door de zwakke economie namen de uitgaven aan bijstand toe. Ook de uitgaven aan zorgtoeslag stegen als gevolg van het inkomensbeleid van de regering. De kosten aan kinderopvangtoeslag namen daarentegen af door een verdere afbouw van de Rijksbijdrage, in het bijzonder voor de hogere inkomens.

6.4 Consumptie door de overheid

De overheid consumeerde in 2013 voor bijna 170 miljard euro.³⁾ Gecorrigeerd voor prijsveranderingen daalden de consumptieve bestedingen met 0,3 procent ten opzichte van 2012. De daling was minder sterk dan die in 2012 van 1,6 procent. In 2010 was voor het laatst sprake van een volumegroei. De krimp van de overheidsconsumptie komt voornamelijk door een krimp van de individuele consumptie van 0,7 procent. De collectieve overheidsconsumptie vertoonde in 2013 weer een lichte groei (0,7 procent) na enkele jaren van forse krimp.

6.4.1 Consumptie door de overheid

	2010*	2011	2012*	2013*	2013*
	% volumemutatie				mld euro
Consumptie overheid	1,1	-0,2	-1,6	-0,3	169,3
waarvan					
collectieve consumptie	.	-3,2	-4,2	0,7	56,1
individuele consumptie	.	1,3	-0,3	-0,7	113,2
waarvan					
individualiseerbare consumptie	.	-0,9	-0,4	0,3	44,8
consumptie in natura	2,5	2,8	-0,2	-1,4	68,3

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

De krimp van de individuele consumptie komt vooral door een krimp van de consumptie in natura. Na jaren van groei en een kleine krimp in 2012 kromp de consumptie in natura in 2013 met 1,4 procent. De consumptie in natura bestaat voor een groot deel uit zorguitgaven, zoals uitgaven in het kader van de Zorgverzekeringswet (ZVW), de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ), kinderopvangtoeslagen door het Rijk en uitgaven binnen de Wet Maatschappelijke

³⁾ Voor een uitleg van wat de consumptie door de overheid precies inhoudt, zie kader *Opbouw overheidsconsumptie*.

Ondersteuning (WMO) door gemeenten. Na jaren van hoge groei, wist de overheid de zorguitgaven in 2013 terug te dringen. Binnen de Zorgverzekeringswet was bijvoorbeeld sprake van een daling van de uitgaven aan medicijnen. Verder bezuinigde het Rijk fors op kinderopvangtoeslagen. Bij de gemeenten was sprake van een daling van de uitgaven aan maatschappelijke ondersteuning en voorzieningen voor gehandicapten (WVG).

De individualiseerbare consumptie bestaat voornamelijk uit onderwijsuitgaven. De volumegroei van de onderwijsuitgaven wordt bepaald aan de hand van aantallen leerlingen en studenten. Dit aantal bleef in 2013 redelijk stabiel ten opzichte van 2012. De individualiseerbare consumptie steeg per saldo met 0,3 procent.

Opbouw overheidsconsumptie

Ten behoeve van de analyse van het bbp naar bestedingscomponenten wordt van de overheid ook de 'consumptie' bepaald. Het gaat hierbij in feite om wat de overheid produceert en waarvoor niet direct wordt betaald. Bijvoorbeeld zaken als defensie, rechtspraak en milieubescherming. Binnen de nationale rekeningen is afgesproken dat de overheid 'haar eigen productie consumeert'. De waarde van die productie wordt gelijkgesteld aan de productiekosten: de som van de uitgaven aan goederen en diensten (intermediair verbruik), beloning van werknemers, afschrijvingen en betaalde niet-productgebonden belastingen minus ontvangen niet-productgebonden subsidies.

Voor een deel van de overheidsproductie ontvangt de overheid wel een vergoeding van derden en dit moet dus buiten de consumptie worden gehouden. Het kan hierbij gaan om verkopen aan de markt (bijvoorbeeld opbrengsten uit parkeergelden). Dit wordt marktproductie genoemd. Het kan ook gaan om 'betalingen voor niet-marktproductie' (zoals de verkoop van paspoorten). Tezamen worden deze inkomsten 'verkopen' genoemd. Een (klein) deel van de overheidsproductie wordt gezien als een investering in eigen beheer (bijvoorbeeld ontwikkeling van eigen software). Hiervan is de overheid zelf de afnemer. Het resterende gedeelte van de overheidsproductie wordt gratis aan de maatschappij ter beschikking gesteld en is de gezochte 'productie voor eigen consumptie'. Deze bestaat dus uit de productie minus opbrengsten uit de verkoop van goederen en diensten en investeringen in eigen beheer.

De consumptie van eigen productie is op te splitsen in collectieve overheidsconsumptie en individualiseerbare overheidsconsumptie. De collectieve overheidsconsumptie betreft de uitgaven door de overheid voor collectief gebruikte

diensten die worden verleend aan alle leden van de samenleving, bijvoorbeeld uitgaven aan defensie, milieubescherming of openbaar bestuur. De individualiseerbare overheidsconsumptie betreft uitgaven die zijn toe te rekenen aan specifieke delen van de samenleving. Hierbij gaat het voor het grootste deel om uitgaven aan onderwijs. Daarnaast bevat het onder meer uitgaven aan sport, cultuur en recreatie door bijvoorbeeld gemeenten en kosten op het gebied van sociale bescherming, zoals jeugdhulpverlening, sociale werkvoorziening en uitvoeringskosten van sociale verzekeringsinstellingen.

Naast de consumptie van eigen productie bevat de consumptie van de overheid ook bij marktproducenten aangekochte goederen en diensten die door de overheid, direct of indirect, in het kader van sociaal beleid gratis aan gezinnen worden verstrekt (sociale uitkeringen in natura). Voorbeelden hiervan zijn de basiszorg, kinderopvangtoeslagen en huurtoeslagen.

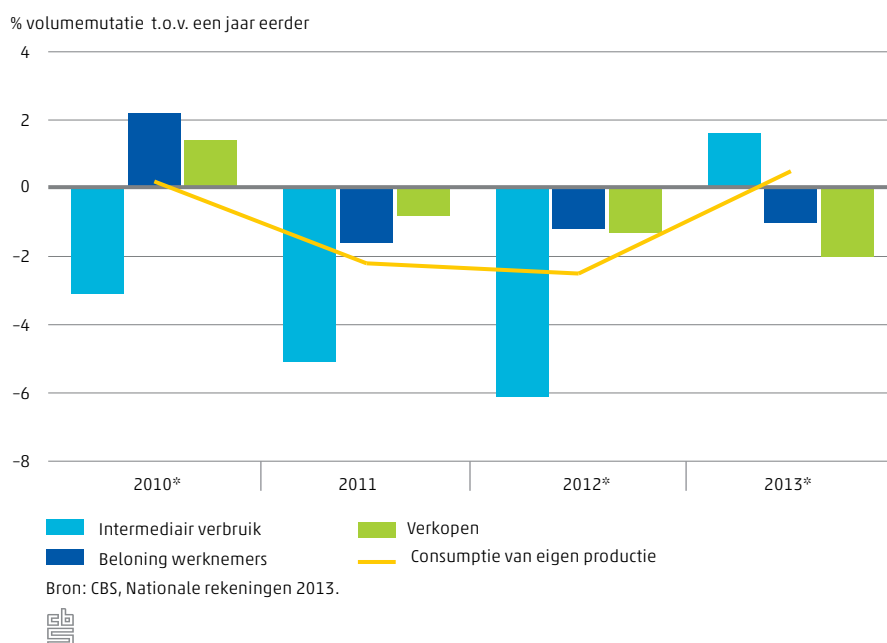
Opbouw productie en consumptie door de overheid, 2013*

	mld euro
Productie overheid, opbouw uit de kosten	123,5
waarvan	
intermediair verbruik	41,9
toegevoegde waarde	81,7
waarvan	
beloning van werknemers	59,4
afschrijvingen	21,7
niet-productgebonden belastingen	0,7
niet-productgebonden subsidies	-0,1
Productie overheid, naar soort	123,5
waarvan	
verkopen	17,2
investeringen in eigen beheer	5,3
productie voor eigen consumptie	101,0
Consumptie overheid	169,3
waarvan	
sociale uitkeringen in natura	68,3
consumptie van eigen productie	101,0
waarvan	
collectieve consumptie	56,1
individualiseerbare consumptie	44,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

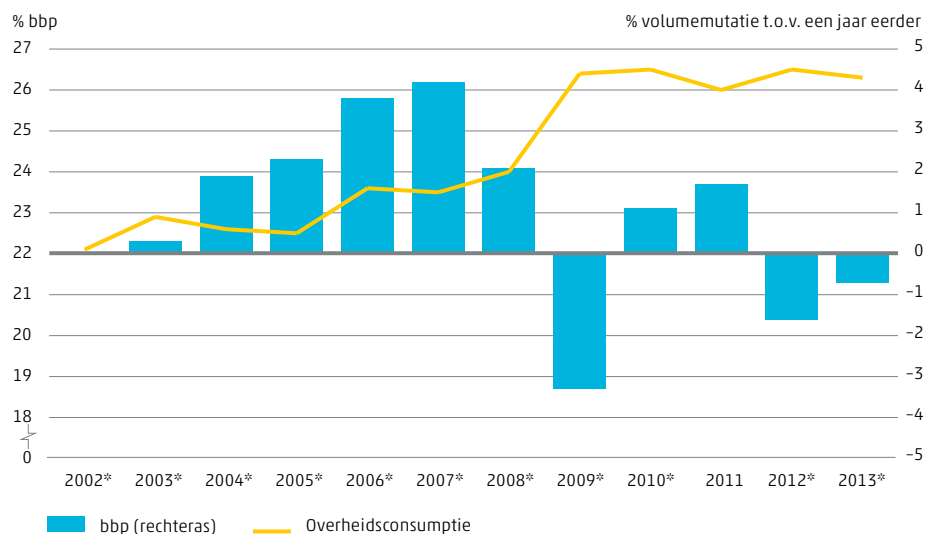
Het volume van de collectieve consumptie groeide na enkele jaren van forse krimp weer licht (0,7 procent). Dit komt voornamelijk door een toename (1,6 procent) van de aankoop van goederen en diensten (intermediair verbruik) door de overheid na een aantal jaren van dalingen (zie figuur 6.4.2). Verder daalden de verkopen van goederen en diensten door de overheid (2 procent). Een daling van de verkopen betekent een hogere groei van de overheidsconsumptie (zie kader *Opbouw overheidsconsumptie*). De daling van de beloning van werknemers van de overheid als gevolg van bezuinigingen zette in 2013 door (1 procent). De daling was wel iets lager dan die in de twee jaar ervoor.

6.4.2 Intermediair verbruik, beloning werknemers, verkopen en consumptie eigen productie

Door een sterke stijging van de overheidsuitgaven en een sterke krimp van het bbp in 2009 groeide het aandeel van de overheidsconsumptie in het bbp van 24 procent in 2008 tot 26,4 procent in 2009. Daarna liep het aandeel, als gevolg van de bezuinigingen op overheidsuitgaven en het lichte herstel van de economie, terug tot 26 procent in 2011. In 2013 bedroeg het aandeel van de overheidsconsumptie in de economie 26,3 procent.

6.4.3 Overheidsconsumptie en bbp

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

7.

Materiaalstromen en grondstof- afhankelijkheid van de Nederlandse economie

Nederland beschikt over relatief weinig eigen natuurlijke hulpbronnen, terwijl de economie zwaar leunt op de export en sectoren die veel energie en materialen gebruiken. Een goed inzicht in het gebruik en de afhankelijkheid van grondstoffen is van belang om de toekomstige voorziening van belangrijke materialen veilig te stellen. Dit artikel analyseert de materiaalstromen in de Nederlandse economie, de grondstofafhankelijkheid en de efficiëntie waarmee grondstoffen worden ingezet.

7.1 Inleiding

De mondiale vraag naar natuurlijke hulpbronnen neemt alsmaar toe. Dit komt vooral door de toename van de wereldbevolking en de economische groei. Volgens de laatste verwachtingen van de OESO stijgt de bevolkingsomvang van de huidige 7 miljard naar ongeveer 9 miljard in 2050. De omvang van de wereldeconomie verviervoudigt in de komende veertig jaar zelfs. Het aandeel van de BRIICS-landen (Brazilië, Rusland, India, Indonesië, China en Zuid-Afrika) in de wereldeconomie neemt sterk toe. In deze landen ontstaat een grote nieuwe middenklasse met een ander consumptiepatroon. Dit vertaalt zich in een vraag naar betere huizen, meer auto's, meer elektrische apparaten, meer voedsel en meer vlees. Deze ontwikkeling leidt tot uitputting van grondstoffen en oplopende grondstofprijzen.

Daarnaast is met de (wereldwijd) voortschrijdende industrialisering en verfijning van technologie de toegang tot natuurlijke hulpbronnen een belangrijke factor geworden voor verdere economische ontwikkeling: de industrie gebruikt steeds exotischer materialen. Nederland en de meeste andere Europese landen beschikken over relatief weinig eigen natuurlijke hulpbronnen. Vooral de Nederlandse economie, die zwaar leunt op de export en sectoren die veel energie en materialen gebruiken, is kwetsbaar als de prijzen van deze grondstoffen stijgen of de beschikbaarheid ervan onzeker wordt.

Een goed inzicht in het gebruik en de afhankelijkheid van grondstoffen is van belang om de toekomstige voorziening van belangrijke materialen veilig te stellen. Tegen deze achtergrond worden in dit artikel de materiaalstromen in de Nederlandse economie beschreven en wordt de mate waarin Nederland afhankelijk is van grondstoffen geanalyseerd. Er zijn verschillende manieren om hierin meer inzicht te verkrijgen. In dit artikel wordt achtereenvolgens ingegaan op de mate waarin Nederland zichzelf kan voorzien van grondstoffen (de 'voorzieningszekerheid'), het land van herkomst van de import, het productiestadium

van de geïmporteerde goederen (ruw, halffabricaat of eindproduct) en de grondstoffen die zijn gebruikt om de geïmporteerde goederen te maken. Zuiniger omgaan met materialen maakt de economie minder kwetsbaar. Daarom wordt ook de grondstofefficiëntie van de Nederlandse economie geanalyseerd. In verband hiermee wordt ten slotte ook het hergebruik van materialen en afval beschreven.

Vijf soorten materialen

Het in dit artikel gepresenteerde cijfermateriaal is afkomstig van de milieu-rekeningen, een onderdeel van de nationale rekeningen dat zich bezighoudt met het grensvlak tussen economie en milieu. Analyse van materiaalstromen in de Nederlandse economie vormt hiervan een relatief nieuw onderdeel. Ten behoeve van deze analyse worden alle in omloop zijnde grondstoffen, halffabricaten en eindproducten ingedeeld in vijf soorten materialen:

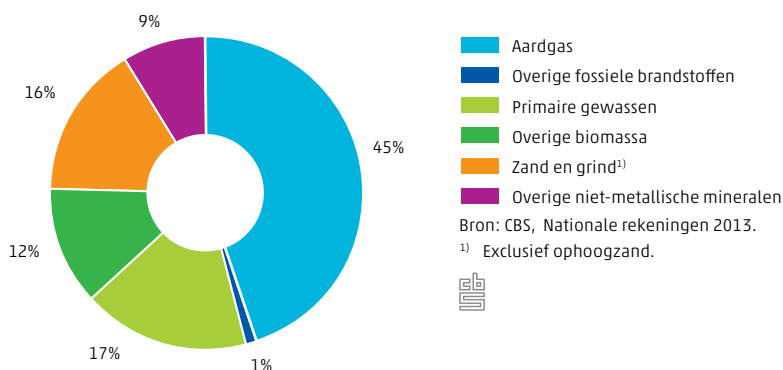
- Biomassa: Organische stoffen afkomstig van plantaardig of dierlijk materiaal, zoals gewassen, hout of afgeleide producten zoals mest.
- Metalen: IJzererts en non-ferrometalen als koper, zink of afgeleide producten.
- Niet-metallische mineralen: Overige anorganische delfstoffen zoals krijt, kalksteen, zout, zand, grind of afgeleide producten.
- Fossiele brandstoffen: Energiedragers als kolen, turf, ruwe aardolie, aardgas of afgeleide producten.
- Overig: Al de overige, voornamelijk textielproducten, cosmetische producten, meubelen en speelgoed. Deze overige materialen vormen doorgaans maar een klein deel van alle materiaalstromen samen. De categorie bevat geen grondstoffen.

Het gaat bij het indelen steeds om het materiaal waar het betreffende goed toe is te herleiden. Zo worden plastic goederen ingedeeld bij fossiele brandstoffen, omdat plastic gemaakt wordt van aardolie. Veel goederen, met name eindproducten, bestaan uiteraard uit meerdere soorten materiaal. In dit geval kan een zwaartepuntstypering worden gehanteerd: het goed wordt dan ingedeeld bij de materiaalsoort die binnen het goed (letterlijk) het zwaarste weegt. Zo worden auto's ingedeeld bij de metalen. Waar geen zwaartepuntstypering wordt gehanteerd, maar goederen (op basis van gewicht) procentueel worden verdeeld naar materiaalsoort, wordt gesproken van *raw material equivalents*.

7.2 Winning, export en import

In 2012 bedroeg de binnenlandse winning van natuurlijke hulpbronnen 138 miljard kilo.¹⁾ Qua gewicht domineert aardgas: 62 miljard kilo, oftewel iets minder dan de helft van de totale winning. Primaire gewassen en zand en grind zijn samen goed voor één derde van het totaal. De winning van primaire gewassen bestaat vooral uit land- en tuinbouwproducten als groenten, tomaten en aardappelproducten. Zand en grind worden gebruikt om wegen en gebouwen te bouwen, dijken en kusten te versterken of voor de productie van beton en cement. Er is in Nederland sprake van een afnemende binnenlandse winning. In 1996 bedroeg deze nog 160 miljard kilo. Winning van metalen komt hier hoegenaamd niet voor.

7.2.1 Binnenlandse winning van materialen, 2012*

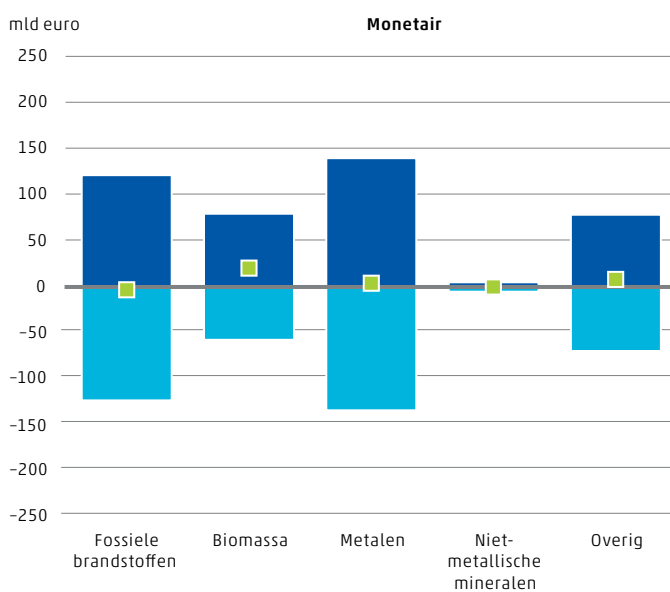
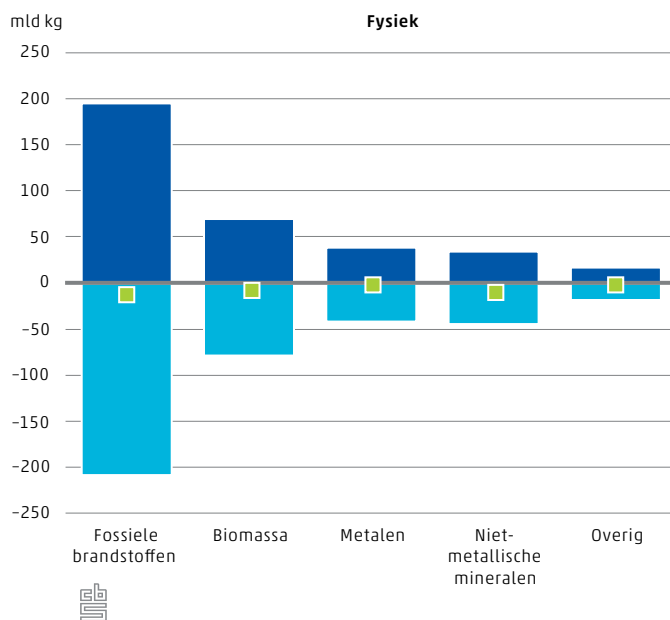

Fysiek handelstekort, klein monetair surplus

De binnenlandse winning van natuurlijke hulpbronnen is lang niet genoeg om aan de binnenlandse vraag tegemoet te komen. Een kleine, open economie als de Nederlandse is sterk afhankelijk van materialen uit andere landen. Het gaat hierbij zowel om grondstoffen, halffabricaten als eindproducten. Een deel van de import wordt weer uitgevoerd (wederuitvoer), terwijl een ander deel in Nederland wordt gebruikt voor de productie van andere goederen en diensten (intermediair

¹⁾ Exclusief ophoogzand (84 miljard kilo in 2012). Voor de Tweede Maasvlakte is er tussen 2009 en 2011 circa 375 miljard kilo zand gebruikt om de bodem onder deze nieuwe Rotterdamse haven op te hogen. Ophoogzand wordt niet meegenomen in de analyse, omdat het in feite een onuitputtelijke bron is.

7.2.2 Buitenlandse handel in materialen, 2012*

Legend: Invoer (blue), Uitvoer (red), Balans (green square)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

verbruik) of als finaal verbruik door huishoudens en de overheid. In 2012 bedroeg de Nederlandse import van materialen 390 miljard kilo. Aan de andere kant zijn andere landen voor sommige materialen afhankelijk van Nederland. De Nederlandse export van goederen bedroeg in 2012 ongeveer 351 miljard kilo. Per saldo heeft Nederland dus een fysiek handelstekort (in kilo's), wat betekent dat de import van materialen qua gewicht de export overtreft.

Tegelijkertijd heeft Nederland een klein monetair handelsoverschot (in euro's), wat betekent dat de exportwaarde iets hoger is dan de importwaarde. Dit weerspiegelt het vermogen van de Nederlandse economie om goedkope materialen om te zetten in duurdere kwaliteitsproducten. Het monetaire overschot in 2012 is vooral hoog voor biomassa, zoals de export van groenten en bloemen. Nederland heeft een klein monetair surplus voor fossiele brandstoffen. De import bestaat vooral uit ruwe olie, terwijl de export meer bestaat uit dure olieproducten zoals benzine, maar ook het goedkopere binnenlands gewonnen gas. Monetair gezien is de import en de export relatief hoog voor metalen en metaalproducten, zoals auto's en elektronica.

7.3 Grondstofafhankelijkheid

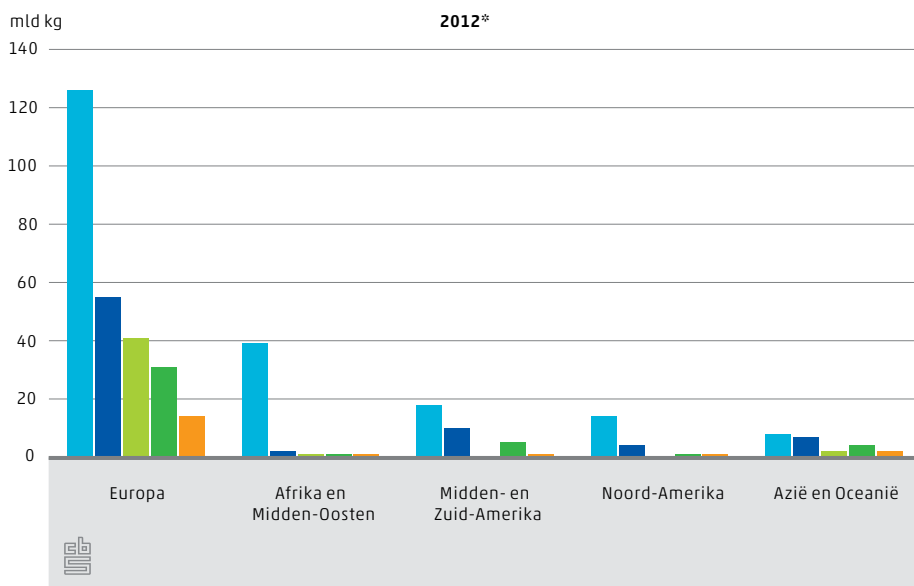
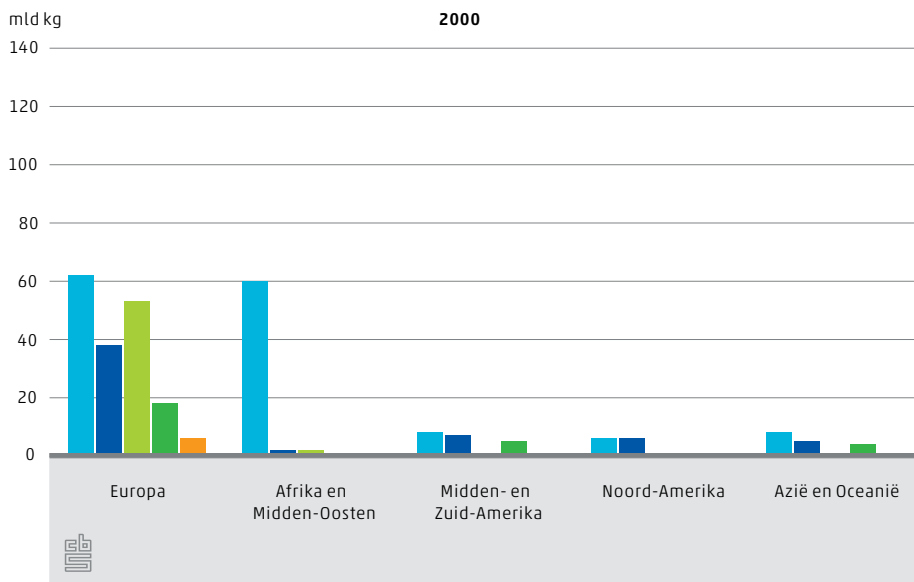
In het kader van de Nederlandse grondstofafhankelijkheid is het belangrijk te weten uit welke landen we onze grondstoffen of afgeleide producten betrekken. De voorzieningszekerheid van grondstoffen hangt af van zowel de Nederlandse relatie met deze landen als de politieke situatie in de regio.

Verschuiving import van fossiele brandstoffen van Midden-Oosten en Afrika naar Europa

Het grootste deel van de geïmporteerde materialen komt uit Europa.²⁾ De importen (inclusief wederuitvoer) worden fysiek gezien gedomineerd door fossiele brandstoffen. Nederland is hiervoor erg afhankelijk van andere Europese landen. In 2012 kwam ongeveer 60 procent van de invoer van fossiele brandstoffen uit Europa. Het gaat hierbij niet om EU-landen, maar vooral om Noorwegen (gas) en Rusland

²⁾ De invoer is hier inclusief wederuitvoer (maar exclusief doorvoer) omdat per land de wederuitvoer nog niet goed van de invoer afgesplitst kan worden.

7.3.1 Invoer naar werelddeel

■ Fossiele brandstoffen ■ Niet-metallische mineralen ■ Overig
■ Biomassa ■ Metalen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

(ruwe olie). Bijna alle steenkool komt van buiten Europa (Zuid-Amerika en Afrika). In de afgelopen tien jaar heeft een enorme verschuiving plaatsgevonden. In 2000 was de invoer van fossiele brandstoffen uit Europa ongeveer gelijk aan die uit het Midden-Oosten en Afrika. Laatstgenoemde regio is echter wat weggezakt, terwijl Europa voor de toelevering van fossiele brandstoffen aan ons land geweldig aan belang heeft gewonnen. Export van fossiele brandstoffen vanuit Nederland is bestemd voor de Europese markt en bestaat voornamelijk uit olieproducten en gas.

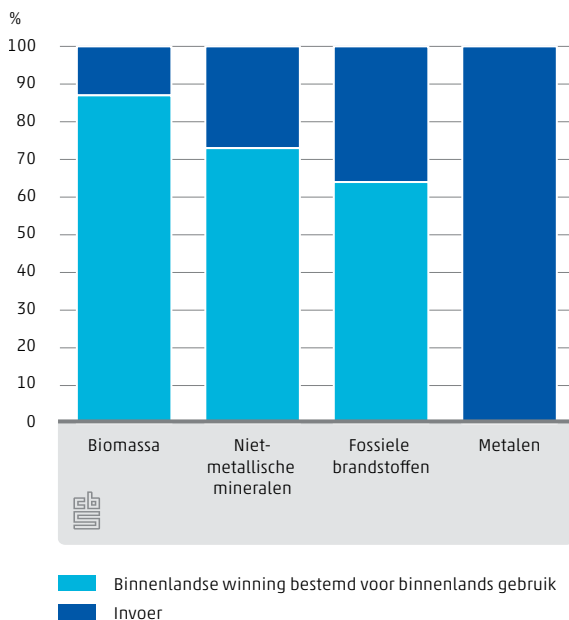
Fysiek gezien zijn ook biomassastromen relatief groot. Deze bestaan voornamelijk uit primaire gewassen (verwerkte en onverwerkte gewassen die niet direct worden gebruikt als veevoer). Granen beslaan meer dan 40 procent van de geïmporteerde primaire gewassen. Ze komen voornamelijk uit Frankrijk. De import van oliehoudende gewassen, vooral sojabonen, is ook relatief groot. Sojabonen komen vooral uit Brazilië en worden grotendeels verwerkt in veevoer. De fysieke export van primaire biomassa bestaat hoofdzakelijk uit groentes en aardappelproducten.

Zelfvoorziening grondstoffen

Naast de invoer van materialen kan de afhankelijkheid van grondstoffen ook worden bepaald aan de hand van de materiaalconsumptie in een land. Deze binnenlandse materiaalconsumptie (*domestic material consumption*, of DMC) is gedefinieerd als import plus winning minus export.³⁾ Het aandeel van de DMC van grondstoffen dat wordt gedekt door de binnenlandse winning geeft een indicatie voor de mate waarin een land zelfvoorzienend is. De DMC voor biomassa wordt in 2012 voor 87 procent gedekt door winning in Nederland. Voor metalen is dit nul procent omdat er in Nederland geen metalen (meer) worden gewonnen. Hierbij merken we op dat door de grove indeling de DMC van een materiaalsoort kan bestaan uit materialen die niet in de winning voorkomen. Zo bestaat de Nederlandse winning van fossiele brandstoffen vooral uit aardgas. Naast aardgas bestaat de DMC van fossiele brandstoffen voor een groot deel uit aardolie en aardolieproducten. Aardgas kan deze aardolieproducten niet zomaar vervangen. Hetzelfde geldt voor biomassa: in de DMC zitten bijvoorbeeld ook nauwelijks in Nederland geteelde sojabonen, terwijl in de binnenlandse winning juist weer veel aardappelen zitten.

³⁾ Wat overblijft is dus binnenlands verbruikt. Dit kan gaan om consumptie maar ook om intermediair verbruik.

7.3.2 Materiaalconsumptie uit winning en invoer, 2012*

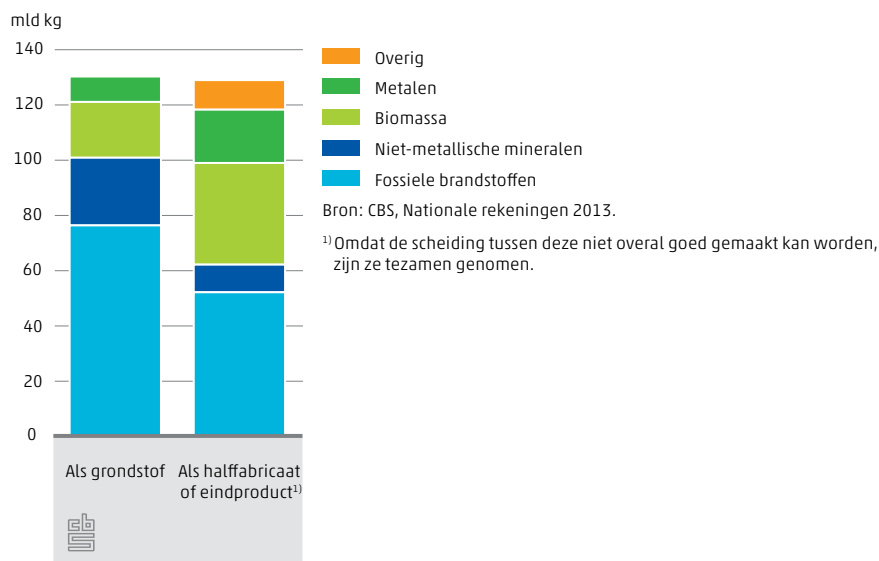

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

Productiestadium van de geïmporteerde materialen

De door Nederland geïmporteerde materialen kunnen ook onderscheiden worden naar het stadium van productie. Er zijn drie stadia. Op basis hiervan kunnen materialen worden ingedeeld in grondstoffen, halffabricaten en eindproducten. Eindproducten (bijvoorbeeld auto's) kunnen direct gebruikt worden, terwijl halffabricaten (bijvoorbeeld ijzeren platen) en grondstoffen (bijvoorbeeld ijzererts) worden ingezet voor (verdere) verwerking tot een hoogwaardiger product. Als wordt gekeken naar de invoer (exclusief wederuitvoer) naar productiestadium, dan blijkt dat de invoer van grondstoffen de helft vormt van de totale invoer van materialen in 2012. Onder de grondstoffen is de invoer van fossiele brandstoffen het grootst. Geïmporteerde fossiele brandstoffen bestaan vooral uit aardolie en steenkool. De ingevoerde niet-metallische mineralen bestaan vooral uit grind en zand. Verder wordt er met name ijzererts geïmporteerd, maar ook bepaalde soorten biomassa zoals tarwe en sojabonen. Onder de ingevoerde halffabricaten en eindproducten vormen motorbrandstoffen de grootste post.

7.3.3 Invoer naar productiestadium, 2012*

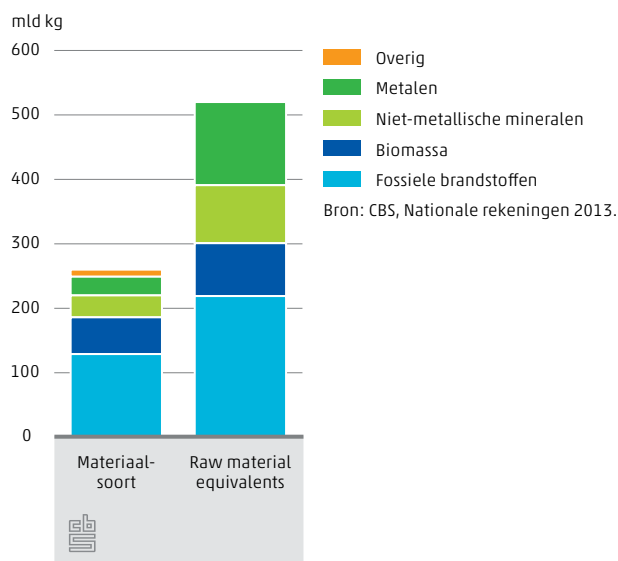
Alleen voor metalen is de invoer van grondstoffen kleiner dan die van halffabricaten en eindproducten (bijvoorbeeld machines en apparaten). Dit duidt er op dat voor metaalproducten de eerste stadia van het productieproces in het buitenland liggen en dat in Nederland met name het laatste deel van de productieketen plaatsvindt. In het kader van toenemende globalisering is het interessant om te weten of productieprocessen die aan het begin van de keten staan steeds meer naar het buitenland verschuiven. Dit zou betekenen dat Nederland steeds afhankelijker wordt van halffabricaten en eindproducten uit het buitenland. Om dit vast te stellen, is nader onderzoek nodig.

Grondstof-footprint van de invoer

Een nauwkeuriger manier om naar grondstofafhankelijkheid te kijken, is door de ingevoerde goederen uit te drukken in *raw material equivalents* (RME). De RME van een product is de soort en de hoeveelheid grondstof die nodig is geweest om het product te maken. Hierbij wordt de tot dusverre gehanteerde zwaartepuntstyering dus losgelaten, zie kader. Zo wordt een auto (die bij de materiaalindeling onder metalen valt) opgedeeld naar de grondstoffen die nodig zijn geweest om hem te maken: metaalertsen, fossiele brandstoffen, enzovoorts. (De fossiele brandstoffen die zijn gebruikt voor het opwekken van de benodigde energie tellen eveneens mee.) De import uitgedrukt in RME is een maat voor de grondstof-*footprint* van

de Nederlandse import. De totale import in *raw material equivalents* was in 2012 twee maal zo groot als de import van de daadwerkelijke producten. Dus om één kilo product te verkrijgen, is twee kilo aan grondstoffen nodig geweest. Om één kilo metaalproducten⁴⁾ te maken, is zelfs 4,5 kilo aan grondstoffen nodig geweest. Dit omdat de zuivere metalen maar een fractie vormen van de ertsen waaruit zij worden gewonnen.

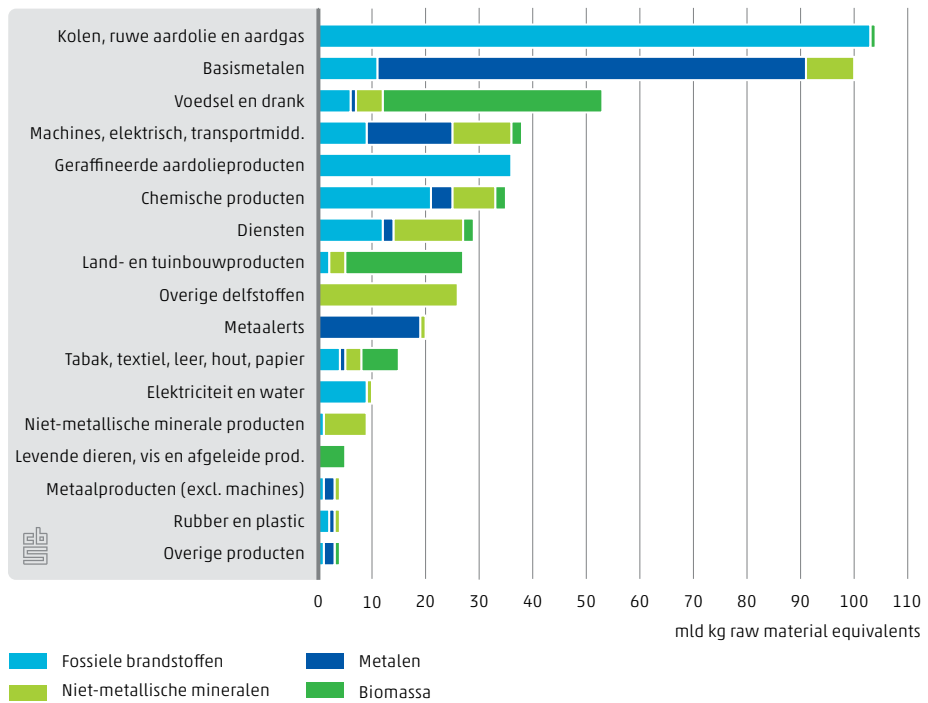
7.3.4 Invoer naar soort materiaal en in raw material equivalents, 2012*

In figuur 7.3.5 zijn verschillende soorten geïmporteerde producten uitgedrukt in de grondstoffen (RME) die nodig zijn geweest bij de vervaardiging. Voor producten die hoofdzakelijk uit één soort materiaal bestaan (bijvoorbeeld plaatijzer) is dit materiaal ook de belangrijkste grondstof geweest in het productieproces (bijvoorbeeld ijzererts). Fossiele brandstoffen, en in mindere mate niet-metallische mineralen, zijn grondstoffen die nodig zijn voor de productie van bijna alle producten.

⁴⁾ Goud is niet meegenomen in de cijfers omdat de handelsgegevens van goud nog van onvoldoende kwaliteit zijn.

7.3.5 Invoer materialen in raw material equivalents, 2012*

7.4 Grondstoffefficiëntie

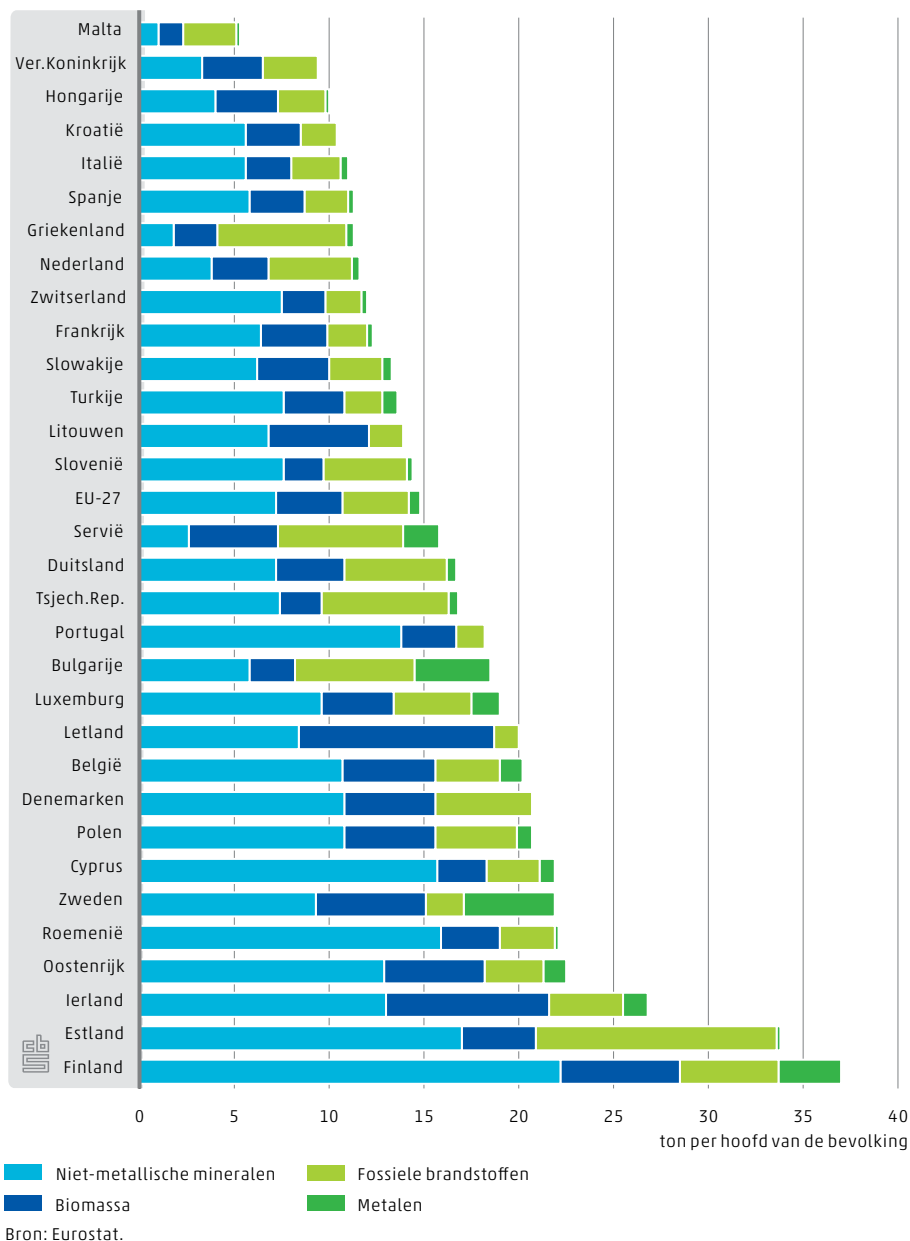
Het duurzaam gebruik van grondstoffen is belangrijk omdat de voorraad grondstoffen niet oneindig is en omdat de winning en het gebruik ervan schadelijk kunnen zijn voor mens en milieu. Om grondstoffen zo duurzaam mogelijk te gebruiken, is het belangrijk er zo efficiënt mogelijk mee om te gaan. Efficiënt grondstofgebruik is ook gunstig omdat het kosten kan reduceren en de grondstofafhankelijkheid verkleint.

Materiaalconsumptie per hoofd van de bevolking in Nederland relatief laag

Vergeleken met andere Europese landen is de Nederlandse materiaalconsumptie (DMC) per hoofd relatief laag. Dit geldt met name voor niet-metallische mineralen (exclusief ophoogzand), maar ook voor biomassa en metalen. Alleen de consumptie van fossiele brandstoffen ligt in Nederland boven het EU-27-gemiddelde. Dit komt door de energie-intensieve industrie in Nederland zoals de chemie, raffinaderijen en de glastuinbouw. In landen als Estland en Griekenland is er een zeer hoge DMC van fossiele brandstoffen. In Griekenland bijvoorbeeld komt dat door de hoge binnenlandse consumptie van steenkool uit binnenlandse productie.

De positie van een land op de ranglijst blijkt sterk af te hangen van de bevolkingsdichtheid. Dit speelt met name bij biomassa en niet-metallische mineralen. Een dichtbevolkt land als Nederland heeft *per hoofd van de bevolking* maar weinig massa nodig voor infrastructuur (zoals wegen en sporen). In dunbevolkte landen als Finland, Estland en Roemenië zijn hiervoor juist relatief veel niet-metallische mineralen vereist. In een dichtbevolkt land als Nederland wordt ook relatief weinig ruimte gereserveerd voor de landbouw, wat resulteert in een lage DMC van biomassa. Een hoog DMC per hoofd van biomassa is te vinden in dunbevolkte landen als Estland, Ierland, Finland en Zweden. In Ierland bijvoorbeeld wordt de DMC van biomassa vooral bepaald door grasland ten behoeve van grazende schapen. Een beperkt aantal landen zoals Zweden, Finland en Bulgarije hebben een relatief hoge DMC per hoofd van metalen. Dit zijn de landen waar metaal-ertsen zowel gewonnen als bewerkt worden, waarna de resulterende producten geëxporteerd worden. De materialen verwijderd uit de ertsen blijven in het land achter, met een hoog DMC per hoofd tot gevolg.

7.4.1 Binnenlandse materiaalconsumptie (DMC) per hoofd, 2011

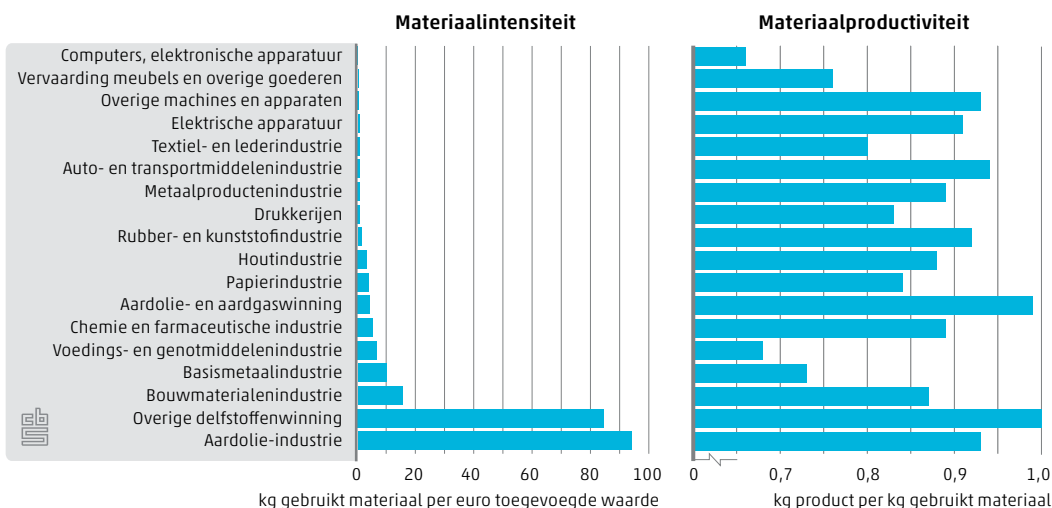

Grondstoffefficiëntie per bedrijfstak

Een manier om de grondstoffefficiëntie van een bedrijfstak te bepalen is door het materiaalgebruik in kilo's te delen door de toegevoegde waarde. Dit wordt de materiaalintensiteit genoemd. Het materiaalgebruik bestaat uit het gebruik van goederen en secundaire grondstoffen, en de winning van grondstoffen. Hoe hoger de materiaalintensiteit van een bedrijfstak, hoe meer kilo's materiaal er nodig zijn om een euro toegevoegde waarde te genereren. De verschillen tussen de bedrijfstakken ontstaan doordat zij verschillende materialen gebruiken in hun productieproces. In de aardolie-industrie en overige delfstoffenwinning zijn dit vooral goedkope grondstoffen zoals ruwe aardolie, zand en grind, terwijl in de apparatenindustrie juist dure materialen worden ingezet.

De materiaalproductiviteit kan worden bepaald door het gewicht van de geproduceerde goederen te delen door het gewicht van de gebruikte materialen. Hoe dichter het cijfer bij de 1 ligt, des te minder van het gebruikte materiaal verloren gaat bij het maken van het product, bijvoorbeeld in de vorm van afval of luchtmissies. In de aardolie- en aardgaswinning en overige delfstoffenwinning ligt de materiaalproductiviteit dicht bij de 1.

7.4.2 Materiaalintensiteit en materiaalproductiviteit, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

7.5 Materiaalsubstitutie en hergebruik van materialen

Om niet afhankelijk te blijven van de steeds schaarser wordende grondstoffen, zullen bedrijven nog meer aandacht moeten besteden aan efficiencyverhoging en het beter gebruikmaken van de schaarse grondstoffen, alsmede het verhogen van hergebruik en het verlagen van de hoeveelheid afval.

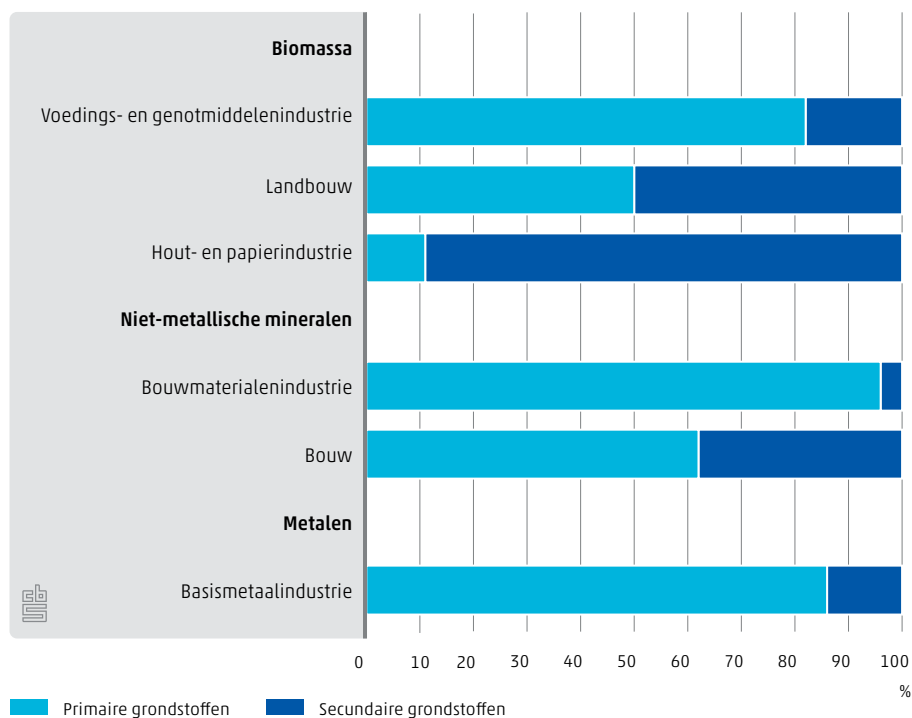
Hergebruik van materialen als grondstof

Door hergebruik van materialen als grondstof hoeven kostbare grondstoffen niet verloren te gaan. Tevens draagt hergebruik er aan bij dat Nederlandse bedrijven minder afhankelijk worden van grondstoffen uit het buitenland. In figuur 7.5.1 is voor zes bedrijfstakken het aandeel van primaire en secundaire grondstoffen aangegeven dat is ingezet bij de productie. Secundaire grondstoffen bestaan uit afval en producten van de industrietak 'voorbereiding op recycling'. De secundaire grondstoffen vertegenwoordigen dus de hergebruikte materialen. Per bedrijfstak is de belangrijkste grondstof aangegeven (biomassa, metalen, niet-metallische mineralen en fossiele brandstoffen). Zo wordt in de landbouw (waaronder hier ook de veeteelt valt) veel veevoer gebruikt. In de bouw en in de bouwmaterialenindustrie worden veel niet-metallische mineralen zoals zand en grind ingezet. De metaalindustrie gebruikt uiteraard vooral metalen. De hout- en papierindustrie gebruikt relatief veel secundaire grondstoffen, terwijl de bouwmaterialenindustrie die relatief weinig gebruikt.

Afval

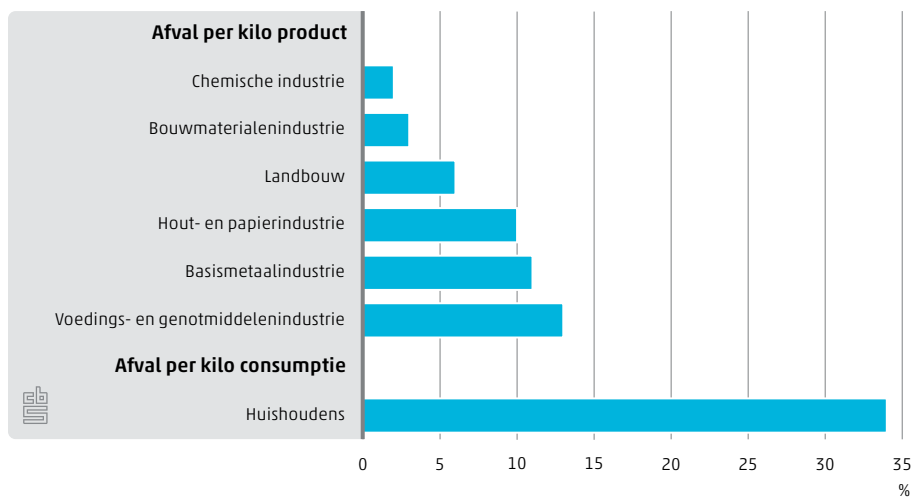
Het aandeel afval per eenheid geproduceerd product geeft aan welk deel van de ingezette grondstoffen als vast afval weer vrijkomt. Voor de chemische industrie is de hoeveelheid afval per eenheid product relatief laag, terwijl die voor de voedings- en genotmiddelenindustrie relatief hoog is. Bij huishoudens kijkt men niet naar de productie maar naar de consumptie. In verhouding tot bedrijven ligt de afvalproductie van huishoudens hoog. De massa van ongeveer een derde van de geconsumeerde goederen gaat als vast afval de deur uit. Hierbij zijn de fossiele brandstoffen buiten beschouwing gelaten omdat deze na consumptie niet als vast afval, maar als luchtmissies vrijkomen.

7.5.1 Inzet belangrijkste primaire en secundaire grondstoffen, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

7.5.2 Geproduceerd vast afval, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

7.6 Conclusie

De wereldwijde honger naar grondstoffen neemt alsmaar toe. Niet alleen naar bulkgoederen als steenkool, maar bijvoorbeeld ook naar zeldzame metalen, die een cruciale rol spelen in bijvoorbeeld *smart phones*. Daarbij zijn veel grondstoffen geconcentreerd in landen waarvan de binnenlandse en/of buitenlandse politiek soms botst met westerse waarden. Binnen deze constellatie moet een moderne, open economie als de Nederlandse aan haar grondstoffen zien te komen. Het lidmaatschap van een vrijhandelszone als de Europese Unie geeft hierbij natuurlijk een steuntje in de rug, al is die Unie relatief arm aan delfstoffen.

Om inzicht te krijgen in het probleem van de voorzieningszekerheid is het goed om de materiaalstromen en grondstofafhankelijkheid vanuit diverse invalshoeken te bekijken. Het eerste wat daarbij opvalt, is dat de Nederlandse winning, die gedomineerd wordt door aardgas, *afneemt*. Onze afhankelijkheid wordt er zo bezien dus niet minder op. Het tweede wat opvalt is dat Nederland weliswaar een overschot op de handelsbalans heeft, maar dat er in kilo's gemeten sprake is van een tekort.

De afhankelijkheid van andere landen in de voorziening van grondstoffen speelt hier dus een grote rol. De meeste grondstoffen worden geïmporteerd uit Europa. De fysieke import (inclusief wederuitvoer) bestaat vooral uit fossiele brandstoffen. Nederland is hiervoor erg afhankelijk van andere Europese landen, met name van buiten de Europese Unie. Ongeveer 60 procent van de invoer van fossiele brandstoffen komt hier vandaan. Het verbruik van fossiele brandstoffen is relatief hoog in vergelijking met andere Europese landen als gevolg van de omvangrijke energie-intensieve industrie in Nederland. De dynamiek in de toelevering is enorm: het zwaartepunt van de invoer is in de periode 2000–2012 verschoven van het Midden-Oosten en Afrika naar met name Rusland en Noorwegen.

De grondstofafhankelijkheid verschilt naar materiaalsoort en productiestadium. Nederland is in hoge mate zelfvoorzienend in biomassa, maar moet al het metaal invoeren. Als er onderscheid wordt gemaakt naar productiestadium, dan blijkt dat grondstoffen qua gewicht de helft vormen van de totale invoer van materialen. De overige materialen worden ingevoerd als halffabricaat of eindproduct. Ten slotte blijken de grondstoffen die nodig zijn geweest om de ingevoerde goederen te maken (de grondstof-*footprint*) twee maal zo zwaar geweest te zijn als die goederen zelf.

Efficiënte inzet van materialen en hergebruik is een van de manieren waarop de grondstofafhankelijkheid kan worden verminderd. Per hoofd van de bevolking bezien is die afhankelijkheid overigens relatief laag: om diverse redenen is de materiaalconsumptie in dichtbevolkte streken kleiner dan in dunbevolkte streken. Binnen Nederland is de materiaalintensiteit vooral hoog in de aardolie-industrie en de overige delfstoffenwinning (exclusief aardgas). Per kilo verbruikt materiaal weten deze bedrijfstakken de meeste waarde te genereren. In deze bedrijfstakken gaat ook relatief weinig uitgangsmateriaal verloren. De hout- en papierindustrie gaat aan kop met recycling. In de bouwmaterialenindustrie is daarvan echter nog amper sprake.

8.

Illegale activiteiten in de nationale rekeningen

Binnen EU-verband is afgesproken dat illegale activiteiten vanaf september 2014 meegenomen moeten worden in de nationale rekeningen om de vergelijkbaarheid tussen landen te vergroten. Voor illegale activiteiten is het veel moeilijker om betrouwbare schattingen te maken dan voor legale activiteiten. De schattingen zijn omgeven door grote onzekerheidsmarges. Het doel van dit artikel is vooral om inzicht te geven in de vraag hoe illegale activiteiten geschat worden en ingepast in de rest van de nationale rekeningen. Het aandeel van de illegale economie in het Nederlandse bbp is voor 2010 geraamd op 0,4 procent. In veel andere landen komt het aandeel van de illegale economie evenmin boven de 1 procent uit.

8.1 Inleiding

'Nu al evenveel drugsafval gedumpt als in heel 2013' (Omroep Brabant, 10 juli); 'Politie valt illegale seksclub in Arnhem binnen' (PZC, 8 mei); 'Illegale gok-activiteiten in Amersfoorts café' (RTV Utrecht, 24 april); 'Handhaving verbod illegaal downloaden vrijwel onmogelijk' (BNR, 7 mei); 'Duo verdacht van heling gestolen auto's' (Weekkrant, 8 mei)... Een willekeurige greep uit recente nieuwskoppen over illegale activiteiten in Nederland. Deze activiteiten dragen volgens het systeem van nationale rekeningen bij aan de totale economie en daarmee aan het nationale inkomen van Nederland. Bij de recente revisie van de nationale rekeningen heeft het CBS voor het eerst een officiële schatting gegeven van de omvang van illegale activiteiten.

Voor illegale activiteiten is het veel moeilijker om betrouwbare schattingen te maken dan voor legale activiteiten. Vanwege de aard van de activiteiten is informatie hierover net zo 'verborgen' als de activiteit zelf. Normaliter kan het CBS voor ramingen beschikken over bronnen als registers en enquêtes. Bij illegale activiteiten moet de raming gemaakt worden op basis van schaars beschikbare bronnen, bijvoorbeeld van de politie. Dit betekent dat de schattingen omgeven zijn door grote onzekerheidsmarges. Het CBS staat echter niet alleen in deze problematiek, andere nationale statistiekbureaus zien zich voor hetzelfde probleem gesteld. In de methodologische aanpak sluit het CBS zich bij andere bureaus aan.

In EU-verband is afgesproken dat illegale activiteiten moeten worden meegenomen vanaf de ESR-revisie 2010 van de nationale rekeningen, die de lidstaten uiterlijk in september 2014 moeten hebben afgerond. Als dat niet gebeurt, zijn

de Europese nationale rekeningen inconsistent en onvolledig. Consistentie is onder meer van belang omdat ongeveer driekwart van de inkomsten van de EU bestaat uit afdrachten van lidstaten op basis van het bruto nationaal inkomen. Ook speelt de totale omvang van de economie een rol bij de EMU-criteria voor de overheidsfinanciën van eurolanden.

Het doel van dit artikel is vooral om inzicht te geven in de vraag hoe illegale activiteiten geschat worden. Het artikel vangt aan met de geraamde omvang van de illegale economie in Nederland. Vervolgens wordt ingegaan op de gebruikte definitie van 'illegale activiteiten' en op de selectie van activiteiten die in de praktijk zijn meegenomen. Daarna wordt de methodiek geschetst aan de hand van twee voorbeelden. De totstandkoming van de ramingen wordt geïllustreerd aan de hand van de grootste illegale activiteit in Nederland: de productie van en handel in cannabis. Wanneer er eenmaal een raming is gemaakt, moet deze nog ingepast worden in de rest van de nationale rekeningen; hierbij is het de kunst om dubbeltellingen te verwijderen. Dit wordt gedemonstreerd aan de hand van het voorbeeld van de prostitutie. Ten slotte wordt de betrouwbaarheid van de ramingen besproken aan de hand van andere, onafhankelijke ramingen, onder andere uit het buitenland.

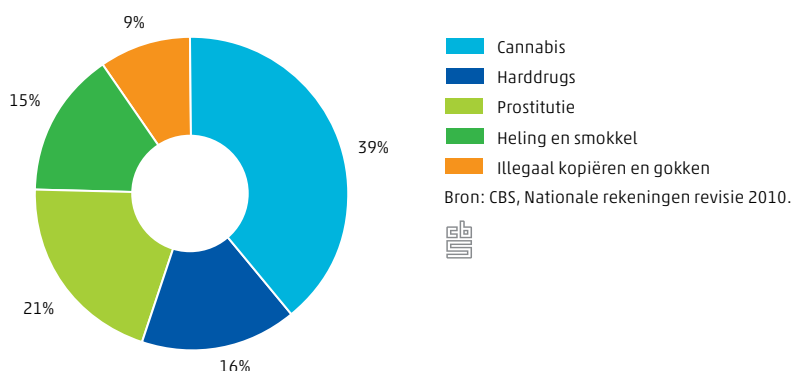
8.2 De omvang van illegale activiteiten in Nederland

Bij de revisie van de nationale rekeningen is de toegevoegde waarde van illegale activiteiten in Nederland voor 2010 geschat op 2,6 miljard euro.¹⁾ In het bruto binnenlands product (bbp) zaten impliciet al delen van illegale activiteiten, ter waarde van 0,2 miljard. Het bbp stijgt door de bijraming van illegale activiteiten dus netto met 2,4 miljard. De overige bijstellingen van het bbp in het kader van de revisie 2010 waren overigens aanzienlijk groter, in totaal ging het om 42,3 miljard euro.²⁾ Het aandeel van de illegale economie in het bbp komt voor 2010 uit op 0,4 procent. Binnen de illegale economie is de cannabissector het grootst met een aandeel van ongeveer 40 procent in de toegevoegde waarde. Prostitutie draagt 20 procent bij, en harddrugs (heroïne, cocaïne, xtc en amfetamine) 15 procent.

¹⁾ CBS (2014a).

²⁾ Idem.

8.2.1 Aandeel in toegevoegde waarde illegale economie in Nederland, 2010

Aandeel van illegale economie in bbp

voor 2010 is **0,4%**

8.3 Wat zijn illegale activiteiten?

De nationale rekeningen (hierna: NR) vormen een verzameling statistieken die het economisch proces in een land beschrijven, inclusief de relaties van dat land met de rest van de wereld. Binnen de NR worden onder meer het bruto binnenlands product (bbp) en het bruto nationaal inkomen (bni) vastgesteld. De NR worden gemaakt volgens een uitgebreide verzameling definities die internationaal zijn vastgelegd: wereldwijd in het *System of National Accounts (SNA) 2008*, voor lidstaten van de Europese Unie (met iets striktere richtlijnen) in het *Europees Systeem van Rekeningen (ESR) 2010*. Alleen goederen en diensten die binnen de zogenaamde productiegrens vallen, worden meegenomen in de NR. Dit zijn onder andere goederen en diensten die verkocht worden voor geld, en goederen en diensten die gratis worden verstrekt door de overheid. Wat niet binnen de productiegrens valt, zijn bijvoorbeeld diensten die worden geproduceerd en geconsumeerd binnen hetzelfde huishouden, zoals schoonmaakactiviteiten of verzorging.

Een illegale activiteit is de productie van goederen of diensten waarvan de verkoop, distributie of het bezit wettelijk verboden is. Deze draagt volgens de NR bij aan het nationaal inkomen zolang ze binnen de zogeheten productiegrens valt. Daarvan is alleen sprake bij een zogenaamde 'transactie', waarbij er instemming is van beide partijen. Dit is bijvoorbeeld niet het geval bij diefstal of het versturen van spam. Transacties waarbij één partij zowel producent als consument is, zoals bij landbouwproductie voor eigen gebruik, vallen wel binnen de productiegrens. Dit geldt dus bijvoorbeeld ook voor de illegale productie van cannabis voor eigen consumptie.

Wat illegaal is voor de wet, verschilt uiteraard van land tot land. In Nederland bijvoorbeeld wordt verkoop van cannabis in coffeeshops getolereerd en zijn delen van de prostitutiesector gelegaliseerd. Dat is in andere landen anders geregeld. In de praktijk van de nationale rekeningen zijn deze internationale verschillen van ondergeschikt belang, omdat alle transacties binnen de productiegrens moeten worden meegenomen. Voor de internationale vergelijkbaarheid wordt bovendien de definitie van wat 'illegaal' is gelijkgetrokken tussen landen. Het legale deel van de prostitutie in Nederland bijvoorbeeld wordt in de NR ook gezien als onderdeel van 'de illegale economie'. De lijst van illegale activiteiten in de NR verschilt enigszins per land, maar prostitutie en drugshandel en -productie zijn bijna overal de grootste illegale activiteiten.

Het meten van illegale activiteiten in de nationale rekeningen is EU-afpraak

Over de vrijwilligheid van de transactie in geval van een illegale activiteit bestaat wel enige discussie. Het is voorstelbaar dat een drugsverslaafde door zijn verslaving in feite niet vrijwillig harddrugs koopt. Ook kan prostitutie bijvoorbeeld gezien worden als een vorm van geweld of slavernij.³⁾ Het systeem van nationale rekeningen bestaat uit afspraken tussen landen welke activiteiten gemeten worden en hoe. Daaronder vallen dus ook afspraken over transacties en wanneer er sprake is van wederzijdse goedkeuring. Maar er bestaat nog enige discussie over de exacte uitvoering van de regels. Sommige landen willen

³⁾ Trouw (2011).

vanwege afwijkende opvattingen over vrijwilligheid minder illegale activiteiten opnemen in het systeem.

Tot de ESR 2010-revisie werden illegale activiteiten niet expliciet meegenomen. De belangrijkste reden hiervoor was dat deze activiteiten moeilijk meetbaar zijn en dat de schattingen derhalve verre van precies zijn. Deze redenen gelden nog steeds, maar er zijn twee belangrijke argumenten om illegale activiteiten toch mee te nemen in de NR. Ten eerste is er de noodzaak van consistentie binnen de NR van een land. Om bijvoorbeeld xtc-pillen te maken, zijn er chemische grondstoffen nodig en elektriciteit, die ofwel in Nederland geproduceerd worden ofwel ingevoerd. Uitsluiting van illegale activiteiten veroorzaakt derhalve afwijkingen tussen productie plus invoer met consumptie, en tussen inkomen, bestedingen en besparingen. Ten tweede moeten de NR vergelijkbaar zijn over de tijd en tussen landen. Dit kan alleen als alle activiteiten worden behandeld op dezelfde manier. Het uitsluiten van illegale activiteiten leidt tot verschillen tussen landen. Vooral binnen de EU zijn dergelijke verschillen zeer onwenselijk, aangezien de financiële bijdrage van de lidstaten onder andere bepaald wordt door het bruto nationaal inkomen. Daarom heeft de EU in overleg met de lidstaten bepaald dat vanaf de overstap op het ESR 2010 in 2014 illegale activiteiten moeten worden bijgeraamd in de NR. Het CBS deed al langer onderzoek naar de omvang van illegale activiteiten. Dit onderzoek vormde de basis voor de eerste officiële schattingen van illegale activiteiten in de NR.

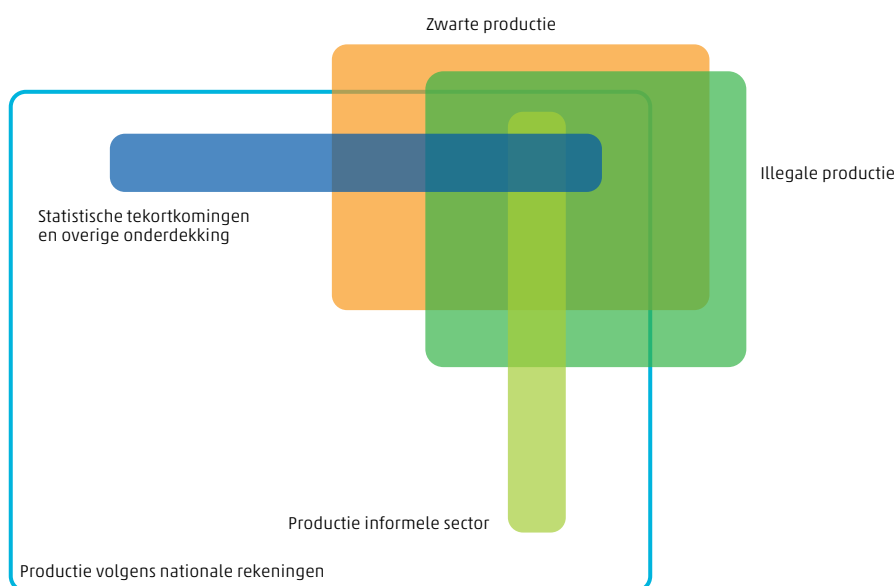
Illegaal, zwart, informeel...?

Illegale activiteiten zijn onderdeel van de zogenaamde 'niet-waargenomen economie'.⁴⁾ Dat laatste omvat alle activiteiten die bijdragen aan het nationaal inkomen volgens de definities van de NR, maar die om de een of andere reden (zonder speciale maatregelen) niet waargenomen worden. De figuur hieronder toont de onderdelen van de niet-waargenomen economie. Zwarte activiteiten zijn qua aard legale activiteiten waarvan de verdiensten echter ten onrechte niet worden doorgegeven aan de belasting. De informele sector omvat kleinschalige eenheden die betrokken zijn bij de productie van goederen en diensten, zoals schoonmakers of straatverkopers. Ook door statistische problemen en andere vormen van onderdekking kan een deel van de economie aan de waarneming ontsnappen. Zoals onderstaande figuur illustreert, vallen niet alle zwarte en illegale activiteiten binnen de productiegrens. Dit geldt bijvoorbeeld voor

⁴⁾ OESO (2002).

diefstal of het versturen van spam. Een complicerende factor is dat onderdelen van de niet-waargenomen economie elkaar overlappen, wat een goede afbakening lastig maakt. Zo worden opbrengsten uit illegale activiteiten doorgaans niet aan de belasting opgegeven. In Nederland werden evenals in veel andere landen de meeste niet-waargenomen activiteiten al langer expliciet bijgeraamd binnen de nationale rekeningen. Tot aan de ESR 2010-revisie was dit niet het geval voor illegale activiteiten.

Niet-waargenomen economie en productiegrens

8.4 Welke illegale activiteiten zijn er geschat?

Voor een goede schatting van de omvang van illegale activiteiten die bijdragen aan het nationaal inkomen moeten we de relevante illegale activiteiten identificeren. Voor elk land kan dit lijstje anders zijn. Wapensmokkel bijvoorbeeld is in sommige landen een grote illegale activiteit, maar in andere niet. Productie en

verkoop van drugs en prostitutie zijn wereldwijd de meest voorkomende illegale activiteiten. Voor Nederland zijn er zes typen illegale activiteiten geschat:

1. Illegale productie en verkoop van drugs.
2. Prostitutie.
3. Heling van gestolen goederen.
4. Smokkel van sigaretten.
5. Illegaal kopiëren van software, spellen, films en muziek.
6. Illegaal gokken.

Hieronder wordt voor elke activiteit stilgestaan bij de mate van illegaliteit in Nederland en bij de afbakening van de raming.

Illegale productie en verkoop van drugs

Het CBS maakt schattingen voor heroïne, cocaïne, xtc en amfetamines, en cannabis (wiet en hasj). Heroïne en cocaïne worden niet geproduceerd in Nederland, maar wel verhandeld. Bijna alle xtc- en amfetamine-tabletten die worden verkocht in Nederland zijn ook in Nederland geproduceerd, hoewel er steeds meer vanuit het buitenland wordt geïmporteerd. De meeste cannabis die wordt geconsumeerd in Nederland is nederwiet. Bezit en gebruik van cannabis wordt in Nederland getolereerd, en coffeeshops mogen tot een bepaald maximum per dag aan cannabis verkopen. Maar productie en inkoop van cannabis is illegaal. Het CBS maakt een schatting voor de hele sector (legaal en illegaal), wat een vergelijking mogelijk maakt met andere landen waar vaak alle cannabis-activiteiten illegaal zijn.

Prostitutie

Sinds 2000 zijn sommige vormen van prostitutie legaal in Nederland. Dit zijn clubs, kamerverhuurbedrijven en andere prostitutiebedrijven met een vergunning van de gemeente. Met deze legalisering wilde men mensenhandel, onvrijwillige prostitutie en prostitutie van minderjarigen bestrijden. Maar omdat veel prostituees bang waren hun anonimiteit te verliezen, vond er een verschuiving plaats naar minder zichtbare delen van de seksindustrie. Sommige prostituees werden escorts, waarvoor tot 2008 geen vergunning nodig was, anderen gingen op straat of vanuit huis werken. Het CBS neemt alle vormen van prostitutie (legaal en illegaal) mee in de schattingen.

Heling van gestolen goederen

Bij diefstal is het duidelijk is dat er geen sprake is van wederzijdse instemming. Maar de verkoop van gestolen goederen aan een koper draagt wel bij aan het nationaal inkomen. Hiervoor wordt dus binnen de nationale rekeningen een raming gemaakt. Daarbij worden drie typen transacties onderscheiden. Het eerste is verkoop door de dief aan een consument. Dit is vergelijkbaar met de verkoop

van tweedehands goederen in de sector huishoudens. Het genereert geen toegevoegde waarde, omdat die waarde er al was vóór de verkoop. Het tweede type is verkoop door de dief aan een bedrijf. Voor dit bedrijf zijn dit verbruikskosten die de winst in gelijke mate verminderen. Aangenomen wordt dat de omvang van dit type transacties beperkt is; de raming hiervan blijft daarom achterwege. Het derde type transactie is de verkoop van goederen via een heler. De nettowinst die dit opbrengt voor de heler wordt gezien als toegevoegde waarde.

Smokkel van sigaretten

De internationale verschillen in accijnzen op tabaksproducten zijn de belangrijkste oorzaak van smokkel van deze producten. De Nederlandse accijnzen zijn relatief laag, zodat sigarettensmokkel naar Nederland niet zo omvangrijk is.

Illegaal kopiëren van software, spellen, films en muziek

Alleen kopieën die verkocht worden voor geld dragen bij aan het nationaal inkomen. De waarde van kopieën voor eigen gebruik, voor vrienden of voor onbetaalde ruil via internet wordt niet meegenomen.

Illegaal gokken

Bij gokken worden vier typen spellen onderscheiden: illegale casino's en live poker, illegale lotto en pools, commerciële bingo, en e-games. Grote illegale casino's bestaan nauwelijks meer in Nederland, na een grote actie van de politie aan het begin van dit millennium. De illegale lotto en pools zijn loterijen waarvoor organisatoren zonder vergunning kaartjes verkopen. Bingo kan illegaal zijn als de prijzen hoger zijn dan het toegestane maximum, of als de bingo de hoofdactiviteit is van een bedrijf. Het aandeel van internet (digitale casino's, gokautomaten of poker) in de illegale goksector groeit vanaf 2005. Er ligt een wetsvoorstel in de Tweede Kamer waardoor vanaf 2015 een deel van het online-gokken wordt gelegaliseerd, net als in sommige andere landen.

8.5 Schattingen van productie en verbruik: cannabis als voorbeeld

In de NR wordt gewerkt met een aantal basisregels. Alles wat in Nederland wordt geproduceerd of wordt ingevoerd moet per definitie gelijk zijn aan alles wat verbruikt of waarin geïnvesteerd wordt door bedrijven, geconsumeerd door huishoudens en de overheid, of uitgevoerd naar het buitenland.

Toegevoegde waarde is gedefinieerd als productie minus verbruik. Deze regels vormen ook het uitgangspunt voor de schattingen van illegale activiteiten. Elke illegale activiteit vereist zijn eigen specifieke schattingsmethode. Hoe de raming van de cannabissector tot stand is gekomen, wordt hieronder beschreven.

Er zijn diverse databronnen die elk een bepaald aspect van een illegale activiteit beschrijven. Vaak ontbreekt er informatie. Op basis van de schaars beschikbare bronnen wordt een zo goed mogelijke raming gemaakt. Bij de schattingen voor de cannabissector is gebruik gemaakt van studies van onder meer het Trimbos, het Korps Landelijke Politie Diensten (KLPD), het EMCDDA (*European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction*) en het *World Drug Report*.

Het CBS maakt onderscheid tussen handelaren in en producenten van cannabis. Handelaren zijn legale coffeeshops die geregistreerd staan bij de Kamers van Koophandel, of illegale aanbieders die wiet en hasj uit het buitenland halen en doorverkopen. Producenten zijn grotendeels illegale wietkwekerijen in Nederland die nederwiet produceren. Op basis van een studie van het Trimbos veronderstelt het CBS dat de verkoop van nederwiet en ingevoerde cannabis op de Nederlandse markt voor iets minder dan de helft plaatsvindt in coffeeshops en voor het overige via illegale aanbieders. De totale omvang van de consumptie in Nederland is gebaseerd op een schatting van het KLPD. Verder is op basis van verschillende studies aangenomen dat het grootste deel van de consumptie in Nederland uit nederwiet bestaat. De rest is consumptie van ingevoerde cannabis. Import van wiet en hasj wordt geschat op basis van gegevens over inbeslagnames bij de invoer (gebaseerd op gegevens van het EMCDDA) en een aanname over de pakkans (gebaseerd op gegevens van het KLPD).

**Exportwaarde van nederwiet van
illegale producenten meer dan**

1 000 000 000

Er zijn veel buitenlandse toeristen (met name Duitsers, Belgen en Engelsen) die wiet kopen in Nederlandse coffeeshops, hetgeen beschouwd wordt als export. Daarnaast worden veel drugs zonder tussenkomst van coffeeshops geëxporteerd (zoals nederwiet) of wederuitgevoerd. De geschatte export van nederwiet door illegale aanbieders blijkt zeer omvangrijk te zijn, meer dan 1 miljard. De productiecapaciteit van de illegale wietkwekerijen wordt berekend op basis van de capaciteit van opgerolde kwekerijen en een aanname over het opsporingspercentage. De capaciteit is geschat met behulp van gegevens over aantallen in beslag genomen planten, de opbrengst per plant en het aantal oogsten per jaar. De aanname voor het opsporingspercentage is gebaseerd op cijfers van het KLPD.

Het verbruik door coffeeshops bestaat uit kosten van hun locatie (huur, energie e.d.) en kosten van handel in nederwiet en in buitenlandse wiet en hasj voor de Nederlandse markt. Over deze intermediaire kosten is geen informatie beschikbaar en er is simpelweg aangenomen dat deze de helft van de handelsmarges bedragen. De verbruikskosten van de niet-gedoopte aanbieders komen vooral voort uit de productie van nederwiet. De handelskosten (vooral transport en opslag) van illegale aanbieders worden verondersteld maar een fractie te zijn van de handelsmarges voor nederwiet en (weder)uitvoer. De productiekosten van nederwiet door wietkwekerijen daarentegen zijn veel groter. Aangenomen is dat deze ongeveer een kwart van de productiewaarde bedragen.

8.6 Grote onzekerheden in schattingen

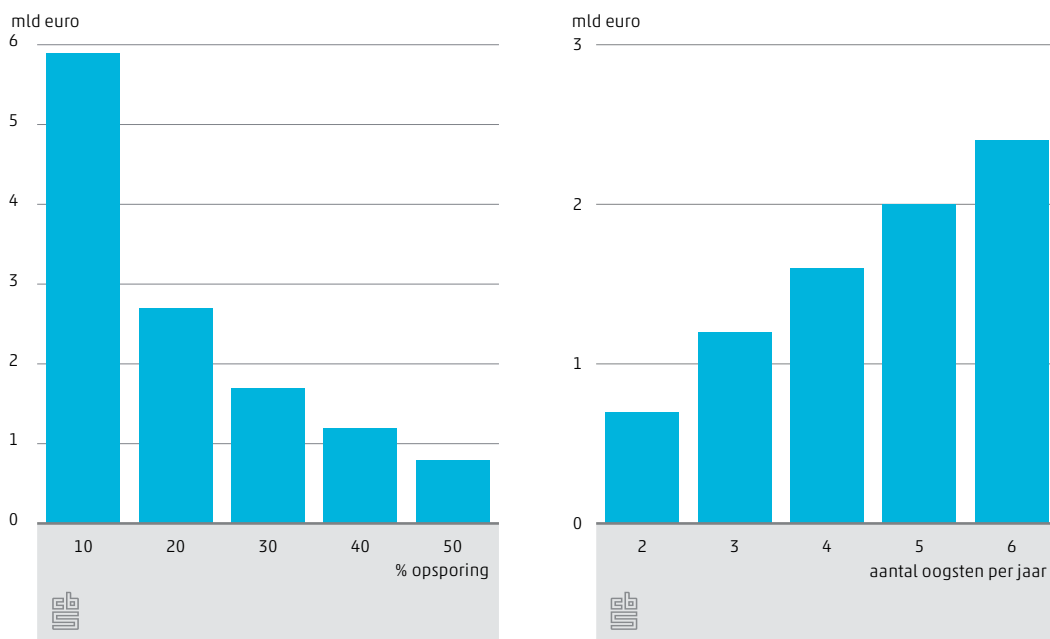
Onlangs berichtte de NRC dat de illegale hennepsteelt in Tilburg volgens een vertrouwelijk onderzoek rond de 800 miljoen euro per jaar zou opleveren.⁵⁾ Als dit klopt, dan zou de opbrengst van de productie van nederwiet in Nederland veel hoger zijn dan het CBS heeft berekend. Voor heel Nederland kwam het CBS uit op een productiewaarde van 1,2 miljard euro.

Het CBS is uitgegaan van een aantal aannames gebaseerd op onderzoeken naar de wietsteelt in Nederland van onder andere het KLPD. Het KLPD noemde in een rapport een opsporingspercentage van 30 tot 50 procent in 2006. Het CBS gaat daarom uit van 40 procent. In het NRC-artikel wordt een aantal van zes

⁵⁾ NRC (2014).

oogsten per jaar genoemd. Het KLPD noemt drie tot vijf oogsten. De voorzichtige aanname van het CBS was drie oogsten per jaar. Ten slotte stelt het KLPD in een recenter onderzoek dat de totale omzet van de illegale wietkwekerijen tussen de 1 en de 6 miljard euro ligt, met een gemiddelde van 2,4 miljard in 2011. De 'Tilburg-variant' uit het NRC-artikel lijkt aan de hoge kant te zitten. De waarde van nederwiet geproduceerd door illegale aanbieders bedroeg volgens het CBS rond 1,2 miljard euro in 2010. In figuur 8.6.1 wordt getoond wat volgens de schattingsmethode van het CBS het effect is van een groter of kleiner opsporingspercentage en van meer of minder oogsten per jaar op de waarde van de productie door illegale wietkwekerijen.

8.6.1 Productie nederwiet door illegale wietkwekerijen, 2010

Bron: CBS, Nationale rekeningen revisie 2010, detailgegevens.

Naast de afzonderlijke effecten zijn nog allerlei tussenvarianten denkbaar, zoals een combinatie van een lager opsporingspercentage en een hoger aantal oogsten per jaar. Gaan we bijvoorbeeld uit van een 'midden-scenario' van vier oogsten per jaar en een opsporingspercentage van 30 procent, dan krijgen we een schatting van de productie door illegale wietkwekerijen van 2,3 miljard euro in 2010. Dit is vergelijkbaar met een door het KLPD geschat gemiddelde van 2,4 miljard in 2011. Het CBS lijkt al met al aan de lage kant te zitten bij de schatting van de illegale productie van nederwiet, maar wel in dezelfde orde van grootte als

aangegeven door het KLPD en in het NRC-artikel. Een en ander illustreert hoe groot de onzekerheidsmarges kunnen zijn bij de berekening van de omvang van illegale activiteiten.

8.7 Integratie in de nationale rekeningen: prostitutie als voorbeeld

De schattingen van de omvang van de illegale activiteiten kunnen niet zonder meer bij het nationaal inkomen worden opgeteld. Delen van illegale activiteiten zitten al impliciet of expliciet in de NR. De volgende gevallen kunnen zich voordoen:

- Er kunnen legale bedrijven zijn die (volgens de internationale definitie) illegale producten verkopen, zoals coffeeshops en geregistreerde prostitutiebedrijven. Deze bedrijven zijn opgenomen in het Algemeen Bedrijfsregister van het CBS. Dit register vormt de grondslag voor de populatie van bedrijven in de NR.
- Bedrijven kunnen illegale activiteiten uitvoeren onder een andere noemer en zo deze activiteiten verborgen houden. Prostituees bijvoorbeeld kunnen zichzelf als schoonmaakster of masseuse registreren.
- Verbruik of consumptie van illegale diensten kunnen worden verhuld. Uitgaven aan prostitutie bijvoorbeeld kunnen in de jaarlijkse budget-enquêtes van huishoudens gerapporteerd zijn onder de categorie 'overige uitgaven'.
- Intermediaire kosten bij de productie van illegale activiteiten kunnen elders geboekt zijn, bijvoorbeeld als uitgaven door huishoudens. Voorbeelden zijn kleren en lingerie gekocht door prostituees en elektriciteitsverbruik bij de productie van cannabis.

Als de schattingen van de illegale activiteiten zonder meer bij het nationaal inkomen zouden worden opgeteld, zouden er dubbeltellingen ontstaan. Voor alle illegale activiteiten worden daarom de dubbeltellingen geschat en verwijderd bij diverse bedrijfsklassen en productgroepen waarvan aangenomen wordt dat ze delen bevatten van illegale activiteiten. Beschreven wordt hoe dit gaat bij de prostitutiesector.

Bij de schattingen van productie en verbruik in de prostitutiesector is aangenomen dat de helft van de verdiensten naar de prostituees gaat, en de andere helft naar hun managers of pooiers. Voorts worden schattingen gemaakt voor export en

import door rekening te houden met sekstoerisme en met buitenlandse prostituees die tijdelijk in Nederland werkzaam zijn. Ook zijn er schattingen gemaakt voor de binnenlandse consumptie op basis van diensten verleend door prostituees in Nederland. Voor de managers is aangenomen dat er geen export of import van hun diensten plaatsvindt. Verbruikskosten van de prostituees zijn onder andere kosten van condooms, kleding en vervoer. De kosten van managers zijn vooral gerelateerd aan de kosten van bijvoorbeeld kamerhuur en catering. Al deze schattingen van productie, verbruik, toegevoegde waarde, consumptie, export en import door prostituees en managers worden bijgeraamd in de NR.

Vervolgens worden er correcties gemaakt voor dubbeltellingen. Onderzoek door het Verwey Jonker Instituut suggereert dat ongeveer de helft van de prostitutiesector legaal is. Andere onderzoeken doen echter vermoeden dat er meer illegale prostitutie plaatsvindt, zelfs in legale bordelen en sexclubs. Daarom veronderstelt het CBS dat slechts ongeveer 30 procent van de productie door prostituees en managers al in de NR zit. Hiervoor moet gecorrigeerd worden om dubbeltellingen te voorkomen. De overige productie van de prostitutiesector wordt opgeteld bij het nationaal inkomen.

Meer dan 50% toegevoegde waarde van prostitutie bij revisie opgeteld bij bbp

De correcties worden gedaan voor diverse productgroepen in verschillende branches en bestedingscategorieën. De productgroepen zijn onder andere hotels en pensions, overige logies, maaltijdverstrekking, catering, drank en amusement, wasserijen, kappers, en 'overige persoonlijke diensten'. De branches en bestedingscategorieën waar de correcties plaatsvinden zijn horeca/logies, 'overige persoonlijke diensten' en consumptie door huishoudens. Van het verbruik door prostituees en managers wordt aangenomen dat ongeveer 20 procent al in de NR zit. Het gaat hierbij vooral om de productgroepen onderkleding, benzine en rubberproducten bij de branche 'overige persoonlijke diensten' en bij de consumptie door huishoudens.

Na alle correcties op dubbeltellingen in productie en verbruik blijkt dat iets minder dan de helft van de toegevoegde waarde van de prostitutiesector al in het nationaal inkomen zat vóór revisie. Het overige deel van de toegevoegde waarde leidde tot een opwaartse bijstelling van het nationaal inkomen.

8.8 De schattingen in perspectief

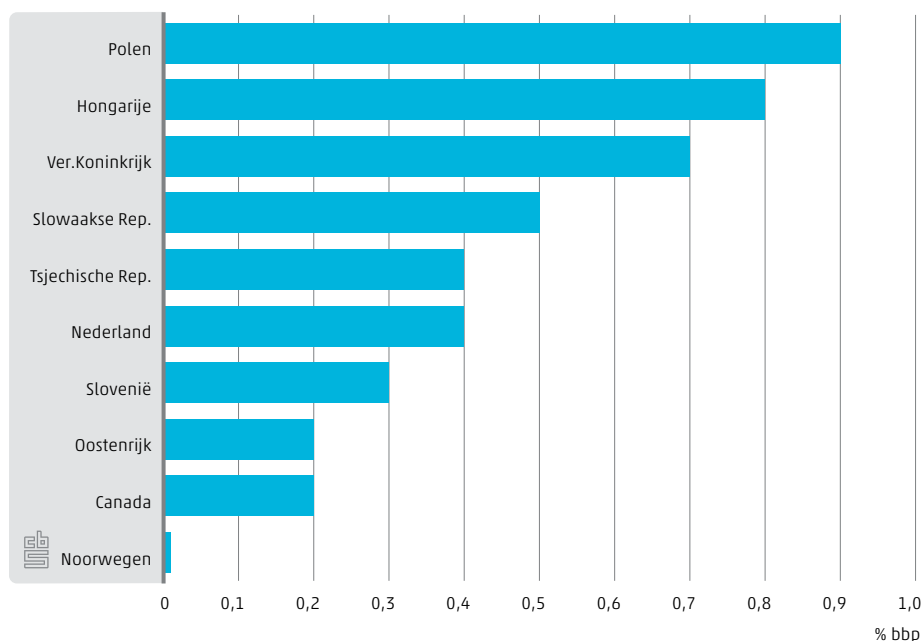
De onzekerheidsmarges rond de schattingen van illegale activiteiten zijn groot. Het CBS streeft naar een zo goed mogelijke raming op basis van methoden die ook in andere landen gebruikt worden. Hoe kunnen we beoordelen of dit plausibele schattingen zijn? Dit kan door de schattingen in perspectief te plaatsen: veranderingen over de tijd te bekijken en de schattingen te vergelijken met andere niet-waargenomen activiteiten en met schattingen voor andere landen.

Het CBS heeft eerder onderzoek gedaan naar de omvang van illegale activiteiten in Nederland. Van der Werf (1998), Smekens en Verbruggen (2005) en Kazemier e.a. (2013) schatten de toegevoegde waarde van de illegale economie ook op minder dan 1 procent van het bbp voor respectievelijk 1995, 2001 en 2008. Het aandeel van de illegale economie lijkt enigszins af te nemen in de loop der tijd.

Edens en Bruil (2014) geven voor Nederland een overzicht van officiële schattingen voor de niet-waargenomen economie als geheel. De toegevoegde waarde van de niet-waargenomen economie wordt voor 2010 geschat op ruim 8 miljard euro. Een derde hiervan komt voort uit illegale activiteiten.

De OESO (2014) publiceerde onlangs een eerste overzicht van landen die hebben aangegeven hoeveel de illegale economie bijdraagt aan hun bbp. Ook het Britse statistisch bureau (ONS) heeft onlangs cijfers gepubliceerd voor het Verenigd Koninkrijk, op basis van vergelijkbare methoden als beschreven in dit artikel. Uit deze cijfers blijkt dat de omvang van de illegale economieën niet boven 1 procent van de nationale inkomens uitkomen. Dit kan voor andere landen mogelijk iets hoger uitvallen.

8.8.1 Illegale activiteiten

Bron: CBS, Nationale rekeningen revisie 2010; ONS; OESO (2014).

Zoals eerder gezegd is binnen EU-verband afgesproken dat illegale activiteiten voortaan meegenomen moeten worden in de nationale rekeningen om de vergelijkbaarheid tussen landen te vergroten. Dit is van belang voor de vaststelling van de bni-afdrachten en tevens in verband met de EMU-criteria voor de schuld en het tekort van de overheid. Er is echter nog discussie over de betrouwbaarheid van de schattingen. Juist daarom is transparante communicatie vereist over hoe illegale activiteiten in elk land geschat zijn, net als over alle andere activiteiten die in de nationale rekeningen worden meegenomen. Het CBS hoopt hieraan met dit artikel te hebben bijgedragen.

9.

De dalende investeringsquote

Een veel gehoorde bewering is dat de investeringen in Nederland achterblijven. De crisis heeft inderdaad met name de investeringen in onroerend goed in de afgelopen jaren ver teruggeworpen. Ook klopt het dat (niet-financiële) ondernemingen verhoudingsgewijs steeds meer investeren in het buitenland. De buitenlandse activiteiten vormen dan ook een steeds belangrijker bron van inkomsten voor bedrijven. Worden de buitenlandse investeringen meegenomen, dan blijkt er van het oppotten van winsten door Nederlandse ondernemingen echter geen sprake.

9.1 Inleiding

In recente jaren is in verschillende onderzoeksrapporten aandacht besteed aan de dalende investeringsquote in Nederland.¹⁾ Vooral van bedrijven wordt gezegd dat zij te weinig investeren. Tegelijkertijd blijken zij flinke spaarreserves aan te leggen. De vraag doet zich dus voor of er inderdaad te weinig wordt geïnvesteerd, en of dit op langere termijn schadelijk is voor de economische groei en het behoud van banen in Nederland.

In dit artikel wordt het verloop en de samenstelling van de investeringen nader bestudeerd. Allereerst wordt de Nederlandse investeringsquote vergeleken met die van enkele grote economieën. Vervolgens worden mogelijke verklaringen aangedragen voor de daling van de investeringsquote. Speciale aandacht wordt ook besteed aan de volumeontwikkeling van de verschillende investeringstypen. Ten slotte wordt de vraag beantwoord welk deel van het door bedrijven verdiende geld wordt geïnvesteerd, in binnen- of buitenland. Het artikel sluit af met conclusies.

9.2 De daling van de investeringsquote

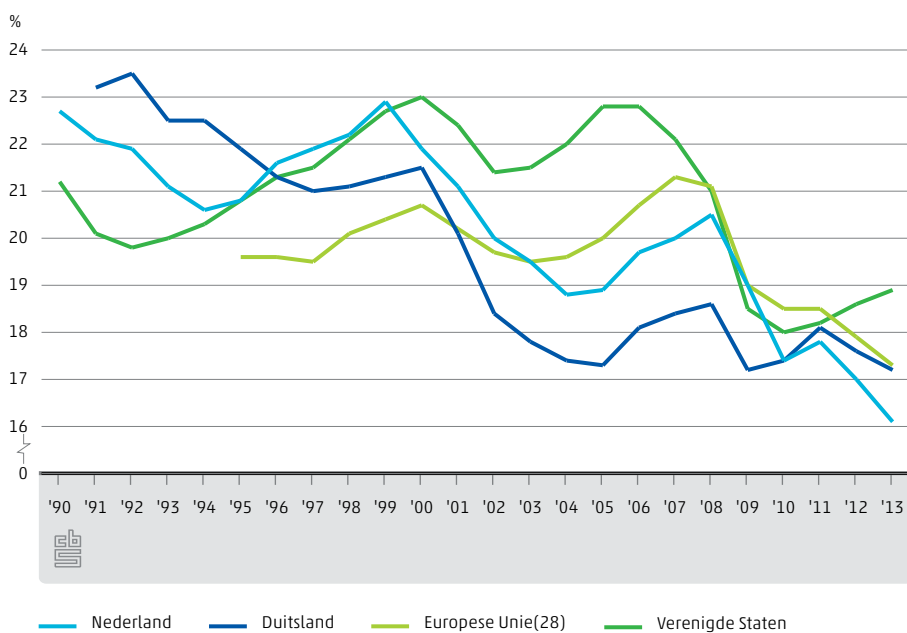
De investeringsquote weerspiegelt het aandeel van de investeringen²⁾ in het bruto binnenlands product. Dit aandeel is structureel gedaald: van 22,7 procent in 1990

¹⁾ Zie bijvoorbeeld Jansen en Ligthart (2014), EIM (2012) en Leering en Schotten (2012).

²⁾ Het gaat in dit artikel telkens om de bruto-investeringen in vaste activa, afgekort tot 'investerings'. 'Bruto' wil in dit verband zeggen: inclusief afschrijvingen (vervangingsinvesteringen).

naar 16,1 procent in 2013.³⁾ Voor de jaren 2002 t/m 2013 kan een vergelijking worden gemaakt met andere economieën zoals Duitsland, de Europese Unie als geheel en de Verenigde Staten. Ook in deze economieën is een dalende trend zichtbaar. Het niveau van de Nederlandse investeringsquote ligt niet substantieel lager dan die van andere landen. Wel was de daling van de Nederlandse investeringsquote in de voorbije jaren sterker dan elders. Deze daling hangt nauw samen met de economische crisis, die in Nederland gepaard ging met een forse terugval van de investeringen. Het volume van de investeringen is tussen 2008 en 2013 met 16 procent gedaald.

9.2.1 De investeringsquote¹⁾

Bron: CBS en Eurostat.

¹⁾ Conform ESR 1995.

³⁾ De in dit artikel gepresenteerde cijfers zijn in juni 2014 gepubliceerd en sluiten aan op het Europees systeem van Rekeningen (ESR) 2010. Bij tijdreeksen verder terug dan 2001 en bij internationale vergelijkingen worden in dit artikel echter eerder gepubliceerde cijfers gebruikt, die nog aansluiten op het ESR 1995, zie kader.

De vraag doet zich dus voor waarom de investeringsquote in bovengenoemde economieën daalt, en in Nederland in het bijzonder. Er kan hiervoor minstens een viertal redenen worden aangedragen:

1. Vertekening door een prijseffect.
2. Verplaatsing productiefaciliteiten naar het buitenland.
3. Inhuur investeringsgoederen.
4. Beperkte afbakening investeringsbegrip.

Elk van deze punten wordt hieronder toegelicht. De vraag *welke* investeringen afnemen, komt aan de orde in paragraaf 3.

Investeringsquote gedaald naar

16,1%

Vertekening door een prijseffect

Bij de tijdreeks van de investeringsquote wordt de nominale waarde van de investeringen gedeeld door de nominale waarde van het bbp. Investeringsgoederen zijn slechts een onderdeel van alle goederen en diensten die worden meegeteld in het bbp, vanuit de bestedingsbenadering gezien (naast investeringen, worden hierin consumptie, voorraadmutaties en uitvoer minus invoer onderscheiden). Als gevolg daarvan kan de gemiddelde prijsontwikkeling van de investeringen afwijken van die van het bbp. Een lagere gemiddelde prijsontwikkeling van investeringen ten opzichte van die van het bbp heeft een neerwaarts effect op de investeringsquote, aangezien die zoals gezegd met nominale waarden is bepaald.

Gemiddeld over een langere periode ligt de prijsontwikkeling van de investeringen inderdaad lager dan die van het bbp. Dit hangt samen met het groeiend aandeel van computers in de totale investeringen. Computers zijn onderhevig aan aanzienlijke kwaliteitsverbeteringen als gevolg van steeds sneller wordende processoren en betere geheugenchips. De aanschafprijzen van computers stijgen echter nauwelijks. Wanneer rekening wordt gehouden met deze kwaliteitsverbeteringen, dan moet worden geconstateerd dat de prijzen van computers per saldo sterk dalen. In Nederland lag de jaarlijkse gemiddelde

prijswontwikkeling van de investeringen over de afgelopen twintig jaar bijna een half procentpunt onder die van het bbp.

Verplaatsing productiefaciliteiten naar het buitenland

Een van de aspecten van globalisering is dat ondernemingen (delen van) hun productiefaciliteiten verplaatsen naar lagelonenlanden. Dit zal ongetwijfeld in de landen van herkomst leiden tot teruglopende investeringen in activa als machines, installaties en fabrieksrouten. Veelal leggen de moederbedrijven zich toe op de kennisintensieve onderdelen van de hierdoor ontstane internationale productieketens zoals speur- en ontwikkelingswerk, productontwikkeling, softwareontwikkeling en marketing. Dergelijke bedrijven worden ook wel *factoryless*-goederenproducenten genoemd. Hoewel globalisering vanuit de optiek van landen zoals Nederland, Duitsland en de Verenigde Staten kan bijdragen aan een afnemende groei van investeringen in materiële activa, is het denkbaar dat de investeringen in immateriële activa, voor zover gemeten, hierdoor juist zullen toenemen. Deze worden echter nog niet allemaal meegenomen, zie verder. In paragraaf 4 wordt nader ingegaan op de wijze waarop ondernemingen hun winsten aanwenden voor investeringen. Als onderdeel van deze vraag wordt tevens gekeken naar de buitenlandse investeringen van Nederlandse ondernemingen.

Inhuur investeringsgoederen

Investeringsgoederen worden niet altijd aangeschaft, maar soms gehuurd. Denk hierbij bijvoorbeeld aan landbouwvoertuigen, kantoorruimtes en bouw-gereedschappen. Dit betekent dat de betreffende investering verschuift van de onderneming die het investeringsgoed gebruikt bij de productie naar de verhuurder. Voor de inhurende onderneming valt de inhuur van kapitaalgoederen onder het intermediair verbruik. Via inhuur worden ondernemers in staat gesteld kapitaalgoederen op flexibeler wijze in te zetten bij de productie, wat kan leiden tot hogere bezettingsgraden en per saldo tot een dalende investeringsquote.

Duidelijk is dat transportbedrijven veelvuldig investeringsgoederen inhuren via buitenlandse verhuurders. Soms worden om fiscale of andere redenen transportmiddelen (vrachtwagens, vliegtuigen en schepen) ondergebracht bij buitenlandse maatschappijen, welke vervolgens worden gehuurd door de moedermaatschappij. In dit geval vindt vanuit Nederland dus helemaal geen investering meer plaats in transportmiddelen.

Conceptuele wijzigingen bij het meten van investeringen, van ESR 1995 naar ESR 2010

Zoals uitgelegd in het kader bij hoofdstuk 1 publiceren de nationale rekeningen vanaf juni 2014 gereviseerde cijfers. De revisie was erop gericht om aan te sluiten op nieuwe Europese richtlijnen (het Europees Systeem van Rekeningen 2010) en ook om nieuw bronmateriaal dat de laatste jaren beschikbaar is gekomen volledig te kunnen inzetten. De nieuwe richtlijnen, ontleend aan het wereldwijde systeem van nationale rekeningen (het SNA 2008), heeft een aantal belangrijke conceptuele wijzigingen bij het meten van de investeringen tot gevolg. Deze worden in dit kader uiteengezet. Ook de gevolgen hiervan voor de cijfers worden besproken, evenals de cijfermatige gevolgen van de inzet van nieuw bronmateriaal (de 'herijking op de bron').

Volgens de oude internationale richtlijnen (ESR 1995) bedroegen de investeringen in Nederland in 2010 (het 'revisiejaar') ruim 104 miljard euro. Vanwege een drietal conceptuele wijzigingen zijn de investeringen opwaarts bijgesteld. De belangrijkste wijziging is de 'kapitalisatie' van uitgaven aan spur- en ontwikkelingswerk. Volgens de oude richtlijnen moesten deze uitgaven worden geboekt als lopende productiekosten. Conform de nieuwe richtlijnen moeten deze nu worden geschaard onder de investeringen. Dit geldt voor alle uitgaven, dus die van bedrijven, onderzoeksinstituten en de overheid. Met deze wijziging wordt onderkend dat spur- en ontwikkelingswerk leidt tot de creatie van (verhandelbare) immateriële activa die over langere perioden dan één jaar een bijdrage leveren aan de productie van bedrijven en instellingen. Een tweede wijziging betreft de behandeling van militaire wapensystemen als investeringsgoederen. Ook de uitgaven hieraan werden in het verleden geboekt als lopende kosten van het militaire apparaat. De gedachtegang volgens de nieuwe richtlijnen is dat gedurende perioden van vrede deze wapensystemen dienst doen als afschrikmiddel (het voorkomen van oorlog). Bommen en munitie behoren nog wel te worden gerekend tot de voorraden en niet tot de investeringen. Kernwapens zijn echter wel weer investeringsgoederen. De derde conceptuele wijziging heeft betrekking op de raming van computer-software. Software werd ook volgens de oude richtlijnen beschouwd als investeringsgoed. Echter, de internationale richtlijnen zijn op dit vlak op een aantal punten aangescherpt. Zo werden in het verleden alle uitgaven aan softwarelicenties als investeringen geboekt. Conform de nieuwe richtlijnen mag dit alleen wanneer duidelijk is dat een licentie betrekking heeft op het recht tot gebruik van software voor een periode langer dan één jaar. Vervolgens zijn uitgaven aan databases toegevoegd aan de investeringen in software. Daarnaast

zijn de regels voor het meten van de ontwikkeling van software in eigen beheer verder aangescherpt. Zo moet bij de bepaling van de productiekosten een markt-conforme raming ingezet worden van de kapitaalkosten. Feitelijk heeft de herziening van de raming van computersoftware dus zowel een conceptuele als een bron-technische achtergrond. De afzonderlijke bijdragen van beide aspecten aan de gereviseerde raming van investeringen in software zijn nauwelijks te meten.

Effecten revisie op investeringscijfers, 2010*

	mln euro	waarde conform ESR 1995=100	% bbp (‘investeringsquote’)
Investerings conform het ESR 1995	104 492	100	17,4
Speur- en ontwikkelingswerk	10 949	10,5	
Wapensystemen	197	0,2	
Herziening raming computersoftware	7 104	6,8	
Herijking op de bron	5 372	5,1	
Investerings conform het ESR 2010	128 114	122,6	19,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

Ten slotte leidt herijking op de bron tot een additionele bijstelling van ruim 5 miljard euro. In totaal leidt de revisie van de Nederlandse investeringen voor het jaar 2010 tot een opwaartse bijstelling van ruim 23 miljard euro. Deze bijstelling is relatief groter dan die van het bbp. De investeringsquote is dan ook opwaarts bijgesteld: voor 2010 van 17,4 tot 19,7 procent.

Beperkte afbakening investeringsbegrip

Ten slotte kan ook de afbakening van investeringen in de nationale rekeningen een rol spelen bij het duiden van de dalende investeringsquote. Onder investeringen worden momenteel niet alle denkbare immateriële activa meegeteld zoals merknamen en *product designs*. De belangrijkste reden hiervoor is dat de waarde van dit soort activa moeilijk is vast te stellen. Het investeringsbegrip is met de invoering van nieuwe richtlijnen overigens al uitgebreid (zie kader). Zo worden uitgaven aan speur- en ontwikkelingswerk nu wel als investeringen geboekt, en niet langer als lopende productiekosten (intermediair verbruik).

Overigens kunnen bedrijven ook niet-geproduceerde activa aantrekken, die eveneens per conventie niet onder de investeringen vallen. De investeringen

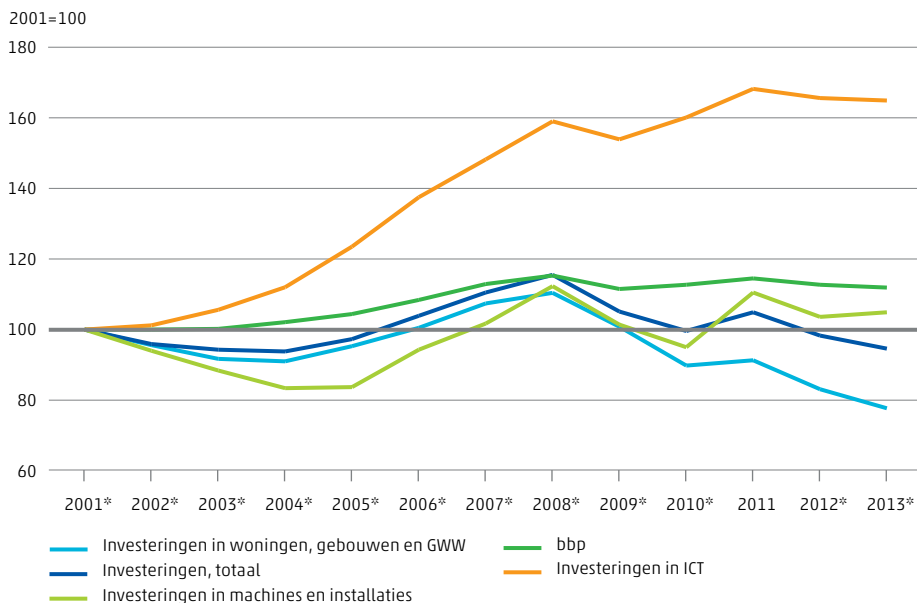
omvatten immers uitsluitend geproduceerde activa. Te denken valt hierbij aan aankopen van UMTS- en G4-frequenties en grond. Het kan hierbij om zeer substantiële bedragen gaan. Zo investeerden bedrijven in 2013 bij de veiling van G4-telecomfrequenties 3,8 miljard euro.

9.3 De volumegroei van de investeringen

In paragraaf 2 werd betoogd dat een tijdreeks van de investeringsquote door prijseffecten een vertekend beeld kan opleveren. Beter is het om de volumeontwikkeling van de investeringen rechtsreeks met de economische groei te vergelijken. Uit deze vergelijking volgt dat de investeringen in de periode 2001–2008 gemiddeld gelijk op gingen met de groei van het bbp. Na 2008 kwam de Nederlandse economie echter in zwaar weer terecht. De krimp van de investeringen die hiermee gepaard ging, was aanzienlijk sterker dan die van de economie als geheel. Als gevolg hiervan is het volume van de investeringen in de periode 2001–2013 per saldo niet toegenomen.

In Nederland werd de nog altijd voortdurende crisis vooral gekenschetst door de malaise op de markt voor koopwoningen en kantoorgebouwen. Als gevolg hiervan zakte eveneens de nieuwbouw in. Omdat de investeringen in woningen, gebouwen en grond-, weg- en waterbouwkundige werken (GWW-werken) ongeveer de helft van de totale investeringen uitmaken, drukte deze ongunstige ontwikkeling een grote stempel op het verloop van de totale investeringen in Nederland. Wanneer woningen, gebouwen en GWW-werken buiten beschouwing worden gelaten, bedraagt de toename van de investeringen in de periode 2001–2013 ruim 16 procent.

9.3.1 Volume bbp en investeringen

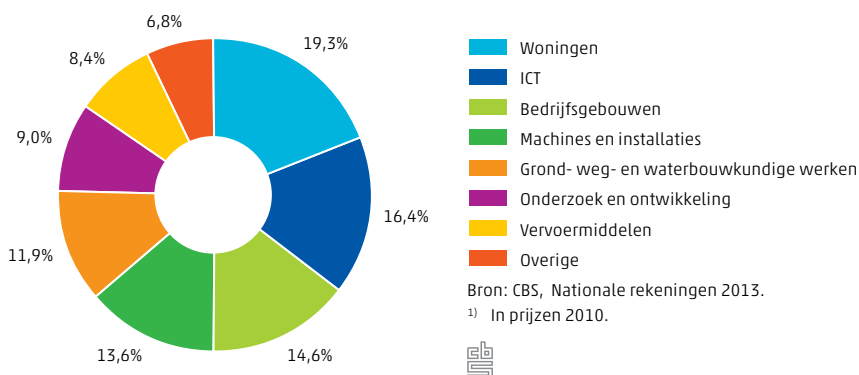

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

De economische terugval na 2008 had een minder grote invloed op de investeringen in machines en installaties, die na 2010 enigszins aarzelend weer aantrokken. De investeringen in vervoersmiddelen kenden een forse terugval in zowel 2009 als 2013, maar lieten in de tussenliggende jaren juist een forse opleving zien. Tegen de algemene trend in stegen de investeringen in de informatie- en communicatietechnologie (ICT) in de periode 2001–2013 gemiddeld met ruim 4 procent per jaar. Deze investeringen omvatten computers, computersoftware en telecommunicatieapparatuur. De toename van ICT-investeringen benadrukt dat informatietechnologie en internet een steeds belangrijkere rol innemen in de Nederlandse economie, een ontwikkeling die slechts deels werd verstoord door de economische tegenwind in de voorbije vijf jaar.

9.3.2 Verdeling investeringen naar type activa, 2013*¹⁾

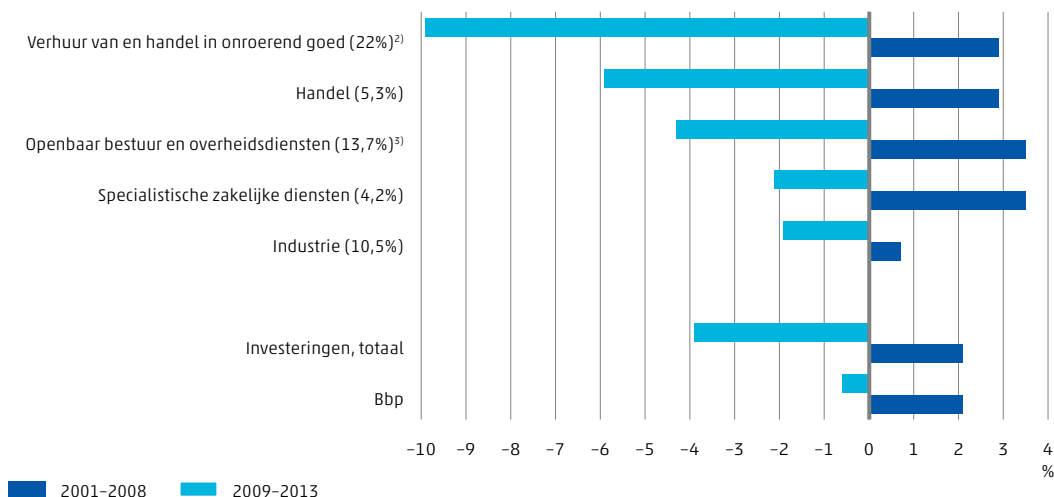
Volgens de dit jaar ingevoerde nieuwe internationale richtlijnen voor de nationale rekeningen (zie kader) moeten de uitgaven aan speur- en ontwikkelingswerk voortaan worden meegeteld bij de investeringen. Deze investeringen in kennis zijn een graadmeter voor de innovatiekracht van bedrijven en de economie als geheel. Over de hele periode 2001–2013 bleven de investeringen in speur- en ontwikkelingswerk, afgezien van schommelingen, nagenoeg gelijk. De overheid is in deze periode meer in speur- en ontwikkelingswerk gaan investeren, maar bedrijven zijn dat minder gaan doen. Bedrijven zijn goed voor ruim twee derde van de investeringen in speur- en ontwikkelingswerk en hebben op de ontwikkeling daarvan dus een grote invloed. In totaal besloegen in 2013 de uitgaven aan speur- en ontwikkelingswerk 1,8 procent van het bbp. Hiermee bevindt Nederland zich ten opzichte van de rest van Europa in de middenmoot. Volgens de EU-2020-doelstelling moeten deze uitgaven in 2020 op 3 procent van het bbp uitkomen.

In figuur 9.3.3 is de gemiddelde jaarlijkse volumegroei van de investeringen door een vijftal bedrijfstakken onderverdeeld naar twee perioden, te weten 2001–2008 en 2009–2013. Gezamenlijk verrichtten deze vijf in 2013 meer dan de helft van alle investeringen in Nederland. Opvallend in de eerste periode is de magere groei van de investeringen in de industrie. Oorzaken die in een EIM-rapport over deze kwestie worden aangedragen, zijn onder andere het verplaatsen van productie naar het buitenland en de huur van kapitaalgoederen door industriële bedrijven in plaats van eigen aanschaf.⁴⁾ Bedrijven vallend onder verhuur van roerende goederen en overige zakelijke diensten kenden in de periode 2001–2008 een gemiddelde jaargroei van de investeringen van 2,8 procent, dus dat strookt met dit beeld.

⁴⁾ EIM (2012).

Een tweede opvallende ontwikkeling is de aanzienlijke terugval van de investeringen door de onroerend-goed-branch (gemiddeld -10 procent per jaar) en de handel (gemiddeld -6 procent) in de meest recente jaren (2009-2013). Omdat deze twee bedrijfstakken gezamenlijk goed zijn voor een kwart van alle investeringen in Nederland, drukte deze ongunstige ontwikkeling een grote stempel op het macrobeeld. Al met al is duidelijk dat de kwakkelende economie en de vastgelopen huizen- en kantorenmarkt in de afgelopen vijf jaar een grote weerslag hebben gehad op de investeringen in Nederland. Het uitblijven van substantiële economische groei heeft daarnaast geleid tot onderbenutting van bestaande kapitaalgoederen, en dus tot onvoldoende prikkels bij bedrijven (en huishoudens) tot het doen van nieuwe investeringen in Nederland.

9.3.3 Gemiddelde jaarlijkse groei investeringen naar bedrijfstak¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

¹⁾ Tussen haakjes het aandeel in de investeringen in 2013.

²⁾ Bevat tevens de investeringen in woningen door huishoudens.

³⁾ Bevat onder meer investeringen in GWW-werken.

9.4 Besparingen versus investeringen

Bij de beantwoording van de vraag in welke mate de bedrijfswinsten in Nederland worden aangewend voor investeringen, kan het beste gekeken worden naar het bruto-exploitatieoverschot. Dit is de toegevoegde waarde na aftrek van

de beloning van werknemers, en moet worden gezien als de beloning voor ingezet kapitaal. Het bruto-exploitatietoerschoot lag in de laatste drie decennia zo rond de 40–45 procent van het bbp. De relatieve afname van de investeringen manifesteert zich dus zowel in verhouding tot het bbp, als in verhouding tot het bruto-exploitatietoerschoot. Uitgaande van een investeringsquote van 20 procent zit er dus een fors verschil tussen het exploitatietoerschoot enerzijds, en de investeringen anderzijds, een verschil dat de laatste jaren steeds meer toeneemt. Zo bedroeg in 2013 het bruto-exploitatietoerschoot 253 miljard en de investeringen 117 miljard euro.

Dat het kapitaalinkomen de investeringen overtreft, is op zich niet verrassend. Deels omvat het exploitatietoerschoot immers het gemengd inkomen van zelfstandige ondernemers. Dit gemengd inkomen is zowel de beloning voor verstrekt kapitaal als arbeid verricht door deze ondernemers. Maar bovenal eisen de kapitaalverstrekkers van ondernemingen een rendement op geïnvesteerd vermogen, dat eveneens moet worden bekostigd via het exploitatietoerschoot. Dit rendement omvat zowel de daadwerkelijke rente- en dividendbetalingen als herinvesteringen van ingehouden winsten. In het laatste geval is de verwachting dat deze zullen leiden tot stijgende aandelenkoersen, en dus tot hogere toekomstige dividenden.

Dat bedrijven hun winsten lijken op te potten hangt samen met het toegenomen verschil tussen het kapitaalinkomen enerzijds en de investeringen anderzijds. Om dit in kaart te brengen, is in figuur 9.4.1 een aantal gegevens voor de niet-financiële ondernemingen op een rij gezet. De lichtblauwe kolommen weerspiegelen de bruto-besparingen, die gelijk zijn aan het bruto-exploitatietoerschoot plus het saldo van ontvangen minus betaalde inkomens uit vermogen (voornamelijk rente- en dividendstromen) en het saldo van betaalde minus ontvangen inkomensoverdrachten. De besparingen vormen de facto de eigen middelen die bedrijven ter beschikking hebben voor het doen van investeringen.⁵⁾ Het is belangrijk te beseffen dat deze besparingen mede worden gevoed door de winsten behaald uit buitenlandse deelnemingen.

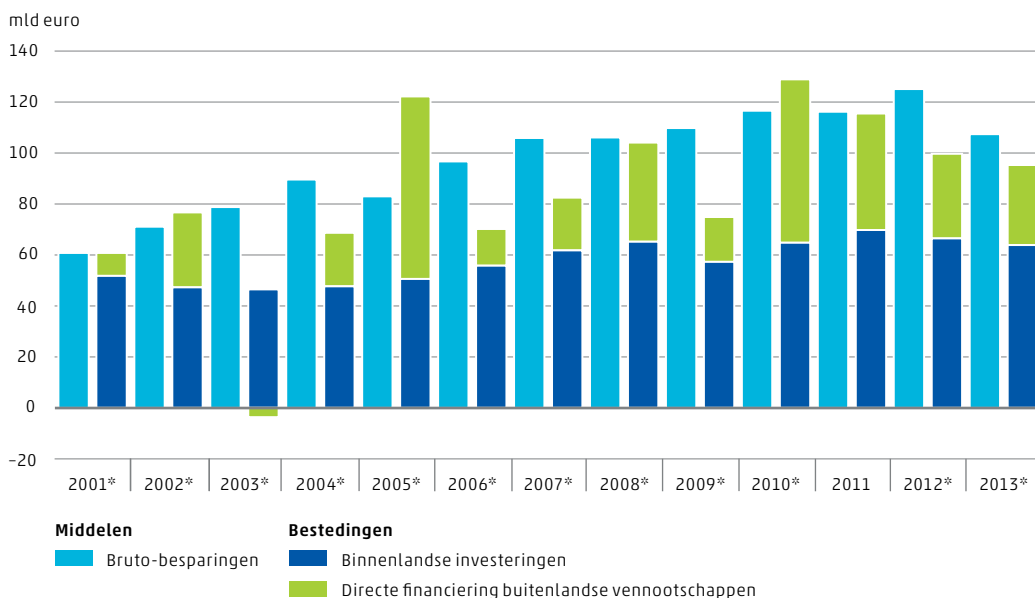
Wanneer de besparingen worden vergeleken met de binnenlandse investeringen (de donkerblauwe kolommen in figuur 9.4.1) dan zou men de conclusie kunnen trekken dat de niet-financiële ondernemingen hun winsten in toenemende mate oppotten. Maar dit beeld is niet reëel zonder ook te kijken naar de investeringen

⁵⁾ Aangezien zij niet consumeren zijn de besparingen bij bedrijven gelijk aan het beschikbaar inkomen. Het beschikbaar inkomen vormt het centrale begrip in het thema-artikel *Inkomensverdeling tussen sectoren*.

die Nederlandse bedrijven doen in het buitenland. Dit kan door het vreemd en eigen vermogen verstrekt aan buitenlandse dochterondernemingen mee te tellen als de investeringen van Nederlandse bedrijven in het buitenland (de lichtgroene balkjes). Hierdoor ontstaat een geheel ander beeld.

Inclusief deze buitenlandse investeringen is er van oppotten nauwelijks sprake. Het merendeel van de besparingen van de niet-financiële ondernemingen wordt of in het binnenland of in het buitenland geïnvesteerd. Ten opzichte van de binnenlandse investeringen zijn de financieringsstromen richting buitenlandse dochtermaatschappijen bepaald niet verwaarloosbaar, ook al laten deze van jaar-op-jaar een nogal schoksgewijs verloop zien. In het jaar 2005 overtroffen de buitenlandse investeringen zelfs die in Nederland. Ook opvallend is de terugval van de buitenlandse investeringen na 2010, een ontwikkeling die in de pas loopt met die van de binnenlandse investeringen.

9.4.1 Besparingen en investeringen niet-financiële vennootschappen

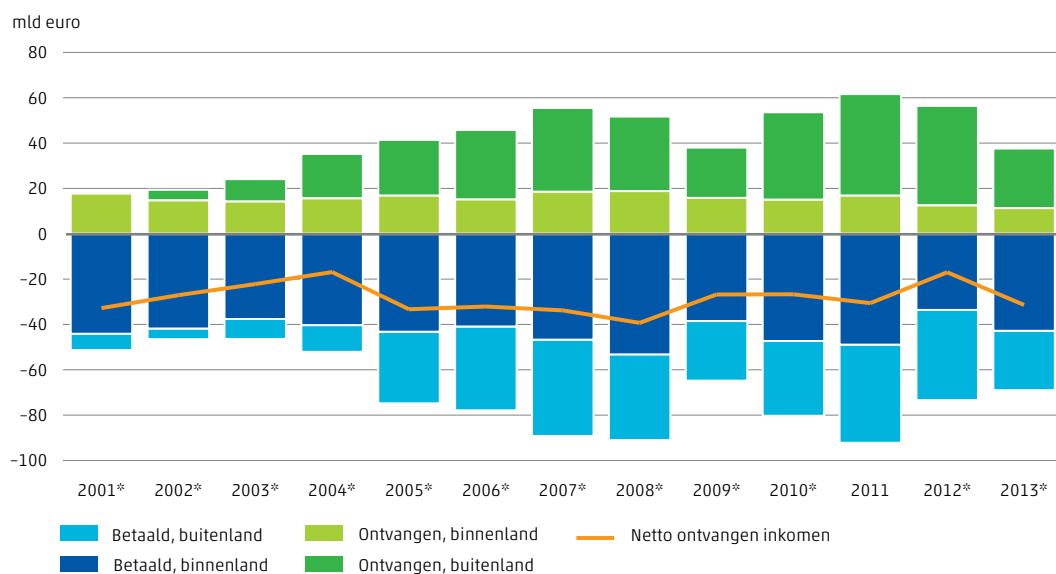
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

Zoals gezegd worden de besparingen van Nederlandse niet-financiële ondernemingen ook in belangrijke mate gevoed door winsten behaald uit buitenlandse deelnemingen. Om het belang hiervan te kwantificeren is in figuur 9.4.2 het ontvangen en betaalde inkomen uit vermogen van de niet-financiële

ondernemingen verdeeld naar binnen- en buitenland. Waren in het begin van deze eeuw de ontvangen en betaalde inkomens van en naar het buitenland beperkt van omvang, in recente jaren was het buitenlandse aandeel in het totaal ontvangen inkomen 70 procent, en dat van de inkomens betaald aan het buitenland 40 tot 50 procent.⁶⁾ Dit duidt erop dat de verwevenheid van het Nederlandse bedrijfsleven met het buitenland in de afgelopen jaren is toegenomen. Men zou kunnen zeggen dat een steeds groter deel van de kapitaalkosten van Nederlandse bedrijven wordt gefinancierd via de winsten uit buitenlandse deelnemingen. Die kapitaalkosten betreffen ook voor een steeds groter deel investeringen in het buitenland.

9.4.2 Inkomen uit vermogen, niet-financiële vennootschappen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013.

Kortom, als gevolg van de voortschrijdende globalisering is het van belang het investeringsgedrag van bedrijven te plaatsen in een internationale context. De uitkomsten in figuur 9.4.2 onderschrijven het vermoeden dat de dalende binnenlandse investeringsquote samenhangt met een groeiend belang van buitenlandse investeringen en het verplaatsen van productie naar het

⁶⁾ Wegens de dividenden die betaald moeten worden is het netto ontvangen inkomen uit vermogen van de niet-financiële ondernemingen negatief. Met name de binnenlandse balans is sterk negatief. De nettostroom van inkomen uit vermogen van de niet-financiële ondernemingen met het buitenland wisselt nogal eens van teken en was de laatste vier jaar positief.

buitenland. Daarbij komt dat uitbesteding van productie ook kan plaatsvinden buiten de ondernemingsgroep om, dus zonder dat deze gepaard gaat met een financieringsstroom richting het buitenland. Wel kan ook deze vorm van uitbesteding uiteindelijk bijdragen aan de achterblijvende groei van de binnenlandse investeringen.

Een moeilijker te beantwoorden vraag is welke gevolgen de internationale spreiding van productieketens uiteindelijk heeft op de binnenlandse economie, bijvoorbeeld ten aanzien van de banenontwikkeling. Uitbesteding van productie heeft ongetwijfeld een nadelig effect op de binnenlandse werkgelegenheid. Echter, concentratie van de dienstverlenende segmenten van internationale productieketens in Nederland zoals management, financiering, productontwikkeling en marketing, biedt ook kansen voor nieuwe werkgelegenheid.

9.5 Conclusie

Net als in vergelijkbare economieën zoals die van de EU-landen en de VS laat de investeringsquote in Nederland een dalende trend zien. In de meest recente jaren heeft vooral de malaise op de onroerendgoedmarkt in Nederland geleid tot een terugval van de investeringen, die veel sterker is dan in andere landen. In de jaren vóór de crisis nam de investeringsquote echter ook al af. Dit kwam onder andere doordat kapitaalgoederen naar verhouding goedkoper werden, doordat ze in toenemende mate werden ingehuurd en doordat productiecapaciteit in toenemende mate werd verplaatst naar buitenlandse dochterondernemingen.

De globalisering van productieketens heeft dit laatste proces steeds belangrijker gemaakt. Grensoverschrijdende inkomsten en uitgaven spelen een steeds grotere rol binnen de Nederlandse economie. Hierdoor kan niet meer worden volstaan met een analyse van de binnenlandse investeringen in vergelijking met het spaarsaldo. Om te weten of er sprake is van het oppotten van inkomsten door Nederlandse bedrijven, moeten ook de buitenlandse investeringen in de vergelijking worden meegenomen. Als dit wordt gedaan, dan blijkt er van oppotten geen sprake te zijn.

10.

De inkomensverdeling tussen sectoren

Het nationaal inkomen wordt verdiend door de verschillende sectoren binnen de Nederlandse economie. Het aandeel van bedrijven binnen het beschikbaar inkomen is de laatste dertien jaar groter geworden, ten koste van dat van huishoudens. Een belangrijke oorzaak hiervoor is de ontwikkeling van de per sector betaalde belastingen: deze stegen voor huishoudens, terwijl bedrijven de laatste jaren steeds minder afdroegen.

10.1 Inleiding

De laatste maanden staat inkomens- en vermogensongelijkheid volop in de schijnwerpers (zie kader). Daarbij staat de ongelijkheid tussen huishoudens centraal. Uit recent onderzoek van het CBS blijkt dat de inkomensongelijkheid in Nederland de laatste jaren min of meer gelijk is gebleven.¹⁾ Voordat de inkomensverdeling tussen huishoudens tot stand komt, is er al een verdelingslag aan voorafgegaan. Het inkomen dat in Nederland wordt verdiend, komt namelijk niet alleen bij huishoudens terecht, maar ook bij andere economische sectoren: bedrijven, financiële instellingen en de overheid.

Voor het vraagstuk van de inkomensverdeling is het dan ook relevant om te weten hoeveel elke sector verdient en hoe dit zich heeft ontwikkeld. Immers, als andere sectoren hun inkomen hebben weten te verhogen ten koste van dat van huishoudens, heeft deze laatste groep minder om onderling te verdelen. Het is daarom van belang om te kijken hoe de inkomens van de verschillende sectoren zijn opgebouwd en wat de invloed was van inkomensoverdrachten als belastingen, premies, uitkeringen en subsidies op de inkomensverdeling tussen de sectoren. Hiermee presenteert dit artikel een ander perspectief in het debat over de verdeling van inkomens.

De economische laagconjunctuur sinds 2008 speelt een belangrijke rol in deze analyse. Deze heeft immers veel invloed gehad op de inkomens van de verschillende sectoren. Dit artikel tracht echter de trends te beschrijven die deels al voor de crisis waren ingezet. Daarom begint de analyse in 2001.²⁾ Eerst wordt de verdeling van het nationaal beschikbaar inkomen over de verschillende sectoren tegen het licht gehouden. Vervolgens spitst het artikel zich toe op de opbouw van

¹⁾ CBS (2014b).

²⁾ Vanwege de revisie van de nationale rekeningen liep de officiële tijdreeks ten tijde van de totstandkoming van dit artikel niet verder terug dan 2001.

het beschikbaar inkomen van bedrijven en huishoudens. Hierbij is tevens aandacht voor de besteding van het beschikbaar inkomen. Tot slot wordt er een vergelijking gemaakt tussen de door bedrijven en huishoudens betaalde inkomensoverdrachten en wordt deze in internationaal perspectief geplaatst.

Ongelijkheid terug op de agenda

Sinds de publicatie van *Le Capital au XXI siècle* door Thomas Piketty in 2013 staat het thema ongelijkheid weer op de politieke agenda. Volgens Piketty raakt rijkdom geconcentreerd bij het allerrijkste deel van de bevolking als het rendement op het vermogen langdurig groter is dan de economische groei. Deze concentratie van rijkdom zou uiteindelijk tot economische instabiliteit kunnen leiden en alleen door overheidsingrijpen (hogere vermogensbelastingen) kunnen worden voorkomen.

Na de vertaling in het Engels kreeg het boek ook in Nederland grote bekendheid. Helaas is Nederland niet één van de door Piketty uitgewerkte voorbeeldlanden. Het is daarom ook niet makkelijk om te bepalen in hoeverre de door Piketty beschreven ontwikkelingen op ons land van toepassing zijn. Niettemin wordt er ook in Nederland gedebatteerd over de vraag of de belastingen op vermogen, vermogenswinst en arbeid aangepast dienen te worden.

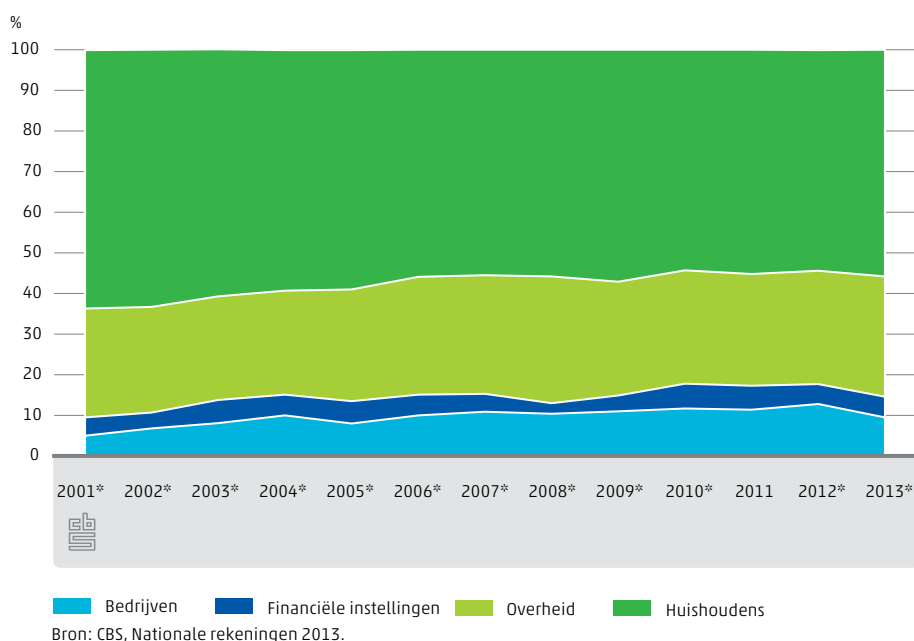
Dit artikel probeert een bijdrage aan dit inkomensongelijkheidsdebat te leveren vanuit het perspectief van de verschillende sectoren binnen de Nederlandse economie. De meeste aandacht gaat hierbij uit naar de verschillen tussen huishoudens en bedrijven in de ontwikkeling van het beschikbaar inkomen. Die analyse bleef bij Piketty achterwege.

10.2 Verdeling van het nationaal beschikbaar inkomen

De omvang van de Nederlandse economie kan op drie manieren worden bepaald. Ten eerste is het een optelsom van alle toegevoegde waarde die in Nederland is gecreëerd. Daarnaast kan de omvang worden verkregen door alle bestedingen (consumptie, investeringen en het handelssaldo) bij elkaar op te tellen. Ook staat

het gelijk aan al het in Nederland verdiende inkomen. De gedachte hierachter is dat alles wat in Nederland wordt verdiend gelijk is aan alles wat er wordt geproduceerd en alles wat er wordt uitgegeven. In dit artikel ligt de focus op de analyse van de Nederlandse economie vanuit de inkomensbenadering. Het nationaal inkomen wordt verdiend door de verschillende sectoren binnen de Nederlandse economie. Naast huishoudens³⁾ onderscheidt het CBS bedrijven⁴⁾, financiële instellingen en de overheid. Elke sector verdient inkomen uit arbeid (loon), productie (winst) en vermogen (rente, dividend). Het netto *beschikbaar* inkomen is het inkomen dat elke sector ter beschikking heeft na aftrek van belastingen en subsidies. Dit inkomen⁵⁾ kan worden geconsumeerd, gespaard of geïnvesteerd. Zijn de consumptie en de investeringen groter dan het inkomen, dan wordt er per saldo geld geleend, of ingeteerd op het vermogen.

10.2.1 Opbouw netto nationaal beschikbaar inkomen

Het netto nationaal beschikbaar inkomen bedroeg in 2013 bijna 523 miljard euro. Uit figuur 10.2.1 blijkt dat huishoudens over het grootste gedeelte hiervan beschikken. Wel is dit aandeel de afgelopen dertien jaar afgenomen, vooral

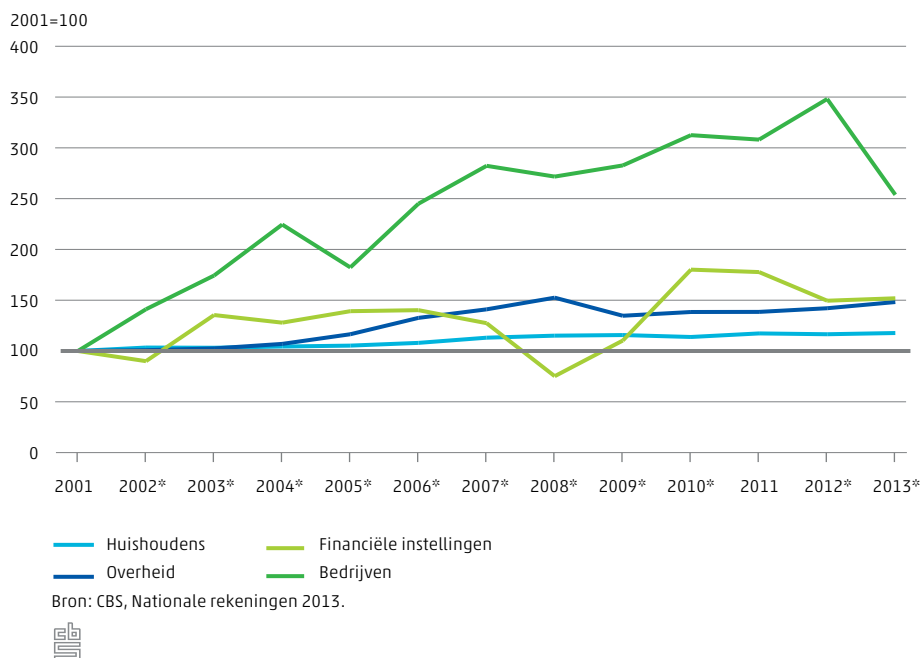
³⁾ In dit artikel is de sector huishoudens inclusief instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens (IZWh's).

⁴⁾ Met bedrijven worden niet-financiële vennootschappen bedoeld.

⁵⁾ Met inkomen wordt in de rest van het artikel het netto beschikbaar inkomen bedoeld.

ten gunste van bedrijven. De aandelen van financiële instellingen en de overheid in deze periode bleven min of meer stabiel. Grosso modo heeft er dus een verschuiving plaatsgevonden van huishoudens naar bedrijven. In de rest van dit artikel wordt deze verschuiving nader onderzocht door te kijken naar de opbouw van de inkomens van bedrijven en huishoudens.

10.2.2 Het netto nationaal beschikbaar inkomen (nominaal) per sector

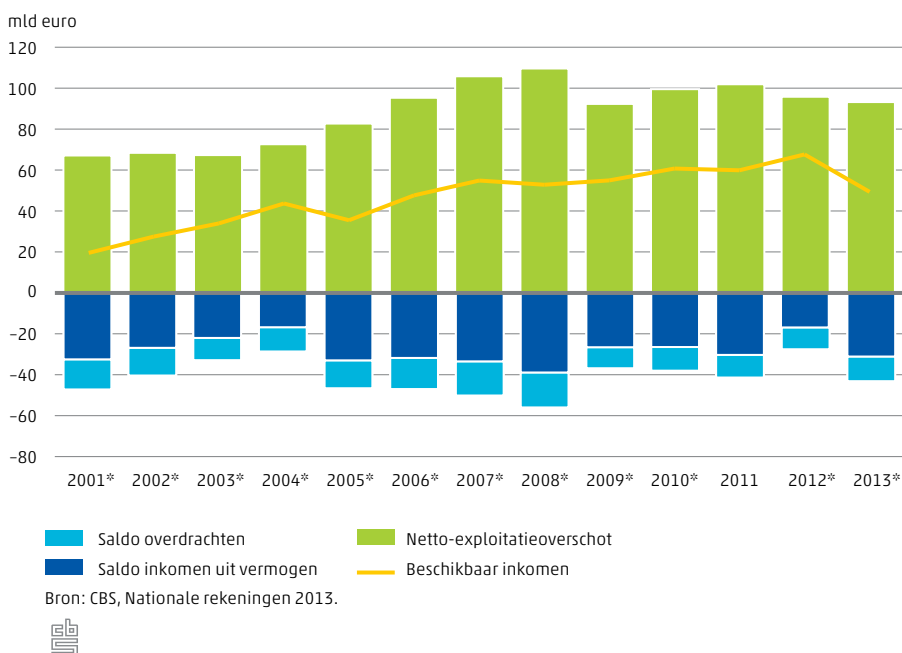

10.3 Het beschikbaar inkomen van bedrijven

Het aandeel van het beschikbaar inkomen van bedrijven binnen het nationaal beschikbaar inkomen is relatief klein, maar verdubbelde tussen 2001 en 2013 bijna tot 9,5 procent. Veruit het grootste gedeelte van het beschikbaar inkomen van bedrijven bestaat uit het netto-exploitatietoershot. Dit nam vooral tussen 2003 en 2008 sterk toe doordat er meer werd geproduceerd. In 2009 daalde de productie, en hoewel die zich in de jaren daarna herstelde, lag het exploitatietoershot op een lager niveau dan in de jaren 2007–2008. Dit kwam voornamelijk doordat de

productiekosten (vooral de beloning van werknemers en het intermediair verbruik) hoger lagen dan voor de crisis.

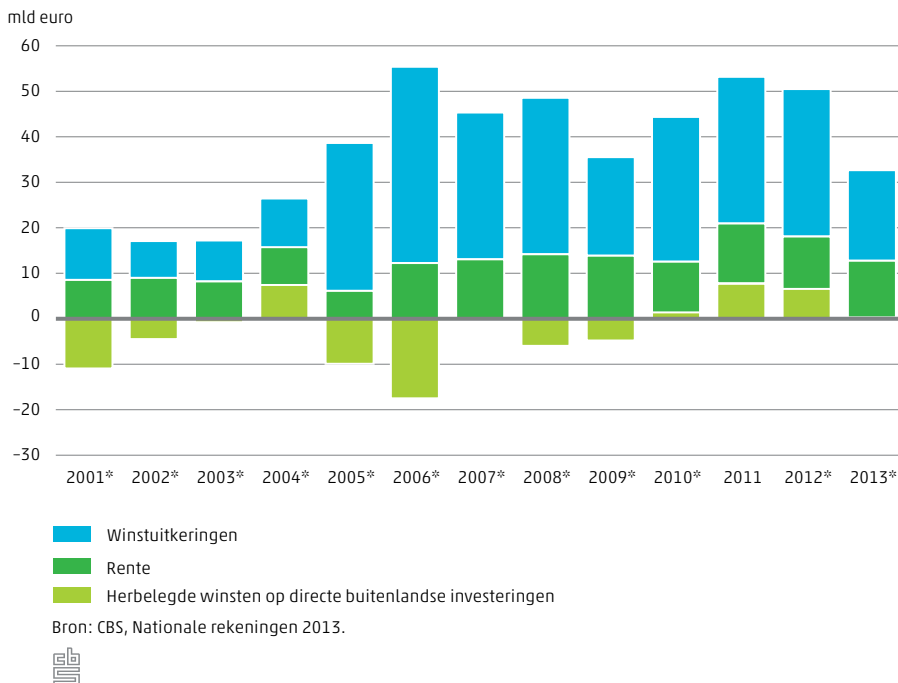
10.3.1 Opbouw beschikbaar inkomen van bedrijven

Ondanks het onvolledige herstel van het netto-exploitatieoverschot na 2008 bleef het beschikbaar inkomen van bedrijven na de crisis toch toenemen. Het lag in 2012 zelfs fors hoger dan voor de crisis. Dit kwam vooral doordat het saldo inkomen uit vermogen na 2008 minder negatief werd en er per saldo minder belasting werd betaald.

Zowel inkomsten als uitgaven aan vermogen betreffen vooral winstuitkeringen (voornamelijk dividenden) en rente (zie figuur 10.3.2 en 10.3.3). De dividendstromen gaan voornamelijk van en naar het buitenland. Als buitenlandse dochterondernemingen de winst niet in de vorm van dividend uitkeren, maar herinvesteren, is er sprake van zogenaamde herbelegde winsten op buitenlandse investeringen. Als er meer dividend is uitgekeerd dan er winst werd geboekt, is de ingehouden winst negatief. Het omgekeerde komt ook voor: Nederlandse bedrijven die in buitenlandse handen zijn, kunnen besluiten om niet alle winst in de vorm van dividend uit te keren. In dit laatste geval wordt dit bij de uitgaven aan vermogen opgeteld.

10.3.2 Opbouw inkomsten uit vermogen van bedrijven

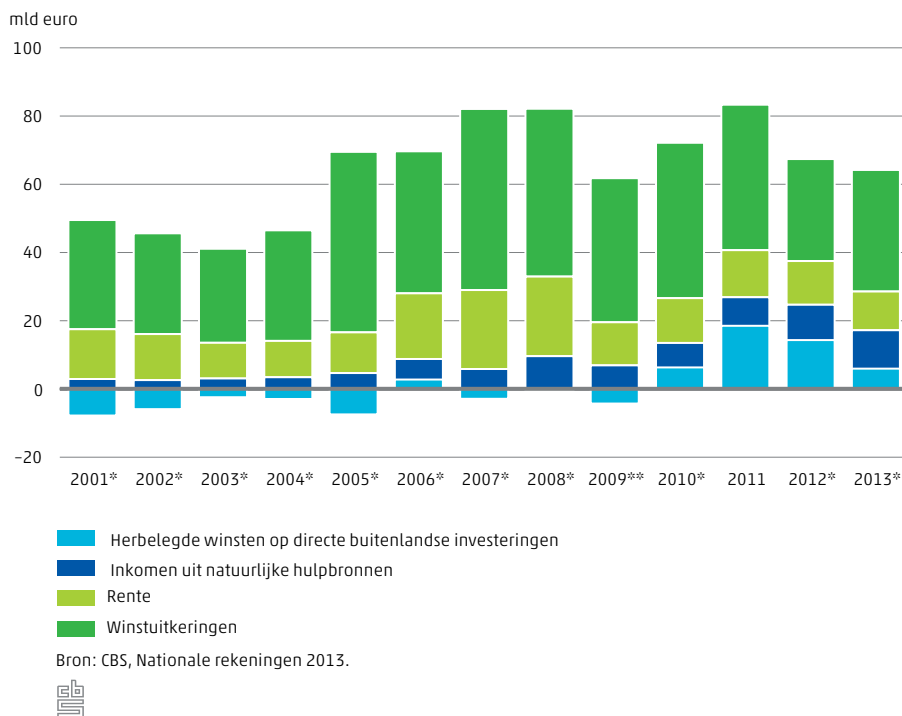

Zowel de ontvangen als uitgekeerde winstuitkeringen daalden sterk in 2009. De voornamelijk van buitenlandse dochterondernemingen ontvangen dividenden herstelden zich na 2010 echter voortvarend, terwijl de door Nederlandse bedrijven aan buitenlandse moederbedrijven uitgekeerde dividenden duidelijk achterbleven bij het niveau van voor de crisis. Dit hangt samen met het onvolledige herstel van het exploitatieoverschot.

Overigens daalden zowel het uit het buitenland ontvangen dividend als de in het buitenland herbelegde winsten in 2013 plotseling sterk, waardoor ook het beschikbaar inkomen van bedrijven daalde. Dit kwam doordat de buitenlandse dochterondernemingen in handen van Nederlandse bedrijven minder winst maakten dan in de jaren daarvoor. Op basis van één jaar is echter moeilijk aan te geven in hoeverre deze wending incidenteel of structureel zal zijn.

Het is opvallend dat de betaalde rente sinds 2008 is gehalveerd. Dit komt zowel door het rentepercentage op leningen als door de hoeveelheid door bedrijven opgenomen leningen. Beide zijn sinds de crisis gedaald, waardoor de uitgaven aan vermogen het beschikbaar inkomen van bedrijven de laatste jaren steeds minder drukken.

10.3.3 Opbouw uitgaven aan vermogen van bedrijven

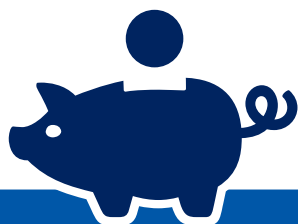

Ten slotte is er nog een negatief saldo inkomensoverdrachten (zie figuur 10.3.1). Bij ondernemingen is dit voornamelijk de betaalde vennootschapsbelasting. In 2008 lagen de per saldo betaalde inkomensoverdrachten nog op 17,3 miljard euro. In 2013 was dit gedaald tot 12,2 miljard. Vergeleken met de overige (positieve en negatieve) bestanddelen van het beschikbaar inkomen is deze geldstroom relatief klein, maar de dalende trend zorgde er wel voor dat het beschikbaar inkomen van bedrijven zich na de crisis beter herstelde dan het netto-exploitatatieoverschot.

Bestemming van het beschikbaar inkomen van bedrijven

Het saldo van bovengenoemde inkomens en uitgaven vormt het inkomen waar bedrijven vrij over kunnen beschikken. Hier zijn de winst- en dividenduitkeringen dus al van af gehaald. Dat betekent dat eigenaren en bestuurders van bedrijven hun deel al hebben ontvangen. Hun inkomen (uit bijvoorbeeld loon of dividend) valt binnen het systeem van de nationale rekeningen onder het inkomen van huishoudens. Het netto beschikbaar inkomen van bedrijven wordt dus niet besteed aan de beloning van eigenaren en bestuurders van bedrijven.

Een relatief klein gedeelte van het netto beschikbaar inkomen van bedrijven wordt geïnvesteerd in nieuwe kapitaalgoederen. Na de uitgaven aan (binnenlandse) investeringen blijft er voor bedrijven doorgaans nog geld over. Dit bedrag nam vooral voor de crisis sterk toe, van 12 miljard euro in 2001 tot 54 miljard euro in 2009. In 2013 bedroeg het 40 miljard euro. Door deze positieve saldi verminderde de nettoschuld (de financiële bezittingen minus de schulden) van bedrijven van 906 miljard euro eind 2001 tot 541 miljard euro eind 2013. Daarnaast is hieruit ook een deel van de toename van de buitenlandse directe investeringen gefinancierd, zie *De dalende investeringsquote*.

De nettoschuld van bedrijven nam tussen 2001 en 2013 af met

€ 365 000 000 000

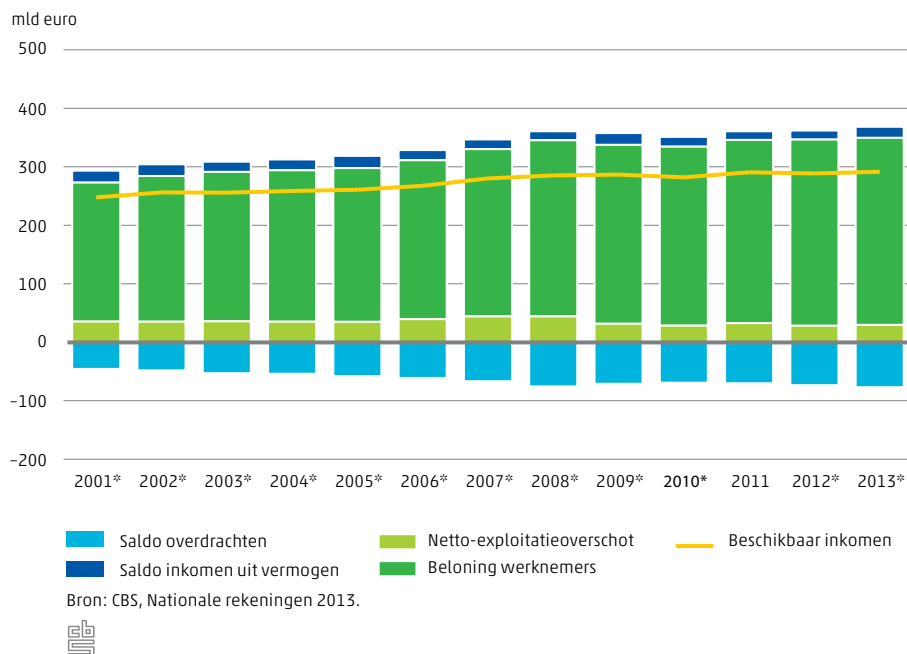
10.4 Het beschikbaar inkomen van huishoudens

Het beschikbaar inkomen van huishoudens als percentage van het nationaal inkomen is sinds 2001 gedaald van 63,7 procent tot 55,8 procent in 2013. We zagen al eerder dat dit vooral kwam door de groei van het beschikbaar inkomen van bedrijven. Gecorrigeerd voor inflatie daalde het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens sinds 2001 zelfs met 3,8 procent. In nominale termen nam het inkomen nog wel toe (zie figuur 10.4.1).

Het beschikbaar inkomen van huishoudens bestaat voor het overgrote deel uit de beloning van werknemers. Het is opvallend dat de ontwikkeling van de door huishoudens ontvangen lonen het nationaal beschikbaar inkomen volgt, terwijl de groei van het beschikbaar inkomen van huishoudens hier ver bij achterblijft (zie figuur 10.4.2). Dit betekent dat de overige componenten het beschikbaar inkomen van huishoudens drukken. Dit geldt met name voor het negatieve

saldo overdrachten, en in mindere mate voor het inkomen uit vermogen en het netto-exploitatieoverschot (dit betreft voornamelijk het gemengd inkomen van zelfstandigen).

10.4.1 Opbouw beschikbaar inkomen van huishoudens

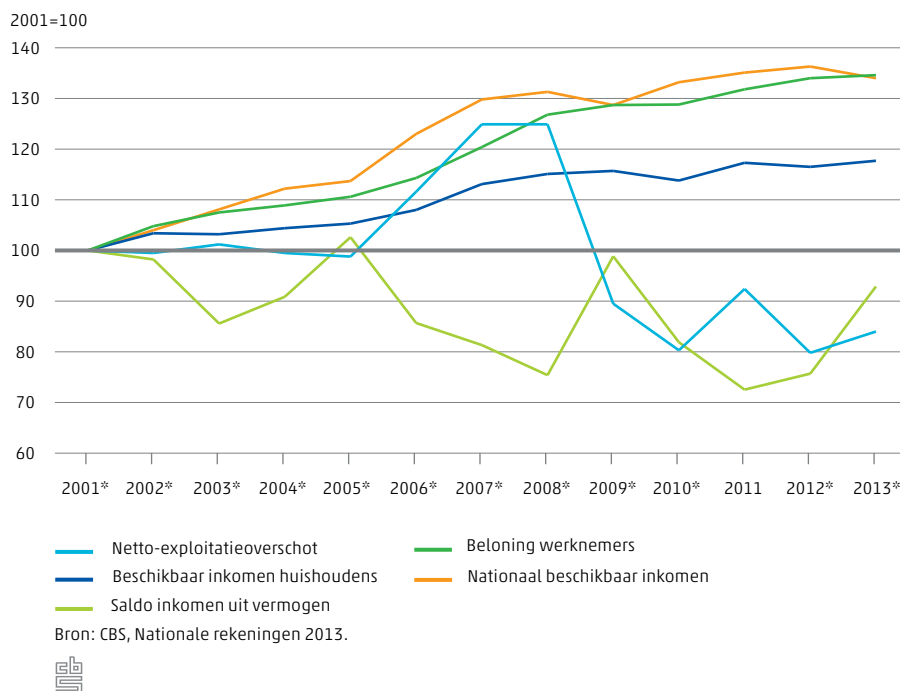
Het saldo inkomen uit vermogen⁶⁾ bestaat voornamelijk uit het saldo van ontvangen versus betaalde rente en dividenden. Dit saldo nam tussen 2001 en 2013 af, hetgeen een drukkend effect had op het beschikbaar inkomen van huishoudens. De afname kan voornamelijk worden toegeschreven aan een sterke daling van de ontvangen dividenden en dalende renteopbrengsten op spaartegoeden. De hoeveelheid ontvangen dividend halveerde zelfs van 21,5 miljard euro in 2007 tot 10,1 miljard in 2013.

Het netto-exploitatieoverschot is voor het inkomen van huishoudens veel minder belangrijk dan voor het inkomen van andere sectoren. Huishoudens produceren

⁶⁾ Het saldo inkomen uit vermogen is in dit artikel exclusief de opbrengsten uit beleggingen door verzekeringsinstellingen en pensioenfondsen, die worden toegerekend aan huishoudens.

voornamelijk als zij als zelfstandige actief zijn.⁷⁾ Vergeleken met andere sectoren is de productie door huishoudens niet erg groot. Het exploitatieoverschot steeg tot de crisis sterk, maar nam vervolgens snel af. Het aantal gewerkte uren door zelfstandigen groeide tussen 2001 en 2013 wel met 1,7 procent.

10.4.2 Enkele componenten uit het beschikbaar inkomen van huishoudens

Het saldo overdrachten betreft ontvangen uitkeringen (zoals pensioenen en arbeidsongeschiktheids- en ouderdomsuitkeringen) minus betaalde belastingen en premies.⁸⁾ Dit saldo werd tussen 2001 en 2008 snel negatiever en drukte het beschikbaar inkomen van huishoudens sterk. Het saldo daalde van nog geen -60 naar -95 miljard. In deze periode namen vooral de betaalde belasting op inkomen en de sociale premies sterk toe.

Tijdens de crisis raakten veel mensen hun baan kwijt of maakten gebruik van de tijdelijke deeltijd-WW regeling, waardoor er minder premies werden betaald

⁷⁾ Als huishoudens een eigen huis bezitten produceren zij volgens de nationale rekeningen eigen woondiensten. Dit betreft echter slechts een relatief klein gedeelte van het netto-exploitatieoverschot van huishoudens.

⁸⁾ Exclusief de aanvullende sociale premies ten laste van huishoudens. Dit is de tegenpost van de door verzekeringsinstellingen en pensioenfondsen aan huishoudens toegerekende opbrengsten uit beleggingen.

en meer uitkeringen werden ontvangen. Hierdoor werd het saldo overdrachten in 2009 en 2010 iets minder negatief. Sinds 2011 is het saldo echter weer negatiever geworden doordat de betaalde premies relatief snel toenamen. In 2013 kwam het uit op –101 miljard.

Samenvattend kan worden gesteld dat zowel de sterk gestegen betaalde overdrachten (premies en belastingen) als het gedaalde exploitatieoverschot en het saldo inkomen uit vermogen ervoor hebben gezorgd dat het beschikbaar inkomen van huishoudens in 2013 een kleiner deel van het nationaal beschikbaar inkomen vertegenwoordigde dan in 2001. De beloning voor werknemers heeft sinds 2001 wél de ontwikkeling van het netto nationaal beschikbaar inkomen gevolgd.

Bestemming van het beschikbaar inkomen van huishoudens

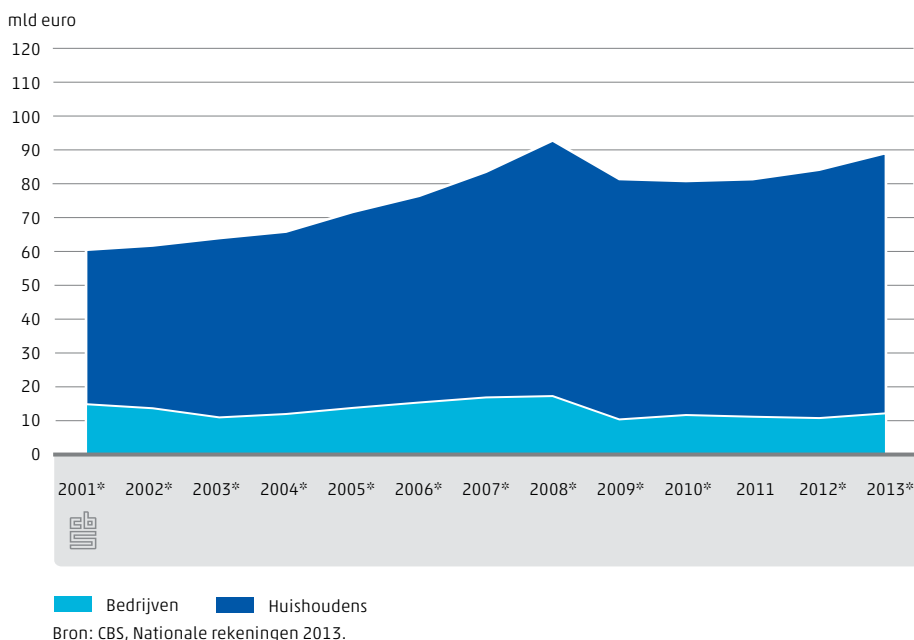
Veruit het grootste gedeelte van het beschikbaar inkomen van huishoudens wordt aangewend voor consumptie. Huishoudens kunnen meer consumeren dan ze aan inkomen hebben ontvangen, maar dan teren ze in op vermogen, of bouwen ze schulden op. Sinds 2001 verdienden huishoudens jaarlijks vrijwel evenveel of net iets meer dan ze consumeerden. Het financieel vermogen (financieel bezit minus de schulden) ten opzichte van andere sectoren en het buitenland nam vooral tussen 2008 en 2012 wel sterk toe doordat aandelen en obligaties aanzienlijk in waarde stegen. Huishoudens bezitten in vergelijking met andere sectoren veel financieel vermogen, maar dit betreft voornamelijk opgebouwde pensioenrechten waar huishoudens niet direct over kunnen beschikken. Deze rechten stegen tussen 2008 en 2012 harder dan de schulden van huishoudens, die voornamelijk hypotheeken betreffen.

10.5 Inkomensoverdrachten

We zagen al dat het negatieve saldo overdrachten bij bedrijven de laatste jaren afnam en zodoende het beschikbaar inkomen steeds minder drukte. Bij huishoudens lag dit juist andersom: hier werd het saldo overdrachten steeds negatiever en nam het drukkende effect op het beschikbaar inkomen juist toe. Het saldo overdrachten bestaat bij bedrijven voornamelijk uit de vennootschapsbelasting en bij huishoudens uit de belasting op inkomen, sociale premies en ontvangen uitkeringen. Bij een directe vergelijking tussen de per saldo betaalde

overdrachten door bedrijven en huishoudens worden de verschillen in ontwikkeling nog duidelijker (zie figuren 10.5.1 en 10.5.2).

10.5.1 Per saldo betaalde overdrachten

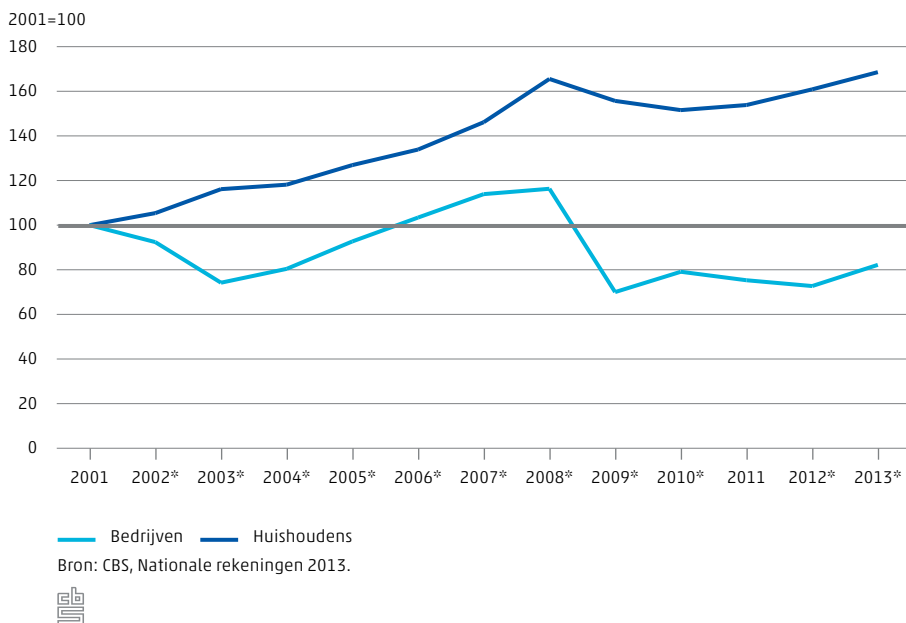

De door huishoudens per saldo betaalde inkomensoverdrachten (niet gecorrigeerd voor inflatie) stegen gedurende de gehele periode sterk. Dit kwam aan de ene kant door een stijging van de betaalde overdrachten: deze stegen niet alleen door stijgende CAO-lonen en een hogere werkgelegenheid, maar ook door hogere belastingtarieven en de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006, waardoor de werkgeversbijdrage het belastbaar loon verhoogde. Aan de andere kant stegen ook de ontvangen overdrachten (voornamelijk uitkeringen), maar over de gehele periode gezien stegen deze minder hard dan de betaalde overdrachten.

Bij bedrijven zijn de per saldo betaalde inkomensoverdrachten heel anders opgebouwd. Bedrijven ontvangen immers geen sociale uitkeringen. De belangrijkste variabele binnen de per saldo betaalde overdrachten door bedrijven is dan ook de belasting op inkomen. Deze nam af van 13,7 miljard euro in 2001 tot 9,9 miljard euro in 2013. Deze daling werd onder andere veroorzaakt door een verlaging van de tarieven van de vennootschapsbelasting. In 2001 was het tarief nog 35 procent over de gemaakte winst in de hoogste schaal, terwijl dit na 2011 nog maar 25 procent was. Daarnaast vallen bedrijven tegenwoordig

minder snel in de hoogste schaal, omdat de minimumgrens hiervoor is verhoogd van 22 689 euro tot 200 000 euro.

10.5.2 Per saldo betaalde overdrachten

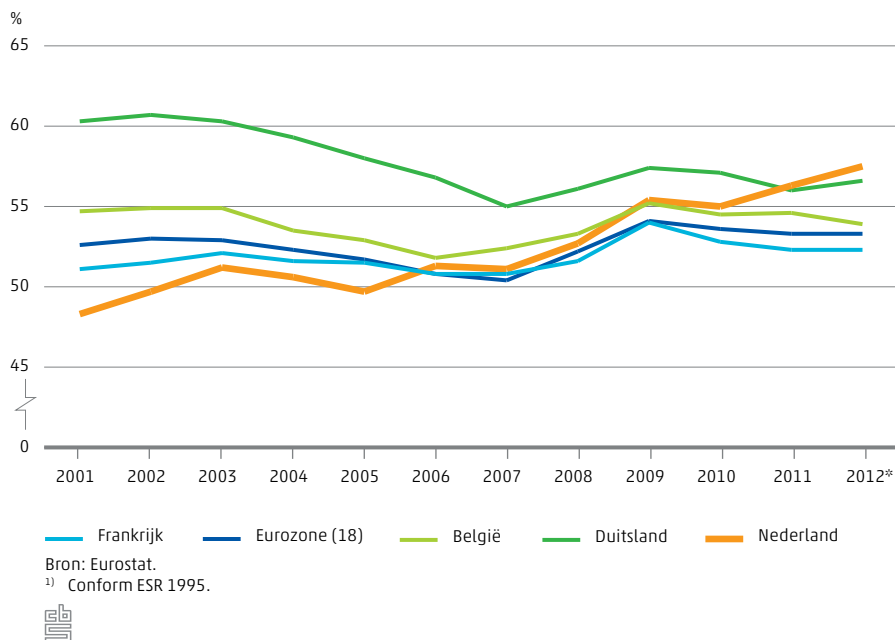
Internationale vergelijking verdeling belastingen

Een internationale vergelijking van betaalde overdrachten is lastig, omdat Eurostat (het Europees bureau voor de statistiek) geen uitsplitsing maakt tussen de verschillende sectoren. Wèl publiceert zij een uitsplitsing van de totale belastinginkomsten van de overheid naar belasting op arbeid, kapitaal (winst) en consumptie. Dit geeft toch enigszins een beeld van waar de verschillende nationale overheden hun inkomsten voornamelijk vandaan halen.

Uit de cijfers van Eurostat blijkt dat Nederland naar verhouding veel belastinginkomsten⁹⁾ vergaart uit arbeid. Als aandeel van de totale belastingopbrengsten is de belasting op arbeid in Nederland gestegen van 48,3 procent in 2001 tot 57,5 procent in 2012. Op Zweden na is er momenteel geen land in Europa dat relatief zoveel belasting op arbeid heft en nergens steeg dit aandeel zo snel als in Nederland.

⁹⁾ Inclusief verplichte sociale bijdragen aan sociale verzekeringen en pensioenfondsen.

10.5.3 Belasting op arbeid als aandeel in de totale belastingen per land¹⁾

10.6 Conclusie

In het door Thomas Piketty aangezwengelde debat over de inkomensongelijkheid ligt de focus op de verdeling van het inkomen en vermogen tussen huishoudens onderling. In dit artikel is aangetoond dat het deel van het netto nationaal beschikbaar inkomen dat naar huishoudens gaat na 2000 is gedaald, ten gunste van bedrijven. Er zijn verschillende oorzaken voor aan te wijzen voor deze afname. Hierbij dient onderscheid gemaakt te worden tussen de periode vóór en na de kredietcrisis. Tot de crisis steeg het beschikbaar inkomen van bedrijven naar verhouding sterk door hogere productie en een hoger exploitatieoverschot. In dezelfde periode steeg ook de beloning van werknemers, dat een groot gedeelte van het beschikbaar inkomen van huishoudens bepaalt. Omdat de hierover betaalde belastingen en premies echter sneller stegen, nam het aandeel van het voor huishoudens beschikbare deel van het nationaal inkomen in deze periode toch af.

Na de kredietcrisis van 2007 daalde het netto-exploitatieoverschot van bedrijven, maar dit werd volledig gecompenseerd door een daling van het negatieve saldo

aan inkomsten uit vermogen. Dit saldo werd minder negatief doordat er minder rente werd betaald en er naar verhouding meer dividend binnenkwam dan er werd uitgekeerd. Daarnaast daalden ook de door bedrijven betaalde overdrachten, met name de belasting op inkomen.

Tegelijkertijd stagneerde de loonstijging door de groeiende werkloosheid. Ook het exploitatieoverschot en het saldo inkomen uit vermogen van huishoudens lagen in 2013 onder het niveau van 2009. Alleen de sociale uitkeringen aan huishoudens bleven tijdens de crisis onverminderd doorstijgen. Dit was echter niet genoeg om het aandeel van huishoudens in het nationaal beschikbaar inkomen te doen toenemen.

De analyse van betaalde belastingen per sector lijkt het beeld te bevestigen dat het Nederlandse vestigingsklimaat voor bedrijven de laatste jaren zeer gunstig was. De door bedrijven betaalde belastingen daalden tussen 2001 en 2013 sterk. Tegelijkertijd droegen huishoudens een steeds groter gedeelte van het inkomen af. De Nederlandse belasting op arbeid als aandeel in de totale belasting is de laatste jaren snel gestegen en behoort inmiddels tot de hoogste van Europa.

11.

De houdbaarheid van de overheids- financiën

Hoewel de Nederlandse overheidsschuld de laatste jaren sterk is opgelopen, namen de rentelasten alleen maar af. Ook in vergelijking met andere Europese landen betaalde de Nederlandse overheid relatief weinig rente. Onder andere hierdoor voldeed Nederland in 2013 aan de driepercentnorm van het overheidstekort. Dit neemt niet weg dat andere indicatoren voor de gezondheid van de Nederlandse overheidsfinanciën een minder rooskleurig beeld van de situatie schetsen.

11.1 Inleiding

De schuld van de Nederlandse overheid is sinds 2007 sterk opgelopen. Toch wordt hierover de laatste jaren steeds minder rente betaald. In dit artikel wordt bekeken wat de invloed was van de rentelasten op het overheidssaldo in dit millennium en waar deze door werden beïnvloed. Naast het overheidssaldo komen ook andere indicatoren van de houdbaarheid van de overheidsfinanciën aan bod.

Eerst wordt een vergelijking gemaakt tussen het overheidssaldo mét en zónder de rentelasten en wordt bekeken waarom deze rentelasten de laatste jaren zijn afgenomen. Vervolgens worden de verschillende indicatoren van de overheidsfinanciën tegen het licht gehouden en de ontwikkeling hiervan geanalyseerd. Tot slot wordt de Nederlandse situatie vergeleken met die van andere Europese landen.

11.2 Het overheidssaldo en de rentelasten

De Nederlandse overheid gaf in 2013 bijna 15 miljard euro meer uit dan het binnenkreeg. Ook het overheidssaldo gecorrigeerd voor de rentelasten, het zogenaamde primaire saldo (zie kader), was negatief. In 2013 was dit primaire saldo –4,8 miljard euro. Dit komt overeen met 0,8 procent van het bbp.

11.2.1 Het primaire saldo en het overheidssaldo

Het primaire saldo van de Nederlandse overheid volgt dezelfde contouren als het overheidssaldo. Een negatief primair saldo betekent dat zelfs als de Nederlandse overheid geen rente zou hoeven te betalen op haar schuld, ze nog steeds een tekort zou hebben. Het primaire saldo kan in twee gevallen gelijk zijn aan het overheidssaldo. Dit kan als een land schuldenvrij is en dus geen rente hoeft te betalen, maar ook als de overheid besluit om niet meer aan haar schulden of de verschuldigde rente te voldoen. Als er in het tweede geval nog steeds sprake is van een tekort, moet deze gefinancierd worden door nieuwe schulden aan te gaan. Dit is in een dergelijke, voor Nederland gelukkig zeer hypothetische situatie, ongunstig. De kapitaalmarkt zal immers een stuk minder gewillig zijn om een dergelijke schuldenaar te financieren en dus een hogere rente eisen.

Historisch lage rentelasten

In 2013 betaalde de Nederlandse overheid 9,8 miljard euro aan rente over haar schuld. Sinds 1983 betaalde ze nog nooit zo weinig aan rente. Doordat de rentelasten van de Nederlandse overheid daalden, kwam het primaire saldo steeds dichterbij het overheidssaldo te liggen. De rentelasten daalden terwijl de

EMU-schuld¹⁾ juist zo goed als verdubbelde: van 232 miljard aan het begin van de eeuw tot bijna 441 miljard euro in 2013. Het rentepercentage dat de Nederlandse overheid over haar schuld betaalde daalde van 5,9 tot 2,2 procent. Deze gunstige renteontwikkeling heeft de Nederlandse overheid te danken aan de steeds grotere vraag van investeerders naar Nederlandse schuldbewijzen zoals staatsobligaties.

Nederlandse rentelasten voor het eerst sinds 1983 onder de
€10 000 000 000

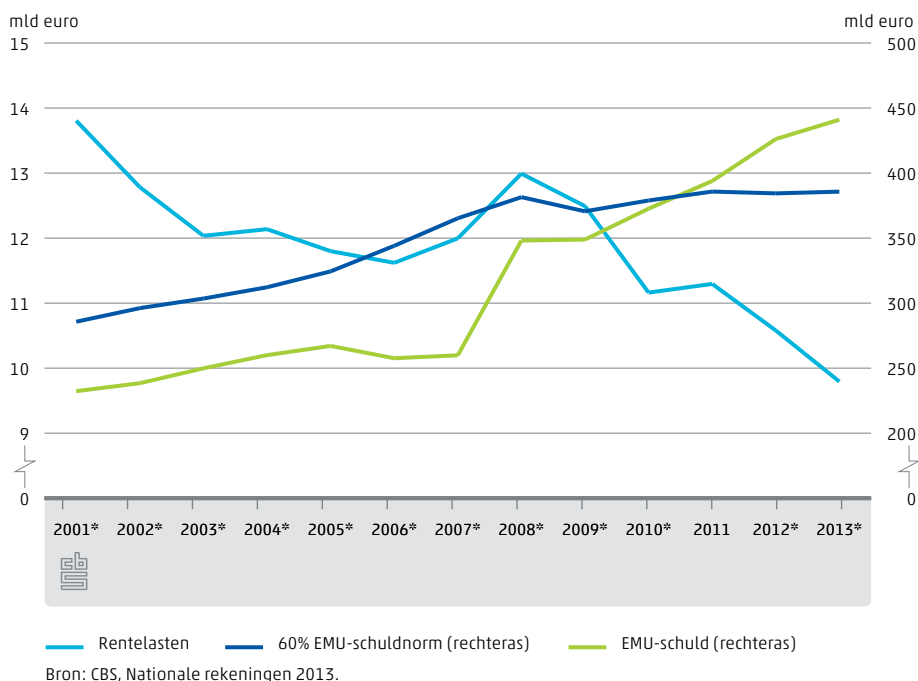
Investeerders zijn altijd opzoek naar investeringsmogelijkheden met een zo hoog mogelijk rendement tegen een zo laag mogelijk risico. Sinds het uitbreken van de financiële- en schulden crisis bleken voorheen veilig geachte investeringen toch gepaard te gaan met grote onzekerheden. Vooral investeringen in financiële instellingen en sommige Zuid-Europese landen bleken risicovoller dan aanvankelijk gedacht werd. Terwijl concurrerende investeringsmogelijkheden risicovoller werden, bleven Nederlandse schuldbewijzen een relatief veilige investering. Hierdoor kon de Nederlandse overheid een lager rentepercentage vragen.

Sommige investeerders namen zelfs genoegen met een negatief rentepercentage op kortlopende schuldbewijzen. Deze investeerders betaalden de overheid dus om hun geld (kort) te mogen stallen. Vanwege de korte looptijd van deze schulden is de kans op wanbetaling kleiner en kon het rentepercentage verder zakken. Het feit dat de Nederlandse overheid sinds 2011 niet meer voldoet aan de EMU-schuldnorm van 60 procent van het bbp heeft geen verandering gebracht in de vraag naar

¹⁾ De EMU-schuld is de geconsolideerde schuld van de overheid, exclusief de transitorische schuld en de schuld op de titel financiële derivaten. Geconsolideerd wil zeggen dat schulden tussen overheden onderling niet meetellen. De schuldtitels zijn gewaardeerd tegen nominale waarde. In de rest van het artikel wordt met schuld steeds de EMU-schuld bedoeld.

Nederlandse schuldbewijzen. Investerders zijn er blijkbaar nog steeds van overtuigd dat ze hun geld wel terugkrijgen van de Nederlandse overheid.

11.2.2 De rentelasten en de overheidsschuld

Alternatieven voor het overheidssaldo

De meest gebruikte indicator voor de gezondheid van de overheidsfinanciën is het **overheidssaldo**. Het overheidssaldo is gelijk aan de inkomsten minus de uitgaven van de overheid en wordt ook wel het EMU-saldo of vorderingensaldo genoemd. Naast het overheidssaldo kan gekeken worden naar andere saldi om de houdbaarheid van de overheidsfinanciën te beoordelen. Alternatieven zijn het **primaire saldo**, het **structurele saldo** en het **robuuste saldo**. Doorgaans worden de saldi gedeeld door het bbp.

Het **primaire saldo** is het verschil tussen inkomsten en uitgaven, exclusief uitgaven aan rentelasten. Het geeft de hypothetische situatie weer waarin de overheid geen schuld zou hebben en is daardoor per definitie positiever dan het overheidssaldo. Voor beleidsdoeleinden kan het relevant zijn om naast het overheidssaldo ook naar het primaire saldo te kijken. Door de rentelasten niet mee te

nemen, blijven de inkomsten en uitgaven over die met een beleidsverandering te beïnvloeden zijn op de korte termijn. Zo kan de overheid ervoor kiezen om op de korte termijn meer belasting te heffen of de premiepercentages te verhogen. Ook kan de overheid ervoor kiezen om minder uit te geven aan bijvoorbeeld zorg of defensie. Doordat de rente die de overheid moet betalen afhankelijk is van de hoogte van de schuld en het te betalen rentepercentage is deze uitgave lastiger te beïnvloeden door beleidswijzigingen. De rentelasten zijn daardoor voor de korte termijn een vaststaand gegeven.

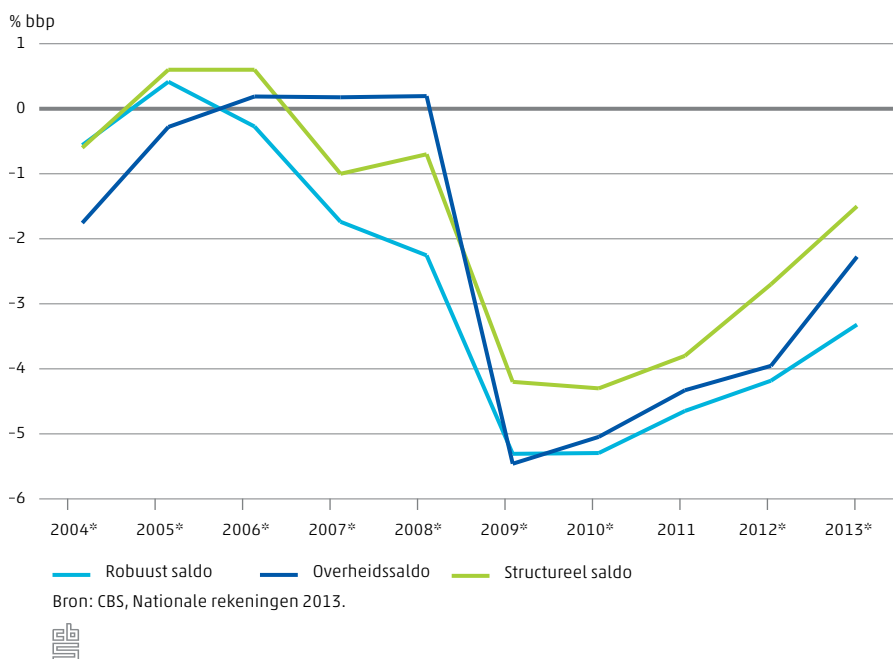
Naast het primaire saldo en het overheidssaldo is er ook het *structurele saldo* van de overheid. Dit saldo is gelijk aan het overheidssaldo geschoond voor incidentele inkomsten, uitgaven en conjuncturele invloeden. Zo worden de belasting-inkomsten tijdens economische recessies omhoog bijgesteld waardoor het structurele saldo beter uitpakt dan het overheidssaldo. Tijdens hoogconjunctuur is de bijstelling van de belastinginkomsten juist neerwaarts. Eenmalige of uitzonderlijke mee- en tegenvallers worden ook niet meegenomen in het structurele saldo. Zo is de eenmalige opbrengst uit de veiling van telecom-frequenties in 2013 à 3,8 miljard euro niet meegenomen in het structurele saldo. Het structurele saldo wordt door de Europese Commissie gebruikt om te bepalen of landen maatregelen moeten nemen om de overheidsfinanciën in het gareel te houden. Het streven voor Nederland is om op de middellange termijn, de zogenoemde 'medium-term budgetary objective' (MTO), een structureel saldo van tussen de +0,5 en -0,5 procent van het bbp te hebben. De MTO verschilt per land, dit in tegenstelling tot de drieprocentnorm voor het overheidssaldo. Landen met een schuld van meer dan 60 procent van het bbp dienen sneller hun MTO te behalen.

Ook kan het zogenaamde *robuuste saldo* berekend worden. Dit is een indicator voor de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op de lange termijn. Dit saldo is gelijk aan het structurele saldo exclusief aardgasbaten, rentebetalingen en -ontvangsten, en dividendontvangsten. Dit saldo is zinvol voor analyse-doeleinden omdat de niet meegenomen inkomsten en uitgaven eindig zijn en dus niet robuust. Zo zal het aardgas binnen enkele decennia opraken en is het dus geen duurzame inkomstenbron voor de overheid. Toekomstige inkomsten uit financiële bezittingen, zoals dividendontvangsten en renteontvangsten, kennen ook onzekerheden. Deze inkomsten kunnen verdwijnen als overheidsbezittingen verkocht worden of niet winstgevend blijken. Rentelasten worden niet meegenomen omdat de schuld die de overheid heeft uiteindelijk afgelost moet worden en daarmee niet robuust is. Het Centraal Planbureau publiceert zowel het structurele als het robuuste saldo. De Europese Commissie publiceert eveneens het structurele saldo.

11.3 De ontwikkeling van de verschillende overheidssaldi

Zoals het primaire saldo de contouren van het overheidssaldo volgt, volgt het structurele saldo de contouren van het robuuste saldo. Het structurele saldo fluctueert minder dan het overheidssaldo omdat eenmalige mee- en tegenvallers niet meetellen en er een correctie plaatsvindt voor conjuncturele golfbewegingen in de inkomsten en uitgaven. Het structurele saldo is al sinds 2007 negatief. Met -1,5 procent lag dit saldo ook in 2013 nog niet binnen de gewenste bandbreedte van +0,5 en -0,5 procent van het bbp die voor de middellange termijn is vastgesteld.

11.3.1 De verschillende overheidssaldi

Het robuuste saldo is stelselmatig negatiever dan het structurele saldo. Dit geeft aan dat de Nederlandse overheid erg leunt op inkomsten die kunnen opdrogen. De aardgasbaten en inkomsten uit vermogen zijn hoger dan de rentelasten. Alle drie de posten worden niet meegenomen in dit saldo, maar wel in het structurele saldo. In 2013 was de omvang van de aardgasbaten alleen al 2,4 procent van het

bbp, terwijl de rentelasten slechts 1,5 procent uitmaakten. De aardgasbaten lagen in 2013 op het hoogste niveau ooit, terwijl de rentelasten juist historisch laag waren. Daarnaast worden ook de dividendinkomsten niet meegenomen in het robuuste saldo. In 2013 ontving de overheid 1,6 miljard euro meer aan dividend dan een jaar eerder. Hiervan werd 1,4 miljard veroorzaakt door meeropbrengsten van de Nederlandse Bank en ABN-Amro. De historisch lage rentelasten, en historisch hoge aardgasbaten en dividendinkomsten leidden ertoe dat het robuuste saldo in 2013 verder afweek van het overheidssaldo en het structurele saldo.

11.4 De Nederlandse overheidsfinanciën in internationaal perspectief

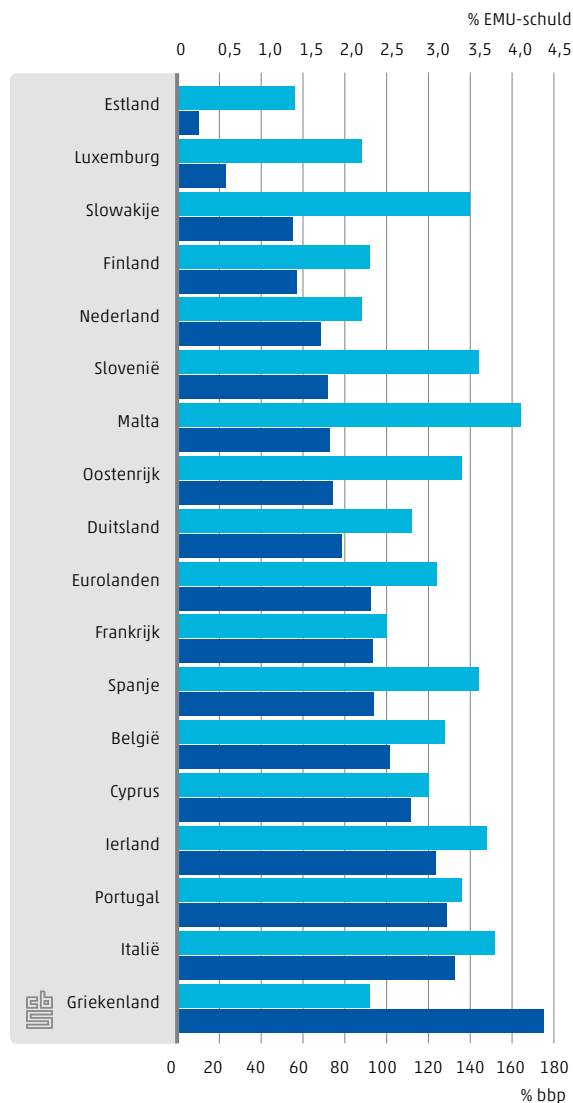
De rentelasten als percentage van de schuld daalden de afgelopen jaren in alle Europese landen.²⁾ Nederland behoorde tot de landen waar het percentage het snelst daalde. Het rentepercentage verschilt veel tussen de Europese landen. Van de eurolanden had Malta in 2013 het hoogste rentepercentage (4,1 procent) gevolgd door Italië (3,8 procent). Het laagste rentepercentage had Estland over haar relatief zeer kleine schuld van nog geen 10 procent van het bbp. Eén van de verklarende factoren voor de hoogte van het rentepercentage is de hoogte van de schuld. Over het algemeen geldt: hoe hoger de schuld, hoe hoger het rentepercentage dat de overheid moet betalen. Investerders zijn immers huiverig om landen met grote schulden te financieren omdat het risico op wanbetaling dan groter is. Deze relatie gaat echter niet voor ieder land op.

Griekenland betaalde een opmerkelijk laag rentepercentage van 2,3 procent. Dit is bijna gelijk aan het Nederlandse percentage terwijl Griekenland met bijna 180 procent van het bbp de hoogste EMU-schuld had van alle eurolanden. Het lage rentepercentage is een direct gevolg van de noodsteun die Griekenland ontving. In februari 2012 vond een herstructurering plaats van de relatief dure staatsobligaties naar obligaties met een lagere rente. Tevens kocht de Europese Centrale Bank Griekse staatsobligaties op, wat het rentetarief drukte. Ook ontving de Griekse overheid 'onderhandse' (niet-verhandelbare) leningen via het Europese

²⁾ Voor deze analyse worden voor andere landen gegevens uit de Eurostat-databank gebruikt. Voor Nederland worden CBS-cijfers gebruikt. De gegevens van Eurostat zijn nog gebaseerd op de oude Europese richtlijnen (ESR 1995) terwijl de CBS-cijfers gebaseerd zijn op nieuwe richtlijnen (ESR 2010). Zie het kader over de revisie van nationale rekeningen in hoofdstuk 1.

noodfonds (EFSF). Over deze leningen werd een lager rentepercentage verrekend dan de markrente. Eind 2013 bestond de Griekse schuld voor drie kwart uit onderhands verstrekte leningen.³⁾

11.4.1 De schuld en het rentepercentage in de eurolanden, 2013*

■ Rente ■ EMU-schuld (onderste as)

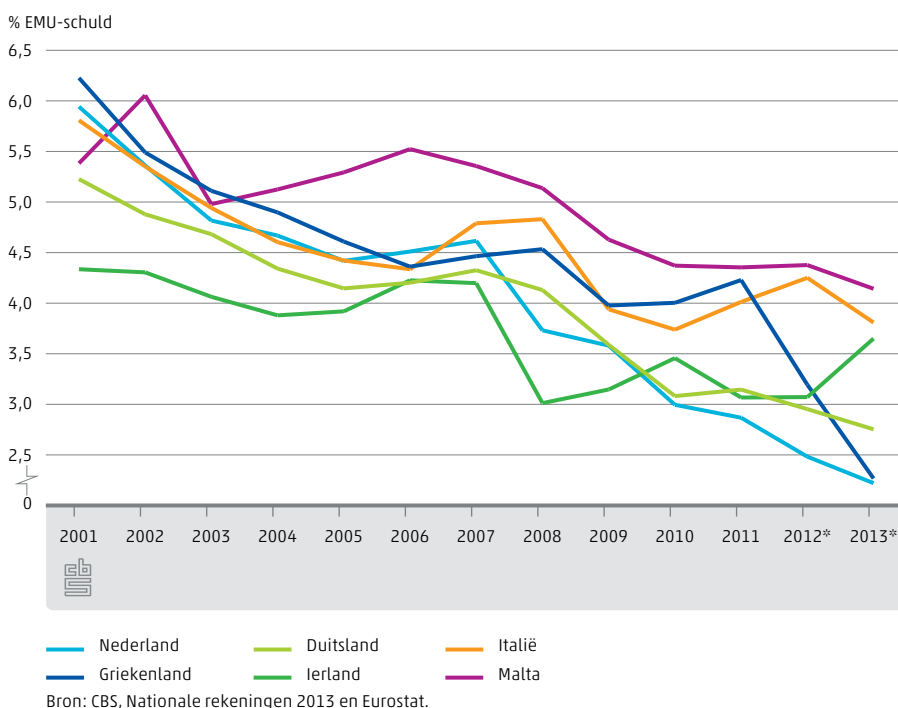
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013 en Eurostat.

³⁾ Op 10 april 2014 heeft de Griekse overheid voor het eerst sinds de start van de noodsteun weer obligaties uitgegeven. Het rentepercentage op deze obligaties bedroeg 5,9 procent.

Voor Portugal en Ierland, die ook noodleningen hebben ontvangen, maakten deze leningen minder dan de helft uit van de EMU-schuld. Net als de overige Europese landen financierden zij zich vooral met verhandelbare schuld, zoals staatsobligaties. Rentepercentages van verhandelbare schuldinstrumenten hebben een directe relatie met het risico voor de investeerder. Hoe hoger het risico voor de investeerder, hoe hoger het rentepercentage. Over de verhandelbare schuld van Ierland en Portugal wordt een hogere, marktconforme, rente betaald dan over de onderhandse schuld.

De Duitse overheid betaalde in 2013 een iets hoger rentepercentage dan de Nederlandse. Dit heeft te maken met de manier van financiering van de verhandelbare schuld. De rentepercentages van staatsobligaties worden vastgesteld bij uitgifte door middel van een veiling. Deze percentages gelden dan voor de hele looptijd van de obligatie. Door de dalende marktrente van de afgelopen jaren geldt: hoe meer oude obligaties in de schuldportefeuille zitten, hoe hoger de huidige rentelasten.

11.4.2 Rentelasten als percentage van de EMU-schuld

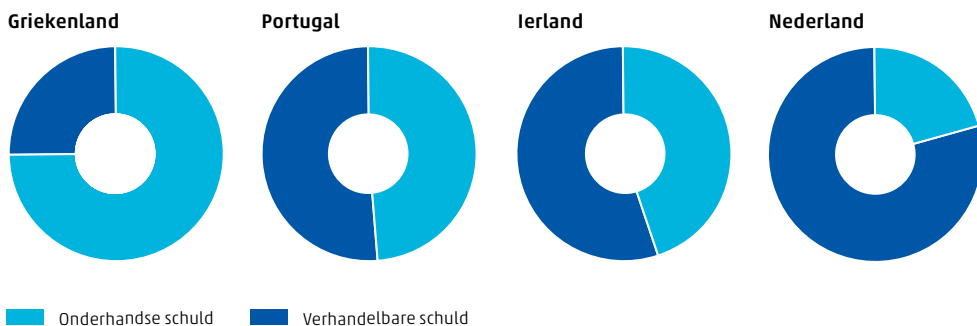
Nederlandse onderhandse leningen

Ook de Nederlandse overheid leende in 2013 onderhands. De Nederlandse EMU-schuld bestond eind 2013 voor ruim 20 procent uit onderhandse leningen. Dit is gelijk aan 92 miljard euro. Deze onderhandse leningen vallen in drie onderdelen uiteen. Ten eerste hebben sommige overheidsinstellingen onderhands bij banken geleend omdat ze beperkte toegang hadden tot de obligatiemarkt. Dit betreft vooral decentrale overheden, onderwijsinstellingen en instellingen zonder winstoogmerk die binnen de overheid vallen. Samen hebben deze instellingen voor 59 miljard euro onderhands geleend bij partijen buiten de overheid.

Ten tweede is het Rijk onderhandse schulden aangegaan in het kader van de financiële- en schulden crisis. Zo worden de leningen die het Europese noodfonds EFSF aan Griekenland, Portugal en Ierland verstrekte volgens de Europese boekhoudregels als schuld van de nationale overheden geregistreerd. Er werd in totaal voor 11 miljard euro van deze leningen toegerekend aan de Nederlandse schuld, naast de ruim 3 miljard euro die het Rijk zonder tussenkomst van het EFSF overmaakte aan de Griekse overheid. Ook heeft het Rijk een lening met ING afgesloten in ruil voor de Amerikaanse hypotheekportefeuille die de overheid in 2009 had overgenomen van ING. Eind 2013 stond deze lening voor bijna 3 miljard euro open. Tevens heeft het Rijk nog een lening lopen met Fortis België à 3 miljard euro.

Ten slotte heeft het Rijk onderhandse schulden afgesloten ten behoeve van het kasbeheer. Dit betrof leningen die samenhangen met derivatencontracten. Als een derivaat een positieve waarde heeft voor het Rijk moet de tegenpartij een onderpand storten in de staatskas. Deze storting wordt als onderhandse lening geregistreerd. Het Rijk sluit ook hele korte leningen af voor liquiditeitsdoeleinden, zogenaamde callgelden. Derivaten en callgelden telden in 2013 op tot bijna 14 miljard euro.

11.4.3 Verhouding onderhandse en verhandelbare schuld in 2013

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013 en Eurostat.

Groot verschil tussen overheidssaldo en primair saldo in andere Europese landen

Omdat de Nederlandse overheid internationaal gezien weinig rente betaalde over haar schuld was het verschil tussen het primaire saldo en het overheidssaldo relatief gering. In landen waar de overheden meer aan rentelasten kwijt waren, waren de verschillen groter. Zo ging het negatieve overheidssaldo van Italië en België in 2013 gepaard met een positief primair saldo. Deze landen hebben een hoge schuld opgebouwd in het verleden. De huidige en toekomstige generatie(s) belastingbetalers betalen daar de rentelasten en aflossingen over.

Het opvallend negatieve overheidssaldo van Slovenië werd voor slechts 2,6 procent van het bbp bepaald door rentelasten. Hierdoor is ook het verschil tussen het overheidssaldo en het primaire saldo beperkt. Het overheidssaldo van Slovenië bedroeg -5,2 miljard euro in 2013 en was zo laag omdat de overheid daar een bank heeft geherkapitaliseerd met 3,6 miljard euro. Doordat dit in december plaatsvond, heeft de overheid in 2013 weinig rente hoeven te betalen op de extra aangegane schuld. Dit beperkte het verschil tussen het primaire saldo en het overheidssaldo.

11.4.4 Internationale vergelijking van overheidsfinanciën, 2013

	Primair saldo	Overheidssaldo	EMU-schuld
	% bbp		
Eurozone	-0,1	-3,1	92,7
Estland	0,0	-0,2	10,0
Luxemburg	0,6	0,1	23,1
Finland	-0,8	-2,1	57,0
Nederland	-0,8	-2,3	68,6
Slowakije	-0,8	-2,8	55,4
Duitsland	2,2	0,0	78,4
Frankrijk	-2,0	-4,3	93,5
Oostenrijk	1,0	-1,5	74,5
Slovenië	-12,1	-14,7	71,7
Malta	0,2	-2,8	73,0
België	0,6	-2,6	101,5
Cyprus	-2,0	-5,4	111,7
Spanje	-3,7	-7,1	93,9
Griekenland	-8,7	-12,7	175,1
Portugal	-0,6	-4,9	129,0
Ierland	-2,7	-7,2	123,7
Italië	2,0	-3,0	132,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2013, en Eurostat.

11.5 Conclusie

Doordat de Nederlandse overheid in 2013 historisch lage rentelasten kende, werd het verschil tussen het overheidssaldo en het primaire saldo kleiner. Ook zonder rentelasten had de Nederlandse overheid echter een tekort. De rentelasten konden ondanks de toegenomen schuld dalen doordat investeerders de Nederlandse overheid als veilige investering bleven zien.

Het structurele saldo bleef in 2013 met -1,5 procent buiten de gewenste bandbreedte van +0,5 tot -0,5 procent van het bbp. Dat het robuuste saldo met -3,3 procent van het bbp een stuk lager lag dan het structurele saldo geeft het belang weer van de eindige aardgasbaten voor de Nederlandse overheid.

Met een percentage van 2,2 procent van de EMU-schuld betaalde de Nederlandse overheid internationaal gezien een laag rentepercentage. Hoewel bij alle Europese landen de rentelasten het afgelopen decennium zijn gedaald, zijn de verschillen tussen landen erg groot. Landen met hoge of oude schulden betaalden meestal een hoger rentepercentage. Landen die onderhandse noodleningen ontvingen zien dit ook terug in een lager rentepercentage.

Literatuur

CBS (2013), *Environmental accounts of the Netherlands 2012*.

CBS (2014a), *Nationale rekeningen revisie 2010*.

CBS (2014b), *Welvaart in Nederland*.

CBS, PBL en Wageningen UR (2014), *Compendium voor de leefomgeving*.

CPB (2014), *Kerngegevens tabel Nederlandse economie 2012-2015*, 4 maart 2014.

Edens, B. en A. Bruil (2014), *Inclusion of non-observed economy in Dutch national accounts after the 2010 revision according to the European System of National and Regional Accounts*, Paper no. ECE/CES/GE.20/2014/23, Group of Experts on National Accounts, Geneve, 6–9 mei 2014.

EIM (2012), *Dynamiek van investeringen in Nederland*, november 2012.

ING (2013), *Visie op sectoren in 2014*, 4 december 2013.

Jansen, C. en M. Ligthart (2014), *Spaaroverschot niet-financiële bedrijven: recente ontwikkelingen, oorzaken en gevolgen*, CPB-Achtergronddocument, juni 2014.

Kazemier, B., Bruil, A., van de Steeg, A. en M. Rensman (2013), *The contribution of illegal activities to national income in the Netherlands*, Public Finance Review September 2013, Vol. 41, No. 5, p.544–577.

Leering, R. en G. Schotten (2012), *De puzzel van het Nederlandse spaaroverschot*, MeJudice, 2 februari 2012.

NFS (2014), *Rapportage maatschappelijk overleg betalingsverkeer 2013*.

NRC (2014), *Hennepteelt in Tilburg levert zo'n 800 miljoen per jaar op*, 25 januari 2014.

OESO (2002), *Handbook for measurement of the non-observed economy*.

OESO (2014), *The non-observed economy in the system of national accounts*, OECD Statistics Brief 18, June.

Piketty, T. (2013), *Le capital au XXI siècle*.

Rabobank (2014), *Cijfers en trends, branche-informatie: uitzendbureaus*, 17 juni 2014.

Smekens, M. en M. Verbruggen (2005), *The illegal economy in the Netherlands*, Discussion paper 05005, CBS.

Trouw (2011), *Prostituee is echt geen normaal vak*, 1 mei 2011.

Werf, R. van der (1998), *Illegal production in the national accounts of the Netherlands*, Netherlands Official Statistics 13, p.24–28.

Begrippen

Afschrijvingen

De waardevermindering van machines, gebouwen, vervoermiddelen, software en andere duurzame productiemiddelen door normale technische slijtage of economische veroudering.

Arbeidsdeelname

Zie *participatiegraad, netto*.

Arbeidsinkomensquote

Het aandeel van de vergoeding voor arbeid (*beloning van werknemers* en toegerekend loon zelfstandigen) in de netto *toegevoegde waarde* van een economie.

Arbeidsjaar

Een maat voor het *arbeidsvolume* die wordt berekend door alle (voltijd- en deeltijd-)banen in een jaar om te rekenen naar voltijdbanen of voltijdequivalenten (vte). Zo leveren twee halve banen samen een arbeidsvolume van één arbeidsjaar op.

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling

De volumeverandering van de *toegevoegde waarde* per *arbeidsjaar* of gewerkt uur.

Arbeidsvolume

De hoeveelheid arbeid die is ingezet in het arbeidsproces. Het arbeidsvolume wordt uitgedrukt in *arbeidsjaren* of gewerkte uren. Indien uitgedrukt in *arbeidsjaren* wordt er alleen rekening gehouden met voltijd- en deeltijdwerk, indien uitgedrukt in gewerkte uren wordt er daarnaast ook nog rekening gehouden met zaken als ziekteverzuim en overwerk.

Balans

Een overzicht van de activa (bezittingen) en de passiva (schulden) van een *sector* of een land op een bepaald moment. De activa bestaan onder meer uit machines, gebouwen, niet-geproduceerde activa (zoals grond en minerale reserves), voorraden en aandelen. De passiva kunnen worden onderscheiden in schulden en eigen vermogen.

Banken

Instellingen die bemiddelen tussen vragers en aanbieders van geld door middel van het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen.

Basisprijzen

De verkoopprijs exclusief handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden *subsidies*. De *toegevoegde waarde* per bedrijfstak of per regio wordt uitgedrukt in basisprijzen. Dit zijn de prijzen die door producenten zijn ondervonden. Zie ook: *marktprijzen*.

Bedrijfstak

Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen: die naar *sector* en die naar bedrijfstak. De classificatie naar bedrijfstak is gebaseerd op economische activiteit en geschiedt op basis van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI). Een bedrijfstak is een groep bedrijven of instellingen die dezelfde economische activiteit beoefenen. De indeling in bedrijfstakken is de meest grove indeling op basis van economische activiteit. Worden er binnen bedrijfstakken nog groepen onderscheiden, dan spreekt men van bedrijfsklassen.

Belastingen

Verplichte heffingen die de *overheid* oplegt, zonder dat hier een direct aanwijsbare tegenprestatie door de *overheid* tegenover staat.

Belastingen op inkomen en vermogen

Belastingen die worden geheven op het inkomen en vermogen van personen en de winsten van bedrijven (vennootschappen). Bij vennootschappen omvatten de belastingen op inkomen en vermogen met name de vennootschapsbelasting en de dividendbelasting. Deze belastingen hebben als grondslag de winst van vennootschappen. Bij huishoudens worden als belastingen op inkomen en vermogen alle belastingen beschouwd, die periodiek worden geheven op het inkomen of het vermogen, zoals inkomstenbelasting, loonbelasting en vermogensbelasting. Niet-periodieke heffingen, zoals successierechten, zijn als kapitaaloverdrachten aangemerkt.

Belastingen op productie en invoer

Verplichte betalingen om niet, in geld of in natura, die door de overheid of door de instellingen van de Europese Unie worden opgelegd in verband met de productie of de invoer van goederen en diensten, het in dienst hebben van arbeidskrachten en de eigendom of het gebruik van grond, gebouwen of andere activa die in het productieproces worden aangewend. Dergelijke belastingen zijn verschuldigd ongeacht de gemaakte winst. Zowel *productgebonden* als *niet-productgebonden belastingen* behoren hiertoe. Deze belastingen worden vaak direct doorberekend aan de consumenten. Voorbeelden zijn de btw en accijnzen.

Beloning van werknemers

De totale vergoeding, in geld of in natura, die een werkgever aan een werknemer verschuldigd is voor de arbeid die deze tijdens een verslagperiode heeft verricht. De beloning van werknemers is gelijk aan het totaal van lonen en sociale premies ten laste van werkgevers.

Beroepsbevolking

Alle personen die ten minste twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd. Hierdoor zijn de cijfers over de beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard) cijfers voor binnenlands gebruik.

Beschikbaar inkomen

Het *primair inkomen* minus *belastingen* en *premies* plus uitkeringen. Het beschikbaar inkomen wordt besteed aan *consumptie* en *vrije besparingen*, en wordt ook wel secundair inkomen genoemd.

Binnenlands product

Het binnenlands product is een maat voor de omvang van de economie. Het binnenlands product is de optelsom van de toegevoegde waarde in de economie. Inbegrepen is de toegevoegde waarde van alle in Nederland opererende bedrijfseenheden, dus ook degenen die in buitenlandse handen zijn. Ook overheidsinstanties en andere niet-commerciële instanties behoren hiertoe.

Bruto (binnenlands product etc.)

De toevoeging bruto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, niet in mindering zijn gebracht. Uit het bruto binnenlands product (bbp) minus de lonen en salarissen, het bruto-exploitatatieoverschot, moeten de afschrijvingen worden bekostigd.

Cao-loonstijging

De stijging van het brutoloon per voltijdbaan als direct gevolg van cao-afspraken in het bedrijfsleven of bij de overheid. Wordt ook wel contractloonstijging genoemd. Ook worden de cao-loonstijgingen inclusief en exclusief bijzondere beloningen uitgebracht.

Centrale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit het Rijk, de universiteiten, de product- en bedrijfsschappen en een groep van landelijke stichtingen en organisaties. Voorbeelden van die laatste zijn de Open Universiteit, de Informatie Beheer Groep, Oxfam NOVIB en onderzoeksinstituten zoals NWO en KNAW.

Collectieve besparingen

Het saldo van pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

Conjunctuur

De op- en neergaande beweging van de economie binnen een periode van vijf tot tien jaar. Binnen een conjunctuurring kunnen de volgende fasen voorkomen: opleving, hoogconjunctuur, neergang en laagconjunctuur. Twee bijzondere vormen van laagconjunctuur zijn *recessie* en *depressie*.

Consumentenprijsindex

Maatstaf voor inflatie in de vorm van een indexcijfer. Dit cijfer geeft de gemiddelde prijsverandering weer van een pakket consumptiegoederen en -diensten.

Consumptieve bestedingen

Uitgaven aan goederen en diensten die worden gebruikt voor de rechtstreekse bevrediging van individuele of collectieve behoeften. De consumptieve bestedingen kunnen zowel op het eigen grondgebied als in het buitenland worden gedaan, maar het gaat altijd om uitgaven door ingezeten institutionele eenheden, dat wil zeggen in Nederland gevestigde huishoudens en overheidsinstanties. Consumptieve bestedingen worden gedaan door huishoudens, instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens, en de overheid. Ondernemingen consumeren niet: kosten aan goederen en diensten die ondernemingen maken ten behoeve van hun productie vallen onder *intermediair gebruik* of *investeringen*.

Consumptieve bestedingen huishoudens

Consumptieve bestedingen door de sector huishoudens inclusief de sector instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens (IZWh's). Niet alle bestedingen door huishoudens worden als consumptie gezien, huishoudens kunnen ook investeren. Dit betreft met name de aanschaf van een eigen woning en grote werkzaamheden hieraan, zoals verbouwingen en buitenschilderwerk. Kleine reparaties, schilderwerk binnen en de aanschaf van meubelen vallen wel onder consumptie. Ook de aanschaf van een auto en auto-reparaties worden als consumptie gezien.

Consumptieve bestedingen overheid

Consumptieve bestedingen door de sector overheid. De productie die de overheid levert en waar niet rechtstreeks voor wordt betaald, niet-markt-output (veiligheid bijvoorbeeld), valt onder de overheidsconsumptie. Het heet dat de overheid 'haar eigen productie consumeert'. Binnen de nationale rekeningen moet alles wat wordt geproduceerd namelijk ook worden afgenomen. Dat de consumptie van de overheidsproductie bij de overheid zelf is neergelegd, is een conventie. Naast de consumptie van eigen productie bevat de consumptie door de overheid ook bij marktproducenten aangekochte goederen en diensten die door de overheid, direct of indirect, in het kader van sociaal beleid gratis aan gezinnen worden verstrekt ('sociale uitkeringen in natura'). Voorbeelden hiervan zijn de basiszorg (gefinancierd uit de AWBZ en de Zorgverzekeringswet) en de huurtoeslag.

De consumptie van eigen productie is op te splitsen in collectieve overheidsconsumptie en individualiseerbare overheidsconsumptie. De collectieve overheidsconsumptie betreft de uitgaven door de overheid voor collectief gebruikte diensten die worden verleend aan alle leden van de samenleving, bijvoorbeeld uitgaven voor defensie, milieubescherming of openbaar bestuur. De individualiseerbare overheidsconsumptie betreft uitgaven die zijn toe te rekenen aan specifieke delen van de samenleving. Hierbij gaat het voornamelijk om uitgaven aan onderwijs.

Deflatie

Een fenomeen waarbij geld in de loop der tijd meer waard wordt, en niet minder, zoals gebruikelijk is (*inflatie*). De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex*.

Depressie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een daling van het geheel aan economische activiteiten, afgemeten aan een langdurige volumedaling van het bbp.

Diensten

Producten die niet tastbaar zijn, zoals handel, transport, defensie en zorg.

Dividend

Bedrag dat wordt uitgekeerd aan aandeelhouders voor het beschikbaar stellen van kapitaal.

Doorvoer

De goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, over Nederlands grondgebied vervoerd wordt maar in buitenlands bezit blijft. Maakt geen deel uit van de *uitvoer* of de *invoer*. Nauw verwant aan de *wederuitvoer*.

Duurzame ontwikkeling

Een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar te brengen.

Economische groei

De procentuele *volumegroei* van het *bruto binnenlands product* (meestal tegen *marktprijzen*).

Eigen vermogen

Het saldo van bezittingen (activa) en schulden (passiva). De bezittingen worden onderverdeeld in materiële en financiële activa. De materiële activa bestaan vooral uit bedrijfsgebouwen, woningen, machines en vervoersmiddelen. De financiële activa en passiva bestaan uit spaartegoeden en overige liquide middelen, aandelen, obligaties en leningen.

Exploitatieoverschot/gemengd inkomen

De *toegevoegde waarde* na aftrek van de beloning van werknemers en het saldo van overige *belastingen* en *subsidies* op productie, zoals OZB en motorrijtuigenbelasting. Bij *vennootschappen* kan het worden opgevat als beloning voor de inzet van kapitaal. Bij zelfstandigen bevat het daarnaast een beloning voor de inzet van arbeid door zelfstandigen en hun meewerkende gezinsleden.

Finale bestedingen

De waarde van de verkochte eindproducten. De finale bestedingen worden onderverdeeld naar *uitvoer*, *consumptieve bestedingen* en *investeringen*. De finale bestedingen vormen samen met het *intermediair gebruik* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Financiële instellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit instellingen die een bemiddelende rol spelen tussen vragers en aanbieders van geld. Deze sector bestaat uit monetaire financiële instellingen (waaronder *banken*), verzekeringsinstellingen en pensioenfondsen, en overige financiële instellingen.

Financiële transacties

De veranderingen vanuit een *sector* in vorderingen op en schulden aan andere binnenlandse *sectoren* en het buitenland. Deze zijn vaak het spiegelbeeld van reële transacties, maar kunnen ook op zichzelf staan zoals bij de aan- en verkoop van aandelen en obligaties.

Goederen

Tastbare producten, zoals voedingsmiddelen, duurzame consumptieartikelen en machines.

Huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit alle particuliere huishoudens, institutionele huishoudens (bewoners van verpleeghuizen, gevangenissen en dergelijke instituten) en bedrijven van zelfstandige ondernemers.

Indirect gemeten diensten van financiële intermediairs

Banken houden zich vooral bezig met financiële bemiddeling, dat wil zeggen het aantrekken, transformeren en distribueren van financiële middelen. De vergoeding voor deze diensten wordt impliciet verrekend met de ontvangen en betaalde rente. De omvang van de indirect gemeten diensten van financiële intermediairs (toegerekende bankdiensten) wordt bepaald met behulp van de 'referentierente'. De referentierente is het tarief waartegen banken onderling lenen. Het verschil tussen de referentierente en de werkelijk aan geldverstrekkers betaalde rente (op deposito's) of van geldnemers ontvangen rente (op leningen) is de indirect bepaalde vergoeding voor de financiële dienstverlening. De werkelijk betaalde en ontvangen rente wordt gecorrigeerd voor deze toegerekende bankdiensten.

Inflatie

Het fenomeen dat geld in de loop der tijd minder waard wordt. De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex*.

Ingezetenen

Alle personen en bedrijven die behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn personen die langer dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die langer dan één jaar gevestigd zijn in Nederland, inclusief vestigingen van buitenlandse ondernemingen. Een uitzondering op deze regel vormen studenten. Deze worden altijd als ingezetene gezien van het land waar zij gevestigd waren voordat zij gingen studeren. Zie ook *niet-ingezetenen*.

Inkomensherverdeling

Verdeling van het *primaire inkomen* over deelnemers aan het economisch proces door *inkomensoverdrachten*. Het resultaat wordt de secundaire inkomensverdeling genoemd.

Inkomensoverdrachten (tussen sectoren)

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die niet drukken op het vermogen van de betaler en niet dienen om lange-termijnguitgaven van de ontvanger te financieren. Voorbeelden van inkomensoverdrachten zijn giften, *belastingen*, *premies*, en uitkeringen en afdrachten aan de Europese Unie.

Inkomensverdeling

De verdeling van het inkomen uit het economisch proces over de onderscheiden binnenlandse *sectoren* en het *buitenland*. Kan worden onderverdeeld in de primaire inkomensverdeling en de secundaire inkomensverdeling (*inkomensherverdeling*).

Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens

Tot de sector instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens (IZW huishoudens) behoren stichtingen en verenigingen waarvan de middelen voor het merendeel afkomstig zijn uit vrijwillige bijdragen van huishoudens en uit inkomen uit vermogen. Voorbeelden zijn religieuze instellingen, liefdadigheidsinstellingen, politieke partijen, vakbonden en verenigingen op het gebied van cultuur, sport en recreatie.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet en die aan het eind van het proces geheel in de nieuwe producten zijn opgegaan. Voorbeelden van intermediair verbruik zijn het verbruik van grondstoffen, halffabricaten en diensten van accountantskantoren en schoonmaakbedrijven. Het intermediair verbruik vormt samen met de *finale bestedingen* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Investeringsquote

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet, maar die aan het eind van het proces niet of slechts gedeeltelijk zijn gebruikt. Er wordt onderscheid gemaakt tussen investeringen in *vaste activa* en investeringen in vlottende activa, oftewel *voorraden*.

Investeringsquote (gemiddelde)

De *bruto-investeringen* in *vaste activa* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de totale *toegevoegde waarde*.

Invoer

De goederen en diensten die door het *buitenland* aan *ingezetenen* zijn verkocht.

IZWh's

Zie *Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens*.

Kapitaalgoederenvoorraad

De totale waarde van de *vaste activa*.

Kapitaaloverdrachten

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die drukken op het vermogen van de betaler (zoals successierechten) of dienen om *investeringen* in *vaste activa* of andere lange-termijnuitgaven van de ontvanger te financieren (zoals investeringsbijdragen van de *overheid*).

Lastenverlichting

Het verlagen van de belasting- en premiedruk voor *huishoudens* of *vennootschappen*.

Lokale overheid

Een subsector van de sector *Overheid*. Tot de lokale overheid behoren:

- provincies en waterschappen;
- gemeenten, exclusief hun quasi-vennootschappen die bij de niet-financiële of de financiële vennootschappen zijn ingedeeld (onder andere gemeentelijke vervoersbedrijven);
- gemeenschappelijke regelingen (samenwerkingsverbanden van gemeenten op het gebied van afvalverwerking, waterzuivering, brandweer, sociale werkvoorziening, enz.);
- verzelfstandigde lokale overheidsdiensten, zoals bureaus voor arbeidsbemiddeling en regionale politiekorpsen;
- privaatrechtelijke lokale instellingen op het gebied van arbeid, maatschappelijke werk, cultuur en onderwijs zoals banenpools, het Jeugd Werk Garantieplan, centra voor asielzoekers, musea, bibliotheken, verzelfstandigde onderwijsinstellingen en studiebegeleidingsdiensten.

Loonkosten

De *beloning* van werknemers verminderd met de loonkostensubsidies.

Lonen, bruto

De vergoedingen voor de werknemer, die in een bepaalde periode arbeid verricht, en die ten laste komen van de werkgever, inclusief de door de werkgever ingehouden loonbelasting en de sociale premies die ten laste komen van de werknemer.

Loonmatiging

Een beperking van de stijging van de contractlonen. Het hoofddoel is het gebruik van de resterende 'loonruimte' voor het creëren van nieuwe banen of voor het beperken van de afname van de werkgelegenheid.

Loonquote

De beloning van werknemers in verhouding tot het bruto binnenlands product.

Marktprijzen

De prijs die de afnemer betaalt voor het gekochte product. In tegenstelling tot *basisprijzen* is deze verkoopprijs inclusief handels- en vervoersmarges van derden en inclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden *subsidies*. Marktprijzen worden vooral gebruikt als waardering voor het *bruto binnenlands product*.

Marktsector

Die bedrijfstakken waar winst maken het uitgangspunt is. Dit betreft alle bedrijfstakken behalve de overheid (openbaar bestuur en overheidsdiensten) en de gezondheids- en welzijnzorg. Daarnaast worden in sommige statistieken ook de verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning buiten beschouwing gelaten, omdat deze een sterk afwijkende verhouding kennen tussen het aantal werknemers en de toegevoegde waarde.

Nationaal inkomen (bruto/netto)

Het totaal van de door *ingezetene* institutionele eenheden ontvangen *primaire inkomens*: *beloning van werknemers*, bruto- of netto-exploitatietoetschot/gemengd inkomen, het saldo van ontvangen en betaald inkomen uit vermogen en de *belastingen op productie en invoer* minus subsidies. Inkomens uit vermogen die van de ene binnenlandse sector naar de andere gaan, vallen in dit inkomensbegrip tegen elkaar weg. Het bruto nationaal inkomen (tegen marktprijzen) is gelijk aan het *bruto binnenlands product* (bbp) minus het primaire inkomen dat ingezetene eenheden aan *niet-ingezetene* eenheden betalen plus het primaire inkomen dat ingezetene eenheden uit het *buitenland* ontvangen. De afdrachten van lidstaten aan de Europese Unie is voor een groot deel gebaseerd op het bruto nationaal inkomen. Het begrip nationaal inkomen is geen productie-, maar een

inkomensbegrip; het is daarom relevanter indien het netto wordt uitgedrukt, dat wil zeggen na aftrek van afschrijvingen (het verbruik van vaste activa).

Nationale rekeningen

Het statistische systeem waarmee de Nederlandse economie in kaart wordt gebracht. Ook wel de nationale boekhouding genoemd.

Netto (binnenlands product etc.)

De toevoeging netto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen* (ook wel het 'verbruik van vaste activa'), die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, in mindering zijn gebracht.

Niet-beroepsbevolking

Het deel van de potentiële beroepsbevolking dat niet tot de *beroepsbevolking* behoort. Personen die tot deze groep behoren worden economisch inactief genoemd.

Niet-financiële vennootschappen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare, niet-financiële diensten. Tot de niet-financiële vennootschappen behoren alle vennootschappen (nv's, bv's, cv's, vof's) en coöperatieve verenigingen die niet tot de financiële instellingen worden gerekend. Ook grote zelfstandig opererende (niet-financiële) ondernemingen zonder rechtspersoonlijkheid worden tot de niet-financiële vennootschappen gerekend. Voorbeelden van deze zogenoemde quasi-vennootschappen zijn grote familiebedrijven.

Niet-ingezetenen

Alle personen en bedrijven die niet behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn alle personen die niet of korter dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die niet of korter dan één jaar gevestigd zijn in Nederland. Een uitzondering op deze regel vormen studenten. Deze worden altijd als ingezetene gezien van het land waar zij gevestigd waren voordat zij gingen studeren. Zie ook *ingezetenen*.

Overheid

De *sector* overheid bestaat ten eerste uit eenheden die uitvoerende, wetgevende en rechterlijke bevoegdheden op nationaal of regionaal niveau hebben. Zij hebben daarmee de bevoegdheid belastingen en andere verplichte heffingen op te leggen en wetten vast te stellen die het gedrag van economische eenheden beïnvloeden. Het gaat hierbij in Nederland om het Rijk, gemeenten, provincies, waterschappen

en dergelijke. Daarnaast worden die instellingen tot de overheid gerekend die gecontroleerd en voornamelijk gefinancierd worden door de eerder genoemde eenheden, én daarbij niet voor de markt produceren. Van niet-marktproductie is sprake als de verkoopopbrengsten structureel minder zijn dan 50 procent van de productiekosten. De sector overheid kan worden opgesplitst in de *centrale overheid*, de *lokale overheid* en de *wettelijke sociale verzekeringsinstellingen*. Onder de *bedrijfstak* overheid vallen in deze publicatie het overheidsbestuur, defensie, het gesubsidieerde onderwijs en uitvoeringsinstanties op het gebied van sociale verzekeringen.

Overheidsconsumptie

De *consumptieve bestedingen* door de *sector overheid*. De productie die de overheid levert en waar niet rechtstreeks voor wordt betaald, niet-markt-output (veiligheid bijvoorbeeld), valt onder de overheidsconsumptie. Het heet dat de overheid 'haar eigen productie consumeert'. Binnen de nationale rekeningen moet alles wat wordt geproduceerd namelijk ook worden afgenomen. Dat de consumptie van de overheidsproductie bij de overheid zelf is neergelegd, is een conventie. Naast de consumptie van eigen productie bevat de consumptie door de overheid ook bij marktproducenten aangekochte goederen en diensten die door de overheid, direct of indirect, in het kader van sociaal beleid gratis aan gezinnen worden verstrekt ('sociale uitkeringen in natura'). Voorbeelden hiervan zijn de basiszorg (gefinancierd uit AWBZ en de Zorgverzekeringswet) en de huurtoeslag.

De consumptie van eigen productie is op te splitsen in collectieve overheidsconsumptie en individualiseerbare overheidsconsumptie. De collectieve overheidsconsumptie betreft de uitgaven door de overheid voor collectief gebruikte diensten die worden verleend aan alle leden van de samenleving, bijvoorbeeld uitgaven voor defensie, milieubescherming of openbaar bestuur. De individualiseerbare overheidsconsumptie betreft uitgaven die zijn toe te rekenen aan specifieke delen van de samenleving. Hierbij gaat het voornamelijk om uitgaven aan onderwijs.

Participatiegraad, netto

Het aandeel van de *werkzame beroepsbevolking* in de *potentiële beroepsbevolking*.

Participatiegraad, bruto

Het aandeel van de *beroepsbevolking* (zowel het werkzame als het werkloze deel) in de *potentiële beroepsbevolking*.

Pensioenrechten

Dit zijn de actuariële verplichtingen van pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen aan pensioendeelnemers. Voor pensioenregelingen met een zogenaamd *Defined Contribution*-karakter betreft dit de waarde van de beleggingen. Voor pensioenregelingen met een *Defined Benefit*-karakter gaat het om de opgebouwde aanspraken. Eventuele overschotten worden dan niet geregistreerd als een vordering van huishoudens op verzekeraars en pensioenfondsen, maar als eigen vermogen van de verzekeraar of het pensioenfonds, of, in het geval van ondernemingspensioenfondsen, als een vordering van de werkgever op het pensioenfonds. Dit betekent dat bij een dekkingsgraad van 101 procent 1 procent van de waarde van de beleggingen niet wordt geregistreerd onder de pensioenrechten van huishoudens. Voor eventuele tekorten geldt overigens dat die worden geregistreerd als hetzij negatief eigen vermogen hetzij (in het geval van een ondernemingspensioenfonds) een vordering van pensioenfondsen op werkgevers. In Nederland hebben de meeste pensioenregelingen een *Defined Benefit*-karakter.

Polishouders, inkomen uit beleggingen toegerekend aan

De directe opbrengsten, verkregen uit belegging van de in de loop van de jaren opgebouwde voorzieningen t.b.v. schadeverzekeringen en individuele levensverzekeringen, worden beschouwd als primair inkomen van polishouders. In werkelijkheid betalen de verzekeringsinstellingen deze bedragen niet aan de polishouders uit, maar voegen ze toe aan de voorzieningen. Om aan de eisen van het stelsel van nationale rekeningen te voldoen, wordt een tweetal toerekeningen gemaakt: eerst worden de bedragen toegerekend aan polishouders, die dit vervolgens terugbetalen als onderdeel van de premies.

Potentiële beroepsbevolking

Het deel van de bevolking dat in aanmerking komt voor deelname aan het arbeidsproces. Voor de Nederlandse situatie wordt hiervoor de bevolking van 15 tot 65 jaar genomen. De zogeheten institutionele bevolking, personen in inrichtingen, instelling en tehuizen, wordt evenwel niet tot de (potentiële) beroepsbevolking gerekend. Hoewel de AOW-gerechtigde leeftijd is opgeschoven, blijft vooralsnog de bovengrens van 65 jaar gehandhaafd.

Prijsmutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de prijsveranderingen van de onderdelen van een bepaalde variabele. De prijsmutatie bepaalt samen met de *volumemutatie* de *waardemutatie*.

Primair inkomen

Alle inkomens die een *sector* ontvangt op grond van de deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, rente, dividenden, *subsidies* minus *belastingen op productie en invoer*.

Procentpunt

Het verschil tussen twee op dezelfde manier gedefinieerde percentages, bijvoorbeeld op twee verschillende tijdstippen. Indien de economische groei in een gegeven jaar 3,0 procent bedraagt, en in het voorafgaande jaar 2,0 procent, dan heet het dat in het gegeven jaar de groei 1,0 procentpunt hoger ligt dan in het voorafgaande jaar.

Productiefactoren

De middelen die nodig zijn in het *productieproces*, zoals arbeid, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal.

Productieproces

Het maken van *goederen* en *diensten*.

Productiewaarde

De waarde van de *goederen* en *diensten* die in het *productieproces* zijn voortgebracht.

Quasi-vennootschappen

Grote bedrijven en delen van de overheid zonder rechtspersoonlijkheid die wat betreft hun economisch en financieel gedrag vergelijkbaar zijn met *vennootschappen* en hier derhalve bij worden ingedeeld. Bijvoorbeeld een groot familiebedrijf.

Recessie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een krimp van de economische activiteiten. Deze wordt afgemeten aan een volumekrimp van het *bruto binnenlands product* in minimaal twee achtereenvolgende kwartalen.

Reële ontwikkeling

De ontwikkeling van een variabele verminderd met de prijsveranderingen. De term reële ontwikkeling wordt gebruikt bij inkomens en bij andere transacties die geen direct verband houden met *goederen* of *diensten*. Zie ook *volumemutatie*.

Ruilvoetverandering (van Nederland)

Een indexcijfer dat de verhouding weergeeft tussen de gemiddelde ontwikkeling van de uitvoerprijzen en die van de invoerprijzen. Als het prijspeil van de *uitvoer* sneller stijgt dan dat van de *invoer*, is er sprake van een ruilvoetverbetering. Als het prijspeil van de *invoer* het snelste stijgt, is er sprake van een ruilvoetverslechtering.

Saldo lopende transacties met het buitenland

Het overschot (indien negatief) of het tekort (indien positief) van de totale economie op zijn lopende transacties (handel in goederen en diensten, primair inkomen, inkomensoverdrachten) met het *buitenland*. Het saldo van de lopende transacties met het buitenland vormt de sluitpost van de rekening voor inkomens-transacties met het buitenland en is opgebouwd uit drie onderdelen:

- het uitvoeroverschot, dat is het bedrag waarmee de uitvoer de invoer overtreft;
- het saldo uit het buitenland ontvangen primaire inkomens. De *primaire inkomens* omvatten *belastingen op productie en invoer*, subsidies, *beloning van werknemers* en inkomen uit vermogen, zoals rente en *dividend*;
- het saldo uit het buitenland ontvangen inkomensoverdrachten. De inkomensoverdrachten omvatten de dividendbelasting, de *uitkeringen sociale verzekering* en de overige inkomensoverdrachten.

Het saldo van de lopende transacties met het buitenland is gelijk aan de netto nationale besparingen minus de netto investeringen in vaste activa (inclusief de veranderingen in voorraden).

Sector

Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *bedrijfstak* en die naar sector. De classificatie naar sector is gebaseerd op de economische functie. Een sector is een groep van deelnemers aan het economisch proces die dezelfde positie en functie in de economie bekleden (bijvoorbeeld *huishoudens*, *vennootschappen* en *overheid*).

Securitiseren

Techniek waarbij financiële activa, zoals hypotheeklen, door een financiële instelling worden samengevoegd tot verhandelbare securities (effecten) en verkocht aan speciaal daarvoor opgerichte vennootschappen, special purpose vehicles (spv's) geheten. Deze financieren de aankoop met de uitgifte van effecten.

Sociale premies ten laste van werkgevers

De *premies* geheven over de (bruto)*lonen* die ten laste komen van de werkgevers. Deze omvatten naast de sociale verzekeringspremies voor onder meer werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en zorgverzekering, ook pensioenpremies en de

rechtstreeks door werkgevers betaalde uitkeringen. Op grond van richtlijnen van de Europese Unie worden ook betalingen aan werknemers voor niet-gewerkte uren in verband met ziekte en/of weerverlet tot de sociale premies gerekend.

Subsidies

Subsidies zijn betalingen om niet die door de Nederlandse *overheid* of de instellingen van de Europese Unie worden gedaan aan ingezeten producenten. Zowel productgebonden als niet-productgebonden subsidies behoren hiertoe. Voorbeelden hiervan zijn de EU-subsidies op voedingsmiddelen en de huurtoeslag.

Toegevoegde waarde

De waarde van alle geproduceerde goederen en diensten (de *productiewaarde* of 'output') minus de waarde van goederen en diensten die tijdens deze productie zijn opgebruikt, het *intermediair verbruik*. De toegevoegde waarde per bedrijfstak wordt doorgaans uitgedrukt in 'basisprijzen'. Dit betekent dat het gaat om de prijzen die door producenten zijn ervaren: per bedrijfstak zijn de productgebonden belastingen er namelijk vanaf getrokken en de productgebonden subsidies erbij opgeteld.

Totale besparingen

Som van de *collectieve besparingen* en de *vrije besparingen*.

Uitkeringen sociale verzekering in geld

Inkomstenoverdrachten door de *overheid* aan *huishoudens* op grond van *wettelijke sociale verzekeringen*, die met *premies* worden gefinancierd. Voorbeelden hiervan zijn WW- en WAO-uitkeringen.

Uitkeringen sociale verzekering in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* in verband met *wettelijke sociale verzekeringen*, die (grotendeels) met *premies* worden gefinancierd (bijvoorbeeld de levering van gezondheidsdiensten in het kader van de ZVW of de AWBZ). Deze leveringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*.

Uitkeringen sociale voorziening in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke *premies* worden gefinancierd maar uit de algemene belastingmiddelen. Deze uitkeringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*. Een voorbeeld hiervan is de individuele *huursubsidie*.

Uitvoer

De goederen- en dienstenstromen (verkoop, ruil en giften) van *ingezetenen* (in Nederland) naar *niet-ingezetenen*. Uitvoer van goederen vindt plaats wanneer het economisch eigendom van goederen door een ingezetene wordt overgedragen aan een niet-ingezetene, ongeacht of er sprake is van een fysieke grensoverschrijdende goederenbeweging. Een bedrijf of instantie wordt als hier ingezetene beschouwd wanneer het minimaal een jaar in Nederland actief is. Of dit bedrijf of deze instantie in buitenlandse handen is, doet niet ter zake.

Uitvoerquote

De *uitvoer* in verhouding tot de *productiewaarde* (bij een bedrijfstak) of tot het *bruto binnenlands product* (bij de economie als geheel).

Vacaturegraad

Het aantal openstaande vacatures per duizend (werknemers)banen.

Vaste activa

Productiemiddelen die langer dan één jaar meegaan en die een behoorlijke waarde vertegenwoordigen. Hiertoe behoren materiële activa (zoals gebouwen en machines) en immateriële activa (zoals software).

Vennootschappen

De *sector* in de economie die zich bezighoudt met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kan worden opgesplitst in *niet-financiële vennootschappen* en *financiële instellingen*.

Verzekeringsinstellingen

De *subsector* onder *financiële instellingen* die bestaat uit alle *financiële instellingen* en *quasivennootschappen* met als hoofdfunctie financiële bemiddeling door middel van het poolen van risico's, hoofdzakelijk in de vorm van directe verzekering of herverzekering.

Volumemutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de veranderingen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de onderdelen van een bepaalde goederen- of dienstentransactie of de *toegevoegde waarde*. De volumemutatie bepaalt samen met de *prijsmutatie* de *waardemutatie*. Zie ook *reële ontwikkeling*.

Voorraden, veranderingen in

Veranderingen in de grondstoffen, halffabricaten, onderhanden werk (onvoltooide producten zoals schepen of boorplatforms) en eindproducten die bij de producenten

aanwezig zijn. Vorderingen in de bouw worden niet tot de voorraadvorming gerekend. Positieve veranderingen in de voorraden ontstaan wanneer in het verslagjaar goederen zijn geproduceerd, die nog niet zijn verkocht. Ook ontstaan toevoegingen aan voorraden wanneer goederen in het verslagjaar zijn gekocht, maar nog in het productieproces zijn verbruikt. Negatieve veranderingen in voorraden ontstaan wanneer goederen aan bestaande voorraden worden onttrokken om verkocht of in het productieproces verbruikt te worden.

Vorderingensaldo, nationaal

Het saldo van middelen en bestedingen op de lopende rekening en de kapitaalrekening van de gezamenlijke binnenlandse sectoren. In de financiële rekening van Nederland geeft het saldo aan voor welk bedrag nieuwe leningen zijn aangegaan met het buitenland en/of financiële activa zijn verkocht (bij een tekort) of voor welk bedrag schulden zijn afgelost aan het buitenland en/of financiële activa zijn gekocht (bij een overschot). Het vorderingensaldo is dan ook in theorie gelijk aan de mutatie van het saldo van vorderingen en schulden ten opzichte van het buitenland. In praktijk bestaat er echter een statistisch verschil tussen die twee.

Vrije besparingen

Het deel van het *beschikbaar (nationaal) inkomen* dat niet gebruikt wordt voor de *(nationale) consumptieve bestedingen*. De som van de vrije besparingen en het saldo van ontvangen *kapitaaloverdrachten* is beschikbaar voor investeringen, beleggingen in financiële activa of het aflossen van schulden.

Waardemutatie (-ontwikkeling, -groei)

De ontwikkeling van de waarde van een variabele. Dit kan worden opgesplitst in een *prijsmutatie* en een *volumemutatie*.

Wederuitvoer

Goederen die waren ingevoerd en daarna weer zijn uitgevoerd, na hoogstens een kleine bewerking te hebben ondergaan. De goederen zijn daarbij tijdelijk in bezit geweest van *ingezetenen* (in Nederland). Naast wederuitvoer bestaat de totale uitvoer van goederen uit goederen uit binnenlandse productie.

Werkelijke individuele consumptie

De *consumptie door huishoudens* aangevuld met dat deel van de consumptie van de *overheid* en de *instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens* dat kan worden toegerekend aan individuele huishoudens (bijvoorbeeld gezondheidszorg en onderwijs).

Werkelijke collectieve consumptie

De collectieve *consumptie* waarvan het profijt niet kan worden toegerekend aan individuele *huishoudens*. Voorbeelden hiervan zijn defensie en justitie.

Werkloosheid

Het verschijnsel waarbij personen die wel betaald werk willen en kunnen verrichten, geen werk kunnen krijgen. Wordt uitgedrukt als het aandeel van de *werkloze beroepsbevolking* in de totale *beroepsbevolking*.

Werkloze beroepsbevolking

Personen zonder werk, of met werk voor minder dan twaalf uur per week, die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de werkloze beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard) cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame beroepsbevolking

Personen die in Nederland wonen en betaald werk hebben van twaalf uur of meer per week. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame personen

Alle personen die één of meerdere banen hebben als werknemer en/of zelfstandige bij een in Nederland gevestigde economische eenheid.

Wettelijke sociale verzekeringsinstellingen

Een subsector van de *overheid*. Hiertoe behoren:

- de toezichts- en uitvoeringsorganen van de wettelijke sociale verzekeringsregelingen zoals het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV), waarin de vroegere uitvoeringsinstanties zijn samengegaan;
- de sociale fondsen (bijvoorbeeld AOW-fonds, WW-fonds en WIA). De vroegere arbeidsongeschiktheidsregelingen voor overheidspersoneel (FAOP) vallen hier ook onder.

Winst

Het verschil tussen de opbrengsten en de kosten van ondernemingen, exclusief bijzondere baten en lasten. Winst kan worden bepaald vóór en na aftrek van *belastingen*. De winst vóór belastingen wordt opgebouwd uit het bruto-*exploitatieoverschot* plus het ontvangen inkomen uit vermogen (rente, dividenden, etc.), minus betaalde rente en betaald inkomen uit grond en minerale reserves.

Winstquote

De *winst* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Publicaties

Bevolkingstrends

De regionale economie

Environmental Accounts of the Netherlands

Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers

Hernieuwbare energie in Nederland

ICT, kennis en economie

Internationalisation Monitor

Nationale rekeningen

Sociaaleconomische trends

Statistisch Bulletin

Deze publicaties zijn te downloaden op www.cbs.nl.

Medewerkers

Bijdragen hoofdtekst

De hoofdstukken 1 tot en met 6 zijn tot stand gekomen met de hulp van vele medewerkers van de sector nationale rekeningen en van andere sectoren van het CBS.

Auteurs thema-artikelen

Materiaalstromen en grondstofafhankelijkheid van de Nederlandse economie

Rita Bhageloe-Datadin en Roel Delahaye

Illegale activiteiten in de nationale rekeningen

Marieke Rensman

De dalende investeringsquote

Mark de Haan

De inkomensverdeling tussen sectoren

Frank Notten

De houdbaarheid van de overheidsfinanciën

Floris Jansen

Redactie

Hans Langenberg (hoofdredacteur)

Rita Bhageloe-Datadin

Frank Notten

Marieke Rensman

RedactieDNE@cbs.nl

